

SINTEZE

ISTORIA EUROPEI

• •

Serge Bernstein
Pierre Milza

INSTITUTUL EUROPEAN

Colecția

SINTEZE

28

Această carte a fost editată cu sprijinul
**MINISTERULUI FRANCEZ AL AFACERILOR EXTERNE
ȘI AL AMBASADEI FRANȚEI ÎN ROMÂNIA**

© 1994, *Éditions Hatier*, Serge Berstein, Pierre Milza: *Histoire de l'Europe*

© Institutul European Iași pentru prezenta ediție în limba română

ISBN: 973-611-004-4

PRINTED IN ROMANIA

Serge Berstein, Pierre Milza

ISTORIA EUROPEI

Volumul 2

**De la Imperiul Roman la Europa
(secolele V-XIV)**

Ediția a II-a

Traducere de Sorina Dănăilă

Ediție îngrijită, note și comentarii
de Alexandru-Florin Platon

INSTITUTUL EUROPEAN
1998

Cuvînt înainte

Paradoxală Europa! Ca entitate, ea nici măcar nu există, în timp ce, pe malurile Mediteranei, înflorește civilizația greco-latină. Pînă la sfîrșitul antichității, însă, această civilizație, care va constitui una dintre bazele identității europene, nu interferează decît parțial cu spațiul european. Dacă este greu de datat începutul existenței propriu-zise a Europei, se poate spune că prăbușirea Imperiului Roman i-a slujit drept creuzet. Sub loviturile marilor migrații, numite „invazii barbare“, civilizația romană pare să dispară într-o totală regresie.

Paradoxala Europă, cea care, la acest început de Ev Mediu, se naște gata împărțită. Încă din epoca romană, această sfîșiere dintre Orient și Occident se întrezărise, impusă de circumstanțe. Distrugerea, în secolul al V-lea, sub loviturile barbare, a Imperiului Roman de Apus, adîncește încă și mai mult prăpastia. Căci trebuie insistat asupra faptului că, în Orient, în schimb, Imperiul Roman va continua încă un mileniu, trecînd prin mai multe epoci de aur și nerenunțînd decît tîrziu și greu la ambițiile sale de universalitate. E adevărat că acest Imperiu Roman de Răsărit dobîndește trăsături care-l îndepărtează tot mai mult de modelul său tradițional, devenind un imperiu grec, metisat cu influențe orientale; e un imperiu creștin care se proclamă „ortodox“ și rupe definitiv, în secolul al XI-lea, punțile sale cu creștinătatea occidentală.

Occidentul, la rîndul lui, nu prezintă o unitate politică reală. Unității romane, Europa, abia pe cale de a se naște, îi

urmează o adevărată fărîmițare politică: triburile barbare care invadează Occidentul instaurează aici, în urma unor nesfîrșite conflicte, state cu frontiere mult timp schimbătoare. Consecința a fost aceea că, la ieșirea dintr-un mileniu de tulburări politice, de războaie neîncetate și cu nenumărate răbufniri, aici se realizează, în cele din urmă, o anumită așezare a popoarelor. Din acest amestec confuz s-au născut numeroase state care-și constituie instituții provenite din zestrea romană.

S-a întîmplat, fără îndoială, la vremea cînd aceste state de-abia se înfiripau, ca cele mai puternice dintre ele să-și asume mitul imperial, dar e limpede că acesta este, în contextul dat, un ideal intangibil pentru regii barbari, capabili de a cuceri o parte a Europei, dar nu și de a o supune, ca Roma altădată, unei legi comune. Dacă încercările lui Carol cel Mare sau ale lui Otto nu sînt fără importanță, eșecul lor, la puțină vreme după aceasta, dovedește, în schimb, limitele tentativei lor; titlul imperial apare, astfel, oarecum derizoriu, mai ales atunci cînd e purtat de mărunți prinți germani sau de către unul sau altul dintre suveranii secolului al XIII-lea, moștenitori ai Imperiului bizantin distrus de cruciați.

Paradoxala Europă, cea care vede, începînd cu secolul al XII-lea, graiurile „vulgare“ depășind în importanță limba comună care este latina, în timp ce partea orientală a continentului continuă să se exprime în greacă. Odată cu avîntul limbilor vulgare, Europa își desăvîrșește fărîmițarea într-un întreg șir de entități, care adaugă noi clivaje celor rezultate deja din împărțirea politică.

Sîntem, oare, în această situație, îndreptățiți să vorbim despre o entitate europeană, atît timp cît nici în plan politic, religios, nici în plan cultural nu există o unitate, iar evoluția pare să ia calea fărîmițării și împrăștierii?

În aceasta constă, de fapt, esența însăși a paradoxului european. Chiar atunci cînd pare a nu fi nimic altceva decît o suprapunere de unități izolate și diferite unele față de celelalte, se vede apărînd din miezul însuși al acestei fărîmițări o identitate

europeană autentică, astfel încât n-ar fi exagerat de a situa nașterea Europei în Evul Mediu.

Din ce este alcătuită această identitate? În primul rînd dintr-o moștenire care nu va înceta niciodată să marcheze Europa, aceea a civilizației greco-romane. Din punct de vedere cultural, Europa este fiica gîndirii grecești transmise de romani; descoperirea lui Aristotel de către europeni este, în acest sens, un moment-cheie al gîndirii occidentale. Din punct de vedere politic și juridic, Europa își află adînc înfîpte principiile de organizare în spațiul roman. Dincolo de distrugerea entității romane în Occident, marile monarhii occidentale se formează în jurul noțiunii de stat, afirmată de legiști¹, în timp ce, în Orient, modelul vine dinspre acel lăstar al Romei care este Imperiul bizantin. În sfîrșit și, poate, lucru esențial, amintirea unității romane îi bîntuie pe suveranii europeni, iar tentativele imperiale rezultate sînt menite a sublinia persistența vie a principiului unitar al Imperiului în conștiința europeană. Să spunem, simplificînd, că această Europă în curs de facere s-a gîndit întotdeauna pe sine ca pe o unitate urmînd modelul roman și că pluralitatea statelor a putut fi concepută ca un stadiu tranzitoriu pe care restabilirea Imperiului ar fi reușit să-l depășească. Nu era, desigur, decît un mit, dar a cărui forță constituie o puternică motivare pentru suverani.

Pe lîngă moștenirea antică, identitatea europeană a Evului Mediu prezintă și o coordonată care transcende frontierele statale pe cale de a se crea și anume aceea a religiei creștine. Înlocuirea, în Occident, a Imperiului dispărut de către Biserica înțeleasă ca principiu organizator al societății, convertirea populațiilor barbare la creștinism, puterea funciară și politică a mănăstirilor și episcopilor fac din Biserică nu numai liantul spiritual al popoarelor și statelor, dar și un actor important în luptele temporale² care le învrăjbesc. Implicîndu-se în acest joc, Biserica își uită, uneori, misiunea principală, aceea de a împărți mesajul evanghelic și de a-i ajuta pe oameni în găsirea mîntuirii lor. De aici decurg multiple și repetate încercări de reformă, atît

ale papalității, cât și ale ordinelor monastice, care încearcă să readucă Biserica sau ereziile care, periodic, o sfîșie, pe calea menirii lor adevărate.

În ciuda slăbiciunilor sale, însă, Biserica nu este oare, în același timp și încă de la căderea Imperiului Roman, acel element de unitate la care visează Europa mai mult sau mai puțin conștient și care, dincolo de dispersiunea politică, ar putea asigura unitatea comunității creștine? Încercările, niciodată cu adevărat abandonate, de reinstaurare a unității creștine după secolul al XI-lea, proiectul teocratic din secolul al XII-lea aparținând papalității și constînd în a-i supune pe suverani Romei, traduc, fiecare în felul său, această dimensiune creștină a identității europene.

Ar mai trebui adăugate, în sfîrșit, elementele mai mult sau mai puțin vizibile ale acestei identități pe care-o constituie asemănarea evoluțiilor și înmulțirea schimburilor transnaționale. În privința primului aspect, lăsînd la o parte variațiile de detaliu, istoricii nu pot fi decît frapați de faptul că Europa, în diversele sale componente, cunoaște, în Evul Mediu, fenomene identice, care depășesc frontierele statelor în formare: invazii barbare, restrîngerea, apoi expansiunea schimburilor, în funcție de fluctuațiile politicii, o viață economică puternic axată pe celula de autosubzistență seniorală, intense defrișări, feudalitate, rol al Bisericii... În toate aceste privințe, există o entitate europeană a cărei existență pare să scape, în mare măsură, de sub controlul voinței deliberate a oamenilor și care răspunde unor mișcări de fond ale istoriei.

Atenția acordată exclusiv fenomenelor politice nu trebuie, însă, să lase în umbră faptul că există, în privința cel puțin a anumitor elemente ale societății medievale, o realitate trăită a Europei, care-i depășește frontierele. Nu se întrevide, deja, o Europă a neguțătorilor și bancherilor, activă mai ales în porturi și bîlciuri, o Europă a mănăstirilor și ordinelor religioase, o Europă a universitarilor și savanților care dezbat raporturile

dintre credință și rațiune, o Europă chiar a pelerinilor în veșnică mișcare?

Fărîmițarea politică nu trebuie, deci, să inducă în eroare. Dincolo de clivaje, războaie, sfișieri, Europa s-a născut, în anii aceștia de diviziune, ca o unitate prezentă în conștiințe sub forma unei identități cu conținut complex, dar profund înrădăcinat, sub forma unor rețele în care se integrează elementele dinamice ale societății medievale. Sub această formă dialectică a aparentei împrăstieri și a sentimentului permanent al unei unități subiacente, istoria Europei își continuă drumul.

Capitolul 1

MIGRAȚIILE ȘI REGATELE BARBARE ÎN OCCIDENT (SECOLELE V–VIII)

■ *Înghesuiți la frontierele Imperiului Roman, barbarii formează două grupuri foarte diferite: populațiile germanice venite din Scandinavia care ocupă partea centrală a Europei pe de-o parte; nomazii răsăriți din stepele Asiei Centrale, care se stabilesc în estul continentului, pe de alta. Începînd cu secolul V, presiunea acestora din urmă declanșează invaziile germanice, care vor distruge Imperiul de Apus, în 476.*

■ *Pe ruinele Imperiului se înfiripă regate barbare (regatul ostrogot al lui Teodoric în Italia, regatul franc al lui Clovis în Galia...). După moartea lui Clovis, împărțirea regatului său duce la nașterea mai multor principate rivale, în timp ce adevărata putere este deținută de cei mai puternici aristocrați, majordomii, mai cu seamă de moștenitorii lui Pepin de Landen, care formează dinastia Pepinidă.*

■ *În secolele al VI-lea și al VII-lea, noi valuri de popoare năvălesc asupra Europei: longobarzii în Italia, avarii și bulgarii în cîmpia Dunării³, musulmanii arabi și berberi care, după ce cuceresc Spania, pătrund în Galia și fac incursiuni maritime pe coastele Mediteranei occidentale. Aceste invazii perturbă comerțul și aduc cu ele declinul orașelor. Instituțiile romane concepute conform ideii de stat se șterg, treptat, în folosul unei regalități*

ereditare, care devine, de acum încolo, proprietatea personală a suveranului.

■ *În această epocă tulbure, Biserica se substituie statului în declin, în timp ce episcopii devin adevărații conducători ai comunităților. Regii îi cultivă, dar ei sînt cei cere-i numesc, desemnîndu-și fideliu supuși pentru aceste posturi profitabile. De aici rezultă și un declin temporar al credinței reîmprospătate de monahismul răspîndit în Occident de călugărul irlandez Sf. Colomban și, mai ales, de Benedict din Nursia, autor al unei Reguli pe care papa Grigore cel Mare, evanghelizator al barbarilor, o supune întregului Occident. Cît despre cultura greco-latină, aceasta se menține în Italia prin intermediul literaților laici precum Boetius și Cassiodorus. În rest, tot Biserica este cea care salvează vestigiile, mănăstirile devenind, astfel, locuri de predilecție ale științei și păstrătoarele artei și gîndirii.*

Istoricii de expresie franceză au folosit, în mod tradițional, termenul de „mari invazii” pentru a desemna mișcările de populații numite „barbare”, care, în secolul al V-lea al e.n., au înlocuit dominația romană în partea occidentală a Europei și a bazinului mediteranean. Imitîndu-i pe istoricii de expresie germană, astăzi se tinde, din ce în ce mai mult, către abandonarea acestei sintagme și folosirea, în schimb, a celei de „migrație a popoarelor”. Aceste migrații – a căror principală importanță constă mai ales în faptul că ele au coincis cu decăderea Imperiului Roman – nu reprezintă decît un moment privilegiat în imensa mișcare migratoare, orientată dinspre est spre vest și de la nord la sud, care a afectat Europa începînd cu secolul al II-lea î.e.n. și pînă în secolul al XIII-lea e.n.

Primul val (secolele IV-V)

Grecii, apoi romanii, desemnau prin *barbari* toate populațiile străine civilizației lor. Utilizat de către istoricii contemporani, termenul nu mai folosește decît pentru a ascunde o

profundă ignoranță asupra populațiilor trăind dincolo de *limes*, de frontierele Imperiului Roman: oameni ai stepei sau ai pădurilor, organizați în triburi sau confederații instabile. Două grupe principale își împart teritoriile Europei nesupuse dominației romane, două grupuri foarte diferite prin modul lor de viață și prin cultura lor: grupul populațiilor germanice și cel al nomazilor veniți din stepele Asiei Centrale, care ocupă partea de răsărit a continentului.

Populațiile germanice de nord-est veneau, se pare, din Scandinavia meridională. Mult timp opriți în drumul lor de către celți, ei trec, mai întâi, pe malul sudic al Mării Baltice și pot fi văzuți, de-a lungul secolelor I și II ale e. n., stabilindu-se între Vistula și Oder, ca populații organizate în puternice confederații, care se deosebesc, după câte se pare, prin caracteristicile lor etnice, prin limba și felul lor de a trăi: e vorba de goți, păstori nomazi din stepă, apoi de burgunzi, vandali etc.

Printr-o lentă deplasare către sud, ei ajung în cîmpia Dunării⁴, unde intră în contact cu alte popoare, de rasă albă și de cultură indo-europeană, ca și ei: sarmații și alanii. De la aceștia învață cum să folosească scara de la șa, platoșa prevăzută cu plăci de metal și lancea în lupta călare. În același timp, între Elba și Rin, se stabilesc popoarele germanice de ramură occidentală: frizii pe malul Mării Nordului și suevii de-a lungul Elbei. Cei mai puternici dintre ei formează trei confederații de populații: la nord, între Elba și Weser – saxonii; în centru – francii, masați pe malurile Rinului; în sud – alamanii, în regiunea Rinului superior și a afluenților săi. Presiunea exercitată de către aceste populații asupra frontierelor Rinului este permanentă încă din vremea domniei lui Augustus. E adevărat că, uneori, bariera cedează. Astfel, în 258, o parte din alamani trec Rinul și reușesc să ocupe Raetia, în timp ce francii invadează Galia și nu pot fi respinși decît cu prețul sfîșierii unității romane și cel al formării unui cfemer „Imperiu al Galiei“.

Popoarele germanice stabilite în apropierea Mării Negre și a gurilor Dunării constituie, pe de altă parte, în jurul anului 250,

un vast imperiu foarte puțin organizat însă: imperiul goților. Puternici grație cavaleriei lor grele, ei pornesc la cucerirea teritoriului roman. În 250, în apropierea gurilor Dunării, împăratul Decius moare împotrivindu-li-se și, astfel, drumul Balcanilor le este deschis fără ca Valerian să se mai poată opune înaintării lor. Ei formează, însă, deja, două entități politice diferite: ostrogoții, instalați în nordul Crimeii, și vizigoții, care ocupă teritoriile dintre Nistru și Dunăre.

În secolul al IV-lea, episcopul Ulfila începe evangheliizarea goților, creînd, pentru predicile sale, o limbă gotică literară, de care s-a servit și pentru a traduce Noul Testament. Ulfila era, însă, discipolul lui Arius într-o așa mare măsură, încît, atunci cînd goții se convertiră în masă la creștinism, ei au optat pentru arianism, eveniment încărcat de profunde consecințe pentru viitoarele relații dintre romani și barbari.

Al doilea grup de barbari sînt cei ce provin, de astă dată, din Asia Centrală. Între 374-375, echilibrul precar care se instalase la hotarele Imperiului se destramă subit din cauza năvălirii hunilor în Ucraina orientală, unde distrug regatul got al lui Ermanaric. De aici, ei pătrund în cîmpia ungară unde se înstăpinesc pentru a purcede la raiduri de cucerire în teritoriul roman. Hunii, care vorbesc, după toate aparențele, o limbă turcă, sînt călăreți nomazi originari din stepele Asiei Centrale și reputația de sălbăticie de care se bucură (ei deformează, de exemplu, craniul copiilor lor și își omoară bătrînii), nu întîrzie să semene spaima printre celelalte populații barbare. După 425, ei formează în jurul Dunării de mijloc un Imperiu semănînd deja cu un incipient stat ce va trece sub dominația sa un considerabil număr de populații germanice.

Din 434 pînă în 453, imperiul hun este condus de Attila, personaj mult mai inteligent și mai puțin dezlănțuit în sălbăticiile sale decît ni-l prezintă vulgata istorică tradițională. Pînă în 450, Attila își intensifică atacurile în teritoriile Imperiului de Răsărit, distrugînd orașe din Balcani, pustiind așezări întregi și adunînd nenumărate prăzi. După care, neputînd ajunge la

Constantinopol, se aruncă asupra Occidentului, traversează Rinul în apropiere de Mainz, distruge Galia, dar eșuează la porțile Orléans-ului, fiind înfrînt la Cîmpiile Catalaunice în Champagne (iunie 451) de o armată compusă din romani și barbari federați, comandată de „șeful miliției“ romane, Aetius. În anul următor, un nou raid devastator în cîmpia Padului se sfîrșește prin întîlnirea, pe malul rîului Mincio, a regelui hunilor și a papei Leon cel Mare. Întors în Panonia, Attila moare, la scurtă vreme după aceea. Imperiul său se destramă de îndată, victimă a rivalităților dintre fiii săi și a revoltei populațiilor satelite germanice. În cîteva decenii, hunii dispar, așadar, din istorie, dar nu și din memoria europenilor, care vor continua timp de secole să evoce cu spaimă amintirea „biciului lui Dumnezeu“ și a hoardelor sale sîngeroase (cuvîntul *hun* a dat, mai tîrziu, numele ungarilor, dar și substantivul „căpcăun“⁵). În tot acest timp, o altă populație de călăreți, iranieni veniți din Caucaz și pe care romanii i-au botezat alani, traversează Rinul (cître 406), devastînd Galia (unde Aetius i-a folosit drept mercenari împotriva hunilor), înainte de a păși în Spania, apoi în Africa, unde va dispărea printre vandali.

Înaintarea hunilor către vest și sud a declanșat mecanismul marilor migrații germanice. Terorizați de reputația care le-o ia înainte, fără încetare hărțuiți din spate, mereu în căutare de noi pămînturi unde să se fixeze, barbarii trec dincolo de *limes* și se instalează pe teritoriul Imperiului, obținînd foarte adesea, din partea autorităților imperiale sau a reprezentanților lor locali, un tratat de alianță (*foedus*), care le confirmă instalarea, le cedează o parte din pămînturi și le recunoaște obiceiurile în schimbul participării la apărarea comună.

Primii care fug din fața ofensivei hunilor sînt vizigoții de la Dunăre. Traversînd fluviul, ei obțin de la romani dreptul de a se stabili în Tracia, dar, după mai multe revolte împotriva gazdelor lor, după ce amenințaseră temporar Constantinopolul, ei se deplasează către vest și ocupă Iliria. Acolo, în anul 400, regele Alaric își ridică o armată și pătrunde pentru prima dată în Italia

de Nord. La început nu sînt decît scurte incursiuni: armata lui Alaric răsare din senin pe malurile nordice ale Adriaticei, jefuieşte cîteva oraşe, apoi se retrage la bazele sale ilire. Încetul cu încetul, însă, în timp ce puterea imperială dă dovadă de nepuţinţă, instalarea vizigoţilor se permanentizează. Vandalul Stilicon, pe care Teodosius îl aşezase alături de succesorul său Honorius, pentru a apăra astfel Occidentul, reuşeşte să stăvilească pentru o vreme valul barbar. Dar, după ce Honorius îl asasinează în 408, nimic nu se mai poate opune înaintării către Roma a armatelor vizigote.

Trei ani la rînd, în timpul verii, Alaric asediază capitala Imperiului. În cele din urmă, în 410, reuşeşte s-o supună prădînd-o, fără a o distruge sau a masacra populaţia. Traumatismul moral al locuitorilor Romei este, însă, acelaşi. Sperînd să devină stăpîn al grînarelor Romei – Sicilia şi Africa, – el va coborî apoi spre sud, în Calabria, unde îşi va găsi, curînd după aceea, şi moartea.

Cumnatul şi succesorul său, Ataulf; renunţă repede la proiectul expediţiei maritime al lui Alaric. Căsătorit cu sora lui Honorius (Galla Placidia), care i-a cumpărat, astfel, plecarea, acesta va părăsi Italia, traversează sudul Galiei, trece prin Catalonia, instalîndu-se, în sfîrşit, la Toulouse, oraş ce devine capitala primului regat germanic implantat în pămînt roman şi care va cuprinde, în scurt timp, Aquitania şi cea mai mare parte a Peninsulei Iberice. În 416, succesorul său, Wallia, inaugurează cu Roma un nou tip de tratat, care atestă coexistenţa pe acelaşi teritoriu a autorităţii teoretice a împăratului şi a celei practice, reale a regelui barbar. Pînă la începutul secolului următor, regii vizigoţi guvernează, astfel, de la Toulouse, cu ajutorul senatorilor romani aliaţi, un vast teritoriu, înzestrat deja cu adevărate entităţi statale.

Marea răsturnare intervine între 405-406 cînd, împinse de huni, alte populaţii germanice năvălesc asupra Galiei. E adevărat că, pentru început, aceste „mari invazii“ nu şi-au marcat excesiv contemporanii. Triburile barbare erau puţin numeroase,

iar locuitorii Imperiului erau obișnuiți să le vadă așezate ca federații, dincoace de *limes*. Armata romană ea însăși era masiv formată din barbari și comandată de generali aparținând aceluiași triburi ca și năvălitorii. Printre aceștia din urmă, în sfârșit, erau mulți cei care, de multă vreme, trăiau în contact direct cu lumea romană.

Un astfel de exemplu îl reprezentau burgunzii. Înrușiți cu goții, fixați mai întâi între Oder și Vistula, apoi în Suabia, aceștia traversează Rinul în 406 și obțin dreptul de a se stabili ca federați în regiunea Speier și Mainz unde, în scurt timp, adoptă religia creștină sub forma sa ariană, eretică. În 436, comandantul armatei, Actius, pune să fie distrus primul regat burgund de către aliații huni și-i instalează pe supraviețuitori mai în sud (Elveția și Savoia), pentru a întări astfel flancul Galiei romane împotriva incursiunilor alamanilor. Acolo se va constitui un stat care va adopta civilizația romană și va juca un rol important în ultimii ani ai Imperiului.

Originari din aceeași regiune ca și burgunzii, vandalii, care traversează și ei Rinul în 406, nu fac decât să străbată Europa, aducând, însă, numai prădăciuni și distrugeri. În 409, sînt în Spania, alături de suevi și alani. Dar, începînd cu 418, ei se înfruntă cu regele vizigot Wallia, care, acționînd în numele împăratului, le distruge armata și o parte din populația vandală. În timp ce, în nord-estul Spaniei, se formează un mic stat suev, supraviețuitorii se grupează în jurul Cartagenei, de unde trec în Africa, în 429, sub conducerea regelui Genseric. După ce va fi cucerit această provincie și ocupat Cartagina, el va instala aici capitala unui regat de unde vandalii, deveniți marinari și pirați, își înmulțesc incursiunile către Sicilia, Corsica, Sardinia și Baleare. În 455, Genseric debarcă la Ostia, cucerește Roma și o jefuiește, luînd cu el mobilierul palatului imperial și pe văduva împăratului Valentinian III, împreună cu cele două fiice ale sale. Pînă la moartea lui Genseric, în 477, jafurile vor continua și se vor extinde și în Egipt, Iliria și Grecia.

Al doilea val și sfârșitul Imperiului de Apus (476)

Rapida decădere a Imperiului hun, care urmează imediat morții lui Attila, eliberează triburile barbare vasale. Ostrogoții, după o absență de aproape un secol, reapar în istorie. Reluându-și migrația către vest, ei ajung în Panonia, unde vor încheia un acord de vecinătate cu Imperiul de Răsărit, pentru ca, mai apoi, sub conducerea lui Teodoric, devenit rege în 473, ei să se instaleze în Macedonia, de unde, în scurt timp, vor porni să cucerească Italia.

Francii, la rîndul lor, erau bine cunoscuți romanilor, încă din secolul al III-lea, cînd, în două rînduri (258 și 276), au condus expediții devastatoare pe tot cuprinsul Galiei. La data respectivă, se pot deja distinge două grupuri de triburi care urmau să se fixeze în Belgia (salienii) și pe malurile Rinului (ripuarii)⁶, pentru a înainta, apoi, treptat, către Mosela și Escaut. Ei furnizează, în același timp, armatei romane întăriri și generali. În 410 chiar, împăratul Honorius recunoaște stabilirea lor ca federați, deși, pînă în 480, cu aproximație, sînt supravegheați și blocați în înaintarea lor, mai întîi de învingătorul lui Attila, Aetius, apoi de regele burgund Gondebaud; în același timp, către vest, ei se lovesc de regatul „roman“ de la Soissons, condus de Aegidius și, apoi, de fiul acestuia, Syagrius.

Alte populații apar, la rîndul lor, în nordul Dunării, luînd locul hunilor: rugii, skirii și herulii, ale căror incursiuni în Iliria și Italia de Nord devin din ce în ce mai dese. Alamanii, care participaseră activ la ofensivele din secolul al III-lea, fixîndu-se, apoi, pe malul drept al Rinului, trec și ei fluviul, instalîndu-se în Alsacia și Palatinat: francii îi vor opri în înaintarea lor în urma bătăliei de la Tolbiac, în 495.

Insulele britanice nu sînt nici ele scutite de migrațiile și incursiunile care afectează, la acel moment, întregul Imperiu de Apus. Ținuturile sînt mai întîi pustiite de picții din Scoția, anunțînd sosirea triburilor germanice venite din regiunea situată

la gurile Rinului și în sudul Iutlandei. Anglii, saxonii și iuții pătrund în Britania (devenită Anglia) și nu întâmpină nici o greutate în a-și impune dominația asupra mărunților regi celti și asupra a ceea ce mai rămăsese din autoritatea romană, ocupînd mai întîi zonele de coastă, înaintînd apoi către interior și constituindu-se, în cele din urmă, la sfîrșitul secolului al V-lea, în mici regate independente.

În tot acest timp, Imperiul de Apus a încetat, oficial, să mai existe. În cursul secolului al V-lea, împărații se succed vertiginos, puterea aparținînd în fond generalilor barbari, care comandă armata Italiei. Lui Ricimer (456-472), fiul unui suev și al unei vizigote, îi urmează skirul Odoacru care, pentru a-și întări puterea, a distribuit soldaților săi o treime din pămînturile Italiei. El este cel care, după ce a cucerit Ravenna, îl depune, în 476, pe Romulus Augustulus, ultimul împărat al Occidentului. La Constantinopol, împăratul Răsăritului, Zenon, el însuși nesigur de tronul său și incapabil de a ține piept planurilor lui Odoacru, nu poate decît să accepte situația ca pe un fapt împlinit.⁷

Instalarea regatelor barbare

Ultimele decenii ale secolului al V-lea și începutul secolului următor asistă la constituirea, pe ruinele Imperiului Roman de Apus, a regatelor barbare, care se molipsesc încetul cu încetul de civilizația învinșilor: cele două mai importante sînt regatul ostrogot al lui Teodoric și regatul franc al lui Clovis. Și unul și celălalt, însă, vor cunoaște o existență efemeră.

Mult timp vasali ai hunilor, ostrogoții, am arătat-o deja, și-au redobîndit independența la moartea lui Attila. În 489, șeful lor, Teodoric – crescut la Constantinopol în cultura greco-latină – îi propune lui Zenon să-l alunge din Italia pe uzurpatorul Odoacru. Împăratul acceptînd^[8], Teodoric năvălește în penin-

sulă, îl zdrobește pe Odoacru în apropierea Veronei, îl asediază în Ravenna și, în cele din urmă, pune să fie asasinat, în 493.

Stăpîn al Italiei, Teodoric se străduie să păstreze aparențele supunerii sale față de Imperiul de Răsărit. Întru aceasta, întreține cu împăratul o corespondență respectuoasă; bate moneadă de aur cu efigia acestuia, respectă privilegiile senatorilor, hrănește și amuză poporul roman, ba chiar restaurează unele monumente ale Orașului Etern. De asemenea, el păstrează administrația imperială, legile și tribunalele de la Roma, împarte sarcini magistraților. La Ravenna, el organizează o curte după modelul celei de la Constantinopol și favorizează împrăștierea civilizației latine, reprezentată de filosoful Boethius și de poetul Cassiodorus. Poziția sa în Occidentul barbar este, astfel, foarte puternică: el apare, într-adevăr, ca urmaș al Augustilor în această parte a ex-Imperiului roman și, cu acest titlu, el devine un adevărat protector al regilor germanici, toți arieni ca și el, cu excepția principilor franci. La începutul secolului al VI-lea, el ține sub control înaintarea francilor în Provența, domină regiunea situată între Durance și Drôme și impune un autentic protectorat asupra regatului vizigot din Spania. Stăpîn și al Dalmației, Panoniei, în Raetia și Noricum, nu-i mai rămîne decît să cucerească Galia pentru a putea, în sfîrșit, pretinde reinstaurarea tronului imperial de Apus.

În cea mai mare parte a domniei sale, Teodoric nu a manifestat un arianism foarte militant. Tolerant în privința catolicilor⁹, îi lasă să-și practice cultul în biserici, sub oblăduirea episcopilor lor. Dar neînțelegerea religioasă dintre majoritatea italienilor rămași credincioși ortodoxiei și Papei și o minoritate ostrogotă ariană, în cele din urmă, i-a subminat regimul. Într-adevăr, în 523, Împăratul de Răsărit, Iustin, și Papa încep lupta împotriva ereziei ariene. Teodoric ripostează deîndată și nu întîrzie să cadă pradă unui adevărat delir al persecuției. Denunțînd intrigile de la Constantinopol, el închide nenumărate biserici catolice, îl trimite să moară în închisoare pe Papa Ioan I, îi persecută pe reprezentanții clase senatoriale și-i execută pe

doi dintre cei mai vestiți reprezentanți ai săi: Symmachus și propriul său prieten, Boethius. La moartea sa, în 526, el lasă o moștenire încurcată și o situație de care va profita Împăratul bizantin¹⁰ Iustinian în întreprinderea sa de a recuceri Italia.

În timpul ultimilor douăzeci de ani ai secolului al V-lea, Clovis, un șef franc salian, fiu al regelui Childeric din Tournai, hotărăște să pună sub autoritatea sa triburile france stabilite la nord de Loara. După ce îl va fi învins, la Soissons, pe generalul galo-roman Syagrius, el pornește expediții războinice împotriva burgunzilor, alamanilor, vizigoților, zdrobiți la Vouillé în 507, înstăpînindu-se astfel asupra celci mai mari părți a Galiei și a teritoriilor situate la vest și est de Rin.

Cu prilejul unui astfel de război, Clovis, care s-a căsătorit cu o prințesă burgundă catolică, se va converti el însuși la catolicism¹¹, primind botezul Domnului la Reims, din mâinile Sf. Rémi. Acesta a fost un eveniment de prim ordin și cu lungă bătaie politică, căci șeful francilor a înțeles cât de mult interes reprezintă pentru dînsul apropierea de episcopii galo-romani. Faptul că francii au îmbrățișat cu toții religia suveranului lor, a făcut ca acesta să dispună de apărători puternici împotriva dominației altor regi germanici, toți de credință ariană. Asigurat și în privința clerului catolic, Clovis poate de-acum înainte conta și pe sprijinul aristocrației galo-romane și al Împăratului din Răsărit, care vede în franci potențiali adversari ai lui Teodoric. Împăratul, de altfel, îi va trimite lui Clovis o diplomă de consul, însoțită de toga purpurie.

Stăpîn al Galiei pînă în Pirinei, cu excepția Bretaniei, Septimaniei (actualul Languedoc) și a regiunii guvernate de burgunzi, Clovis își fixează capitala la Paris. Ajutată și de legăturile religioase, unirea francilor și a romanilor pare a fi fost aici mult mai rapid realizată decît în alte regate barbare. Regele franc preia el însuși administrația romană, restaurată de Syagrius, păstrează moneda cu efigia Împăratului bizantin¹² și acordă o mare importanță scribilor și tribunalelor romane. Vechile obiceiuri germanice sînt, de acum înainte, păstrate în scris.

Regatul lui Clovis rămîne, cu toate acestea, unul barbar, cu o viață politică fundamentată pe puterea absolută a regelui – șef militar – și cu un destin depinzînd în întregime de buna sa voință. Astfel, atunci cînd Clovis moare, în 511, împărțirea a ceea ce el însuși considera un bun personal se face, conform cutumelor germanice, între cei patru fii ai săi: Thierry, Clodomir, Childebert și Clothar (sau Lothar). Unitatea nu subzistă decît în denumirea acestui conglomerat: *Regnum Francorum*, regat al Francilor.

Cel mai mare dintre frați, Thierry, primește partea orientală a pămînturilor france, a cărei capitală este stabilită fie la Reims, fie la Metz, în bazinele Rinului și Mainului. Clodomir, rege al Orléans-ului, controlează zona cuprinsă între Loara și Garonna. În ceea ce-l privește pe Childebert, instalat la Paris, el domină valea Senei și Normandia. Iar în sfîrșit, Clothar domnește de la Soissons peste un teritoriu care corespunde nordului provinciei belgiene. Istoria mult prea complicată a acestor patru regate, pînă la unificarea lor de către Clothar I în 588, coincide, însă, cu o creștere teritorială a „regatului francilor”. Descendenții lui Clovis, care spun că se trag dintr-un strămoș legendar Meroveu (de unde numele dinastiei Merovingiene), anexează ținutul burgunzilor, își extind protectoratul asupra Turingiei, Saxoniei și Bavariei și pornesc, simultan cu recuceririle bizantine, expediții fructuoase către Venetia și Italia de Sud.

După înfrîngerea lor și după moartea, la Vouillé, a regelui lor, Alaric al II-lea, vizigoții învinși de franci sînt nevoiți să se retragă către Spania și să-și fixeze capitala la Barcelona, apoi la Toledo. Supuși, mai întîi, ostrogoților de la Ravenna, apoi independenți, suveranii vizigoți își dezvoltă o civilizație strălucitoare, dar trebuie, în același timp, să înfrunte numeroase probleme interne și externe: lupte împotriva suevilor, bascilor nesupuși, bizantinilor chemați în peninsula cu prilejul unei neînțelegeri în privința unei succesiuni; opoziția religioasă între vizigoții arieni și hispano-romanii catolici, pînă la convertirea regelui Reccared (586) la ortodoxia romană; rezistența șefilor

fostei aristocrații și nesupunerea ducilor vizigoți. Slăbit de neînțelegerile între clanurile aristocratice rivale, regatul vizigot nu va mai putea rezista, la începutul secolului VII, invaziei musulmanilor veniți din Maroc.

Merovingieni și Pepinizi

După moartea lui Clothar (563), moarte care restabilise temporar unitatea stăpînirii france (*Regnum Francorum*), trei regate s-au constituit în mod durabil: Austrasia, la est de fluviile Somme și Meuse, Neustria, între Somme și Loira, și Burgundia, înglobînd regiunea Saône și Ron, alături de Elveția și Alpii Occidentali. Aquitania, în sud, rămasă în afara acestor împărțiri și guvernată de duci dizidenți, era mai ales un teritoriu deschis atacurilor de jaf întreprinse de regii barbari.

În aceste diferite regate, timp de două secole, vor domni suverani degenerați, vărsători de sînge și, cel mai adesea, incapabili; ei înmulțesc războaiele fratricide și asasinatele sălbatice (acela, de exemplu, al reginei Brunhilda, pe care rivala sa Fredegonda a legat-o de coada uni cal). Fac excepție de la această galerie de portrete sinistre Gontran, rege al Burgundiei din 561 pînă în 593, cel ce-i învinge pe longobarzi, vizigoți și basci, și, mai ales, Dagobert, care din 620 pînă în 639, reunește sub autoritatea sa cele trei regate france și le guvernează, pare-se, cu înțelepciune (cel puțin după spusele legendei născute în mănăstirea Saint Denis, al cărei binefăcător a fost), ajutat și de consilierul său Eloi, episcop de Soissons.

În timpul acestor nesfîrșite conflicte între frați dușmani și alți rivali încoronați, suveranii fiecărui regat s-au străduit, pentru a-și învinge adversarii, să le ademenească fideli, stimulînd, în același timp credința propriilor lor războinici. Au înmulțit, întru aceasta, donațiile de pămînturi și s-au ruinat în favoarea aristocrației, a cărei putere creștea mereu și care, în schimbul protecției sale, punea sub directă sa stăpînire pe toți cei care se

„recomandau“ seniorului, obținînd de la acesta hrană, haine sau pămînt.¹³ Între clanurile aristocratice care s-au format atunci, se purtau războaie nesfîrșite, care slăbeau încă și mai mult puterea monarhilor.

În aceste condiții, regatele france pot cu greu face față dușmanilor lor exteriori. La sfîrșitul secolului al VI-lea, Aquitania este pierdută: o parte este ocupată de basci, cealaltă este alipită regiunii tulusane și Septimaniei, sub autoritatea ducilor franci independenți. Armorica este pustiită de populațiile celte care fuseseră izgonite din Anglia de către anglo-saxoni: ei sînt bretoni și vor da țării numele lor. La începutul secolului al VIII-lea, teritoriile merovingiene se găsesc astfel reduse la regiunile situate între Rin și Loara.

Ascensiunea în forță a aristocrației france este dublată de aceea a majordomilor, mari sciori care, în calitatea lor de șefi ai administrației, dețin, de fapt, în ficcare regat adevărata putere. Cei mai de temut sînt Pepinizii, cci care-și trag numele de la strămoșul lor Pepin de Landen, care, încă din vremea lui Clothar II și a fiului său Dagobert, ocupă, timp de douăzeci de ani, dregătoria palatului austrasian. Puterea Pepinizilor stă în imensitatea și bogăția domeniilor lor dintr Rin și Meuse (în actualul Brabant), care le permite să întrețină războinici numeroși și fideli. O primă tentativă de a-i uzurpa pe merovingieni eșuează în 656, dar, începînd cu 680, Pepin, zis de Heristal, ia cu asalt puterea. Învîngător al majordomului Neustriei la Tertry (aproape de Laon), el lasă, la moartea sa (714), cele trei dregătorii: ale Austrasiei, Neustriei și Burgundiei, fiului său natural, Charles, supranumit Martel, a cărui victorie asupra arabilor la Poitiers îl va transforma, în ochii contemporanilor săi, în apărătorul creștinătății împotriva Islamului. Învîngător al aristocrației neustriene revoltate, stăpîn al Aquitaniei și deținător al puterii de fapt în cele trei regate france, Carol Martel moare în 741, după ce va fi deschis calea unei schimbări de dinastie ce se va realiza sub semnul lui Pepin cel Scurt.

Cel de-al treilea val de migratori (secolele VI–VII)

Instalarea regatelor gotice și france în Europa de Vest este concomitentă cu cel de-al treilea val de năvălitori. Este vorba, mai întâi, de longobarzi, care, veniți din Panonia, forțează, în 568, întăririle romane de la Friuli și năvălesc în Veneția sub conducerea regelui lor, Alboin. Originari și ei, probabil, din Scandinavia, au apărut încă din secolul I pe cursul inferior al Elbei, apoi, în secolul următor, pe cel al Dunării de mijloc, după care nu s-a mai auzit vorbindu-se de ei timp de 300 de ani. În momentul în care Imperiul de Apus dispare, ei ocupă Panonia, unde, deveniți călăreți seminomazi și adoptînd creștinismul arian, îi slujesc pe bizantini în tentativa lor de recucerire a Italiei. Ei descoperă aici bogăția și slăbiciunea unei țări pe care declinul puterii ostrogoților pare să o ofere celor mai îndrăzneți.

Suferind ei înșiși presiunile unui alt popor al stepei, avarii, longobarzii le vor ceda locul în Panonia, pentru a porni, cu toate efectivele lor, spre peninsulă. Aceasta a reprezentat vastă migrație a unui întreg popor acoperit de o avangardă solidă, care, în mai puțin de doi ani, va ocupa Veneția – ai cărei locuitori s-au refugiat pe insulițele de coastă, punct de plecare, pentru mulți dintre ei, al milenarei aventuri venețiene – și întreaga câmpie a fluviului Pad împreună cu Milano. În secolul VII, înaintarea lor continuă în detrimentul posesiunilor bizantine. Ocupă Genova către 640 și Ravenna, dar numai după un secol, în timp ce ducatele longobarde independente de regatul instalat în nord de către Alboin se vor constitui în jurul orașelor Spoleto și Benevent.

Noii veniți neavînd, mai înainte, decît rare contacte cu societatea romană, cucerirea longobardă a fost, la început, pentru Italia o adevărată catastrofă. Abia sub domnia lui Agilulf (590-616), longobarzii, convertiți la catolicism, încep să-și construiască un stat, să-și creeze începuturile unei birocrății, slujindu-se de rămășițele aristocrației romane și, în sfîrșit, să dea

primele semne ale unei civilizații originale. Către 626, capitala a fost fixată la Pavia, oraș care, în secolul al VIII-lea, devine, fără îndoială, centrul intelectual cel mai strălucitor al Europei occidentale, în timp ce, în jurul palatului regal de la Monza, se dezvoltă deja un nou centru literar și artistic de seamă. Cuceritorii erau puțin numeroși, de aceea romanizarea lor a fost rapidă, iar limba lor a dispărut rapid în favoarea latinei și a dialectelor sale, regii longobarzi străduindu-se să apere mănăstirile și pe erudiții lor, ca, de exemplu, Paul Diaconul, istoric „național” al longobarzilor, pe care-l vom regăsi, la sfârșitul secolului, la curtea carolingiană de la Aix-la-Chapelle. În rest, descendenții lui Alboin au dezvoltat instituții originale, mai ales în domeniul dreptului, administrației locale (funcțiile ducilor sînt creditare), al organizării militare, care se vor perpetua în Italia pînă în secolul al XI-lea.

Ajunși în Panonia pe urmele triburilor longobarde, avarii erau, în majoritatea lor, turci originari din Altai, care începuseră să se facă cunoscuți la mijlocul secolului al VI-lea, cînd s-au instalat în jurul Dunării. Timp de două secole, din cîmpia ungără, unde s-au instalat, ei își vor înmulți atacurile devastatoare în direcția Italiei de nord, Bavarici și mai ales a Balcanilor, ruinînd în trecerea lor structurile bizantine și deschizînd astfel calea populării slave. Ei sînt urmași de o altă seminție de călăreți, tot de origine turcă: bulgarii, care, trecînd Dunărea, către 680, se fixează în Moesia, unde-și constituie un stat solid, adversar al Bizanțului.

În sfîrșit, la începutul secolului al VIII-lea, sosesc din extremul sud al continentului cuceritorii arabi musulmani: arabi și berberi. În 711, Tarik ibn Ziyad, șef războinic de origine berberă, pătrunde în Spania prin strîmtoarea Gibraltar¹⁴, chemat probabil de un principe vizigot pentru a-l ajuta să scape de vreun dușman. În același an, trupele sale cuceresc Cordoba și Toledo, în timp ce guvernatorul arab al provinciei africane instalat și el în Spania, cucerește Merida și Sevilla, proclamînd suveranitatea califului omeyyad din Damasc. În cîțiva ani el

domină cea mai mare parte a peninsulei, pînă la linia Coïmbra / Zaragoza / Salamanca, dincolo de care se refugiaseră numeroși aristocrați vizigoți, care au organizat rezistența în Galicia și Asturia.

Primele decenii ale instalării musulmane pe pămînturile iberice au fost cumplite. Noii stăpîni și-au dat toată silința pentru a ține în frîu nemulțumirile berbere și luptele interne dintre șefii arabi. În 756, soldații sirieni, chemați în ajutor, îl întîmpină pe Abd el-Rahmân, scăpat din masacrul asupra dinastiei omeyade de către abbassizi, ca pe emir al Cordobei. Mai înainte, arabii începuseră deja să pătrundă în Galia francă unde avangardele lor fură respinse și bătute la Poitiers de către Carol Martel (în 732), și să se avînte, de pe coastele Spaniei și Africii de Nord, în raiduri maritime către Provența, coastele italiene și marile insule mediteraneene occidentale: Sardinia, Sicilia și Corsica.

Un regres la scară europeană?

Imaginea clasică a Europei Evului Mediu timpuriu (500-1000), îndelung folosită de o istoriografie în alb și negru și de generații întregi de manuale școlare, este aceea a unui continent care a trecut de la o civilizație citadină și strălucitoare, răspîndită de romani, la timpurile întunecate ale barbariei și la modurile arhaice de producție și schimburi comerciale. Or, dacă acest tablou nu este în totalitate inexact, el trebuie nuanțat, căci numără nespuse de multe excepții.

Global, regresul e ncîndoielnic. Și totuși, dispariția Imperiului de Apus nu aduce după sine imediat ruina economiei comerciale. Drumurile mai sînt încă practicabile și continuă să fie frecventate de neguțători sirieni și evrei. Navigația pe Mediterana nu este decît din cînd în cînd împiedicată de atacurile piraților. Schimburile pe termen lung se mențin, deci, în secolul al VI-lea. Papirusul egiptean, grîul sicilian și african, uleiul de

măslina spaniol, mirodeniile Indiei și Chinei, mătăsurile bizantine sosesc încă în porturile Mediteranei occidentale și, de acolo, sînt reîmpărțite către nordul Galiei, Anglia și Irlanda. În sens invers, sclavii saxoni, destinați piețelor spaniole, italiene sau orientale, trec prin Verdun; armele și sticlăria din țările renane trec pe căile galo-romane. Moneda bizantină și imitațiile sale locale (*solidus*-ul de aur sau *nomisma*) circulă în toate regiunile occidentale barbare.

Abia în timpul secolului al VII-lea circuitele comerțului internațional cad în amorteală, pe de o parte pentru că occidentalii nu mai aveau aur pentru a-și solda cumpărăturile, pe de altă parte pentru că războaiele nenumărate și pirateria arabă fac puțin sigure căile terestre și maritime. Această diminuare a schimburilor prelungește tendința, resimțită încă din timpul Imperiului târziu în anumite regiuni, de organizare autonomă în micro-societăți locale, în jurul marilor domenii, barbarii adoptînd în general și adaptînd sistemul roman al *villa*-ei.

Fie că posesorul său era un membru al vechii aristocrații provinciale sau descendent al cuceritorilor barbari, *villa* prezintă, în centrul său, o zonă cultivată, încercuind locuința stăpînului, colibeile sclavilor sau ale țăranilor și clădirile de exploatare – e ceea ce se numește *ager* – și o fișie de pămînturi necultivate și de păduri, în care se merge la cules, vînătoare sau tăiat de lemne: *saltus*. Pe lîngă aceste mari domenii, erau păstrate mici exploatări cultivate de țărani liberi: *mansele*¹⁵.

Insecuritatea permanentă și declinul activităților negustorești au determinat declinul orașelor, foarte inegal, după regiuni. În Marea Britanie, odată cu cucerirea anglo-saxonă și cu germanizarea puternică a țării, acestea dispar complet, încetul cu încetul. În Galia, majoritatea aglomerațiilor urbane subzistă, dar sub o formă extrem de redusă, locuitorii părăsind cea mai mare parte a orașului pentru a se refugia într-un centru fortificat. La Autun, de exemplu, incinta cu un perimetru de 6 km se restrînge la ceva mai mult de 1000 m. La Lutetia, pe vremuri mult întinsă pe malul stîng al Senei, populația se repliază pe insula dintre

cele două brațe ale fluviului. La Nîmes, orașul se vede redus o vreme la arenele sale. Același lucru se întîmplă în țările renane și în cele ale Dunării. În schimb, majoritatea orașelor din Spania și Italia își păstrează, dacă nu activitățile din perioada romană, cel puțin importanța. Se nasc, chiar, și se dezvoltă aglomerații al căror avînt e legat de alegerea pe care o fac regii barbari pentru instalarea capitalei lor: Reims, Soissons, Orléans și Paris în Galia, Barcelona, Merida, Sevilla și mai ales Toledo în Spania, Pavia și Ravenna în Italia de Nord.

Societatea merovingiană ca și cea a regatelor gotice, se situează în prelungirea celei a Imperiului tîrziu, instalarea barbarilor nefăcînd decît să accelereze mișcarea care-i împingea demult pe cei slabi să caute protecția celor puternici. Aristocrația provincială, supraviețuind prăbușirii Imperiului, devine sprijinul regilor barbari în aflarea cadrelor administrațiilor lor, în timp ce bogăția și cultura îi permit să monopolizeze funcțiile de conte și episcop. Puțin cîte puțin, ca tînde să fuzioneze cu aristocrația germanică de origine războinică, constituindu-se într-o nouă nobilime de funcții, ce-și împarte timpul între viața pe domeniu și cea de la curte.

Deși creștinismul și legile germanice au încercat să limiteze arbitrariul stăpînilor și să favorizeze eliberările, sclavia n-a dispărut, însă, odată cu prăbușirea Imperiului de Apus, alimentată, în plus, de expedițiile războinice și de comerț. Atîta doar, că starea servilă s-a apropiat de aceea a colonilor romani din vremea Imperiului tîrziu. Pe lîngă sclavi, al căror număr nu încetează să scadă, există o țărănimă liberă, compusă din mici proprietari și posesori, care, legați de o exploatare de dimensiuni modeste, aparținînd domeniului seniorial, sînt constrînși, în schimbul pămînturilor și al protecției ce le sînt oferite, să se supună dărilor și corvezilor.

Se pare că, la nivelul instituțiilor, fuziunea între civilizația romană și cea a barbarilor a fost extrem de fragilă. Desigur că primele monarhii germanice s-au arătat foarte respectuoase la

adresa moștenirii imperiale. Dar, foarte curînd, limitele influenței romane au ieșit la iveală, mai cu seamă în domeniul succesiunii regale. Noțiunii romane de *res publica*, a unui stat superior indivizilor, i s-a substituit aceea a unei regalități absolute, ereditare și patrimoniale. În Galia francă, suveranul este un șef militar a cărui putere nu face nici un fel de distincție între stat, persoana sa și bunurile sale. Iată de ce, la moartea sa, regatul se vede împărțit între copii, conform legii salice.

Pentru a-și asigura sieși și curții sale subzistența, regele trece de la o *villa* la alta, însoțit de garda sa personală și de accia dintre fideli care au în grijă palatul: funcționarii și înalții ofițeri între care nu există încă o diferență clară. Cei mai importanți pentru merovingieni sînt referendarul, șef al scribilor și notar, sambelanul căruia îi este încredințată paza tezaurului, seneșalul și conetabilul, primul fiind mai mare peste servitori, cel de-al doilea peste grajduri, mareșalii, în sfîrșit, care se ocupă de cavalerie și de arme. În fruntea acestei societăți de slujitori se afla majordomul, personaj al cărui rol nu va înceta să crească, în secolul al VII-lea, în detrimentul suveranului.

În plan local, permanența romană este asigurată de un personaj care a apărut încă din timpul Imperiului tîrziu: contele. Acesta exercită, în sînul cetății, toate puterile regale. El prezidează tribunalul oamenilor liberi, pornește la luptă și comandă armata, percepe impozitele etc. Orice om liber este obligat să-și facă serviciul militar. El trebuie să se echipeze pe propria-i cheltuială și să-și asigure întreținerea. Sistemul fiscal roman supraviețuiește pînă la sfîrșitul secolului al VI-lea, însă francii, detestînd plata impozitului pe cap de om, orice percepere regulată de impozite dispare de la acea dată, suveranii mulțumindu-se să trăiască din veniturile domeniilor lor și din taxele de transport sau de vamă de orice fel.

Criza și reînnoirea Bisericii creștine

În timpul perioadelor tulburi de nesfârșite războaie care caracterizează epoca marilor migrații, Biserica a asigurat, în fața barbarilor, preluarea administrațiilor civile din ce în ce mai precare. În fruntea ficcării cetăți, episcopul a trebuit să vegheze asupra subzistenței populației, să organizeze spitale și ospicii în care să-i primească pe cei slabi, să întrețină școli și deseori să facă dreptate. Astfel, el devine adevăratul șef, nu numai spiritual, dar și cel temporal, al comunității civice, avînd frecvent, grație averii sale personale și a celei a catedralei pe care o are în subordine, menirea de a menține legătura cu tradițiile clasei din care provine, în materie de construcție și înfrumusețare a cetății. Aceasta dobîndește funcția esențială de a fi un centru al vieții religioase, cu cimitirele și necropolele sale, cu numcroasele sale sanctuare și cu grupul său catedral, compus din cel puțin trei biserici, dintre care una cu rolul de baptisteriu, în sfîrșit, cu influența sa asupra parohiilor de țară. Influența corpului episcopal este atît de mare, încît regii barbari se străduiesc prin toate mijloacele să și-i apropie. În Galia francă, regele creștin copleșește cu danii sanctuarele și acordă domeniilor bisericesti privilegiul imunității fiscale.

Și totuși, chiar în Galia, unde unitatea religioasă a fost păstrată grație convertirii precoce a francilor la catolicism, situația Bisericii se degradează în secolul al VI-lea. Într-adevăr, Clovis și urmașii săi, dorind pe de o parte să-și asigure sprijinul episcopatului, dar și să dea fidelilor lor sarcini bănoase, preiau sarcina de a numi ei înșiși episcopii, pe care-i aleg din anturajul lor laic. Conciliile naționale, care-i unesc pe prelați în jurul suveranului și mențin în sînul Bisericii o unitate de direcție și de disciplină, nu mai sînt convocate. Numeroase sedii episcopale, mai ales în sudul Galiei, rămîn fără titular, în timp ce proprietari bogați construiesc pe pămînturile lor biserici asupra cărora își arogă drepturi, chiar și pe acela de a le numi slujitorii.

Acest declin al instituției episcopale este însoțit de o sensibilă scădere a nivelului cultural și de un regres al pietății. Multe școli dispar, iar cele care rămân nu dau decât un randament mediocru. Nimeni nu mai citește, iar limba, ruptă de sprijinul scrisului, se îndepărtează pe încetul de latina clasică. Preoții, cel mai adesea analfabeți, nu mai cunosc nici măcar formulele liturgice pe care le recită pe dinafară. În timp ce satele rămân mult timp departe de creștinare, în timp ce păgânismul câștigă teren chiar în orașe, din ce în ce mai mulți fideli se dedau cultului relicvelor, aproape de superstiție. E venerată o bucată de stofă despre care se spune că ar fi fost purtată de un sfânt, este purtat cu pioșenie, ca o amuletă, puțin praf cules de pe-un mormînt. Dezvoltarea acestei pietăți naive dă naștere unui adevărat comerț, în care mișună șarlatanii.

Începînd, însă, cu secolul al VI-lea, apar și semnele unei anume reînnoiri. Răspîndit pînă atunci doar în Orient, monahismul cunoaște un mare avînt în partea occidentală a fostului Imperiu Roman în secolele al VI-lea și al VII-lea, mai ales în forma sa comunitară. Implantat mai întîi pe coastele Provenței, unde, în 410 și 418, sînt create mănăstirile Sérins și Sf. Victor din Marsilia, mișcarea va cuprinde Italia și Galia, apoi Irlanda, care va deveni unul dintre principalele puncte de difuzare a monahismului, făcîndu-și, astfel, intrarea în istoria europeană. Aceste pămînturi, pradă luptelor între clanuri, au fost evangelizate de Sf. Patrick, de origine bretonă, fost prizonier, în urma unei expediții irlandeze, și sclav, timp de șase ani, înainte de a îmbrăca rasa monahală și de a fi numit, de Sf. Germain d'Auxerre, episcop al Irlandei, în 432. La moartea sa, în 461, creștinarea insulei era terminată, putîndu-se asista la o dezvoltare extraordinară a vieții mănăstirești, punct de plecare al unei acțiuni misionare pe continent, al cărei principal artizan a fost Sf. Colomban.

Născut în 540, intrat de foarte tînăr în ordin și devenit călugăr la Bangor, acesta a părăsit Irlanda în 590, pentru a merge în Galia, unde a pus bazele unei prime mănăstiri la

Luxeuil, căreia i-au urmat cele de la Remiremont, Jumièges, Saint-Omer, Fontaines, Coutances, Jouarre etc. Regula impusă fraților călugări de către Colomban era de o extremă severitate, asociind postul permanent cu pedepsele fizice. Ea nu a avut, pentru aceasta, mai puțin succes. În relații distante cu episcopii regatului franc, cărora le suporta foarte greu autoritatea, el a trebuit să se exileze în 610 în Elveția, apoi în Italia, unde a întemeiat, în 614, mănăstirea Bobbio, sortită să devină centrul de predicăție al longobarzilor și să aibă o mare influență intelectuală.

Încă și mai importantă va fi influența Sfântului Benedict. Născut în Nursia, în Italia, către 480, acest fiu al unei familii de nobili a fost crescut la Roma, unde a primit o educație clasică. La sfârșitul secolului al V-lea, el a hotărât să renunțe la lume și la bunurile sale, pentru a duce aproape de Subiaco, o viață de sihastu, pe care o va părăsi cîțva timp la cererea călugărilor de Vicovaro (Latium), care doreau reformarea mănăstirii lor. Eșuînd în această privință, Benedict emigrează, către 529, la Monte Cassino, pentru a întemeia acolo mănăstire pe care o va guverna pînă la moarte (în 547) și care urma să servească drept model tuturor mănăstirilor benedictine. Alcătuită în latină, regula care îi poartă numele impune călugărilor obligații mai puțin severe decît cele ale sf. Colomban. Călugării trebuie să depună jurămîntul de castitate și de sărăcie, să se supună legii tăcerii și să-și împartă zilele între rugăciune, muncă manuală (pentru a putea răspunde nevoilor mănăstirii) și meditație. Sancționată de Grigore cel Mare, regula benedictină s-a impus încetul cu încetul atunci cînd mănăstirile începuseră să atragă în toate regiunile vechiului Imperiu de Apus un mare număr de credincioși dornici să ducă o viață pioasă, în sînul unei comunități izolate de lumea profană.

Salvarea spiritualității creștine și cea a culturii greco-romane de către călugări s-a desăvîrșit în paralel cu expansiunea creștinismului în Occident, ea însăși favorizată de progresul autorității pontificale, impulsionat de Grigore cel Mare (540-604).

Născut într-o familie patriciană romană, înzestrat cu o solidă cultură clasică și devenit, în 572, Prefect al Orașului, acesta din urmă a ales, și el, să-și vîndă bunurile și să se dedice vieții de mănăstire, instalînd, în palatul său de pe colina Caclius, o comunitate supusă regulii benedictine. În 590, la moartea papei Pelagius II, Roma se găsea într-o situație tragică, răvășită atît de inundațiile Tibrului, cît și de o epidemie de ciumă, amenințată, în plus, de noi invadatori – longobarzii arieni. Atunci, Grigore, ales papă prin aclamare, acceptă să-și asume funcția de pontif pentru a salva orașul. El reorganizează Lateranul, din care exclude laicii, și reformează cîntul liturgic, care va deveni cîntul gregorian. Înfirmîndu-i patriarhului de Constantinopol dreptul de a-și însuși titlul de „ecumenic” și numindu-se pe sine simplu „servitor al servitorilor lui Dumnezeu”, el nu cedează întîietatea Romei, trimițînd clerici misionari în provinciile occidentale și afirmîndu-și vocația de păstrător al adevăratei doctrine. Grigore cel Mare este, însă, mai ales apostolul convertirii și al evanghelizării barbarilor. În Spania vizigotă, regele Reccared abjură arianismul încă din 587, sub influența episcopului Leandro de Sevilla. În Italia, regele longobard Agilulf, soț al unei prințese bavareze catolice, se convertește, în 603, la credința romană și-și botează fiul. În Anglia, Grigore trimite un grup de călugări, conduși de Augustin, care să evanghelizeze populațiile anglo-saxone, rămase păgîne. Augustin întemeiază o biserică la Canterbury, capitală a regatului Kent. Acesta este începutul unei convertiri care se va continua de-a lungul întregului secol VII. Sînt înălțate numeroase abații, care devin tot atîtea centre de salvare a culturii antice.

Această convertire este o astfel de reușită încît de-acum înainte călugării anglo-saxoni, cărora li se alătură irlandezii, vor fi cei care vor predica Evanghelia pe continent. Cel mai activ dintre acești misionari de dincolo de Marea Mîneei a fost Wynifrid, canonizat sub numele de Sf. Bonifaciu care, începînd cu 715, va duce, dincolo de Rin, o operă intensă de convertire a barbarilor. Sprijinit de majordomii Austrasiei, el a întemeiat

mănăstiri, a instalat episcopate depinzînd de arhiepiscopatul său de Mainz și a reformat Biserica francă, înainte de a fi martirizat în Frisia în 755, cu prilejul unei ultime misiuni în țara păgînă.

Cultura în timpul monarhiilor barbare

Așa cum nu au putut modifica de pe o zi pe alta, activitatea economică și societatea Apusului roman, marile migrații nici nu au putut pune capăt, în mod brutal, unui mileniu și mai bine de civilizație greco-latină. Dacă, pe de o parte, dialectele germanice au cîștigat ceva teren la vest de vechiul *limes* roman, barbarii erau, pe de altă parte, prea puțin numeroși pentru a împiedica – presupunînd că și-ar fi dorit-o – ca latina și limbile vulgare derivate din latină să se impună în fața populației. Legile înseși barbare, precum Codul lui Euric sau Legea Salică, influențate inițial de dreptul roman, vor fi redactate în limba învinșilor.

Într-o altă ordine de idei, toate părțile fostului Imperiu de Apus nu au suferit în mod egal și la fel de puternic efectele invaziilor și migrațiilor barbare. În Italia, unde contactele cu Orientul sînt menținute, apoi chiar temporar, întărite odată cu recucerirea lui Iustinian și unde creștinismul își însușise o bună parte din zestrea intelectuală a antichității, literați clasici, precum Boethius sau Cassiodorus, au început, încă din secolul al VI-lea, să salveze literele romane. Boethius, fiu al unui consul roman, cu studii la Atena, prinț al Senatului sub Teodoric, a fost ultimul traducător din greacă în latină al operelor filosofice; el își scrie, chiar în întunericul închisorii în care îl aruncase suveranul ostrogot, *Consolarea filosofică*, operă în versuri și proză. Ca și în tratatele sale de aritmetică și de teorie muzicală sau în traducerile din Aristotel, aici el a cules, pentru secolele ce urmau, tot ceea ce se putea aduna din știința și gîndirea antică. Cassiodorus, și el protejat de Teodoric și devenit, astfel, prefect al pretoriului, s-a retras, către 540, într-un fel de aca-

demie monastică, pe care o întemeiase la Vivarium, în Calabria, mai puțin pentru a trăi asemenea unui cenobit supus unei reguli, cât mai degrabă ca un literat, eliberat de constrîngerile materiale și înconjurat de cărțile cărora el însuși și tovarășii săi le-au realizat copii îngrijite. În lucrarea sa, *Institutiones*, el s-a străduit să alcătuiască un program de studii în două cicluri, *trivium* și *quadrivium*, al căror principiu de clasificare a rezistat în tot timpul Evului Mediu.

Regatele vizigote au fost și ele, în secolele al V-lea și al VI-lea, centre de salvare și reînnoire a culturii antice. Toulouse, apoi Toledo, au jucat, rînd pe rînd, acest rol, dar mai ales la Sevilla s-a dezvoltat, la granița secolclor al VI-lea și al VII-lea, o cultură hispano-romană, deschisă influențelor străine și cu precădere bizantine, al cărei reprezentant principal este Isidor, succesor al fratelui său Leandru în funcția de arhiepiscop al orașului în 604 și restaurator al studiilor în Peninsula Iberică. Scrierile sale de teologie, de exegeză, geografic, nume-rologie creștină, de știință a limbajului și istoric (*Marea Cronică, Istoria Goților, a Vandalilor și Suevilor*) și în primul rînd *Etimologiile* sale nu aduc nimic cu adevărat nou gîndirii, dar constituie o vastă enciclopedie a cunoașterii medievale, compilată cu o grijă extremă și expusă cu o mare limpezime.

În Galia, cultura clasică a supraviețuit invaziilor germanice, mai ales în sud, unde amprenta romană fusese mai timpurie și mai profundă. Desigur că Grigore din Tours, născut într-o familie senatorială din Auvergne, este departe de a rivaliza în erudiție și cunoștințe de latină cu un Cassiodorus sau Isidor din Sevilla. *Istoria Francilor*, însă, care-i aparține, începută în 575, ca și cele *Șapte cărți ale miracolelor* scot la lumină o vie curiozitate a spiritului și o mare onestitate intelectuală. În secolul al VI-lea, expansiunea regatului franc către sud n-a adus cu sine și o barbarizare a întregii Galii, ci doar o reculturalizare a Nordului. În timpul regelui Hilperic (539-584), autor el însuși de poezii latine, Poitiers reprezenta centrul cultural al Galiei. La cererea reginei Redegonda, întemeietoare a mănăs-

tirii Notre-Dame, poetul italian Fortunatus s-a fixat în acest oraș, devenindu-i episcop; aici, el a scris un număr de opere: vieți de sfinți – gen foarte la modă în Galia francă –, un lung poem despre Sf. Martin de Tours și imnuri pentru întâmpinarea solemnă a relicvelor adevăratei Cruci, trimisă de împăratul bizantin Iustin II.

În secolul al VII-lea, înmulțirea războaielor în Galia meridională și dezvoltarea, în restul regatului franc, a unei noi aristocrații, care abandonează studiile literare, conduc la un regres spectaculos al studiilor clasice. Atunci, Anglia și Irlanda vor prelua ștafeta transmiterii culturii romane. Misiunea pontificală, care a avut drept sarcină, în 669, să încheie organizarea Bisericii anglo-saxone, era condusă de Teodor din Tars și de Hadrian, și unul și celălalt formați în spiritul culturii grecești și latine, în școlile bizantine din Atena și Cartagina. Sub impulsul lor, școlile elementare ale abațiilor din regatele Kent, Wessex și Northumberland, unde li se predau deja convertiților bazele latinei, au adoptat un program de studii mai profunde, înglobând o cunoaștere extinsă a literelor profane. Noi mănăstiri, ca cea de la Yarmouth sau cea de la Yarrow, în Northumberland, au devenit, astfel, puternice centre de viață intelectuală, unde se adunau și se reproduceau texte vechi. La Yarrow, de exemplu, Beda Venerabilul (673-735) a predat timp de 50 de ani și și-a scris lucrările de gramatică, de știință și istorie (între care cităm *Istoria ecleziastică a națiunii engleze*), lucrări care fac din acest maestru primul mare savant medieval. La York, în sfârșit, s-a dezvoltat, foarte curînd, cel mai mare centru de învățămînt din întreaga creștinătate latină, în timp ce în abațiile irlandeze și englezești, la sfîrșitul secolului al VII-lea, erau executate cu o finețe extremă primele capodopere ale miniaturii insulare, ca, de exemplu, *Psaltirea* din Canterbury.

La această dată, avîntul literelor clasice a cucerit întreg continentul, importat în Galia de călugării colombani și de savanții anglo-saxoni. La mijlocul secolului al VII-lea, călugării au devenit, însă, în această parte a Occidentului, singurii purtă-

tori ai culturii greco-romane. În cancelariile abațiilor, se recopie opere sacre și profane, decorate cu miniaturi inspirate atât din modelele antice, cât și din tradiția insulară sau cea barbară, juxtapunînd animale stilizate și ornamente geometrice.

Supraviețuirea și reînvierea culturii antice sînt tot atât de evidente și în domeniul artistic. Fără îndoială, populațiile germanice au adus cu ele tehnici și surse noi de inspirație, dar acestea nu afectează decît artele cu adevărat „minore”: bijuteriile și aurăria de mici dimensiuni, în care predomină decorațiunea geometrică și reprezentarea animalieră. Această artă de import, foarte diferită de estetica romană, va înflori în Galia, unde, sub influența tradițiilor locale, va duce la producții originale mai ample, în care își face apariția figura romană stilizată.

În materie de arhitectură și decorație monumentală, tradiția romană, însă, se impune, atât în regatele peninsulare, cât și în Galia francă. Nu mai rămîne mare lucru din edificiile religioase și din palatele merovingice, căci majoritatea au fost distruse. Ceea ce ne învață arheologia și rarele edificii care au reușit să supraviețuiască distrugerilor și uzurii timpului, este însă faptul că secolele al VI-lea și al VII-lea coincid cu o adevărată renaștere a tehnicilor romane ale construcției și ornamentației. Prinții și episcopii înalță mai peste tot biserici al căror model sînt bazilicile antice, flancate adesea, la fațade, de clopotnițe caracteristice pentru clădirile din Galia. Zidăria este rudimentară, cu fundații de cărămizi. Decorarea interioară este compusă din mozaicuri, capiteli din marmură sculptată în atelierele din Pirinei, cu porticuri pictate cu figuri biblice, cu ornamente din stuc etc. Stele și sarcofage sînt ornamentate cu sculpturi, în care se amestecă în mod egal tradiția clasică, influențele orientale și estetica barbară.

Capitolul 2

EUROPA BIZANTINĂ DE LA IUSTINIAN LA APOGEUL MACEDONEAN (SECOLELE VI–XI)

■ *În timp ce, în Occident, Imperiul dispare, el se menține în Orient, centrat în jurul Bizanțului. Împăratul Iustinian, mare legislator, preocupat să restabilească unitatea creștină, încearcă să impună autoritatea Imperiului bizantin și în Occident, după ce va fi cucerit, în secolul al VI-lea, Africa, Italia, o parte a Spaniei, Sardinia și Corsica. Civilizația bizantină se află, în acel moment, la apogeul său. Dar urmașii lui Iustinian moștenesc un stat epuizat, amenințat de năvălirile barbare, ceea ce face ca ei să renunțe la a mai apăra Occidentul.*

■ *Începînd cu secolul al VII-lea, Imperiul bizantin se regrupează în Asia Mică, Grecia și Tracia, devenind cu adevărat un imperiu grec, abandonînd Italia în mîna longobarzilor, Asia occidentală – în cea a arabilor, o parte a Balcanilor – într-a slavilor și bulgarilor. În plus, Imperiul este zguduit de o gravă criză religioasă (secolele VIII–IX) – iconoclasmul sau disputa asupra icoanelor. O primă ruptură cu papalitatea se produce în contextul unei dispute religioase între Roma și Constantinopol; Chiril și Metodiu, doi călugări greci, vor evangheliza atunci popoarele slave și le vor da un alfabet.*

■ *Între secolele al IX-lea și al XI-lea, sub dinastia macedoneană, Bizanțul cunoaște o perioadă de mare strălucire. Puterea imperială este consolidată, administrația este reorganizată, iar viața*

economică și comerțul se dezvoltă. Modernizarea armatei și a flotei face posibilă respingerea arabilor în Siria și Mesopotamia, victoria asupra principilor de Kiev, precum și anexarea statului bulgar.

■ *Epoca macedonenilor reprezintă însă și adâncirea prăpastiei dintre Orient și Occident. În 1054 are astfel loc schisma dintre creștinătatea occidentală supusă Papei și cea orientală, adunată în jurul Patriarhului de Constantinopol. În Imperiul grec cultura cunoaște atunci o nouă vîrstă de aur în domeniul teologiei, filosofiei, istoriei, arhitecturii, decorării bisericilor. Influența civilizației bizantine iradiază în Balcani, în Căucaz, în Ucraina și chiar și în Italia.*

În timp ce Imperiul de Apus dispărea, cel de Răsărit supra-viețuia migrațiilor hoardelor barbare și se constituia într-o mare putere mediteraneană, organizată în jurul capitalei întemciate de Constantin: Constantinopol sau Bizanț. În Africa și în Asia, acest imperiu păstra Cyrenaica, Egiptul, Palestina, Siria și Asia Mică, în Europa – Grecia și Peninsula Balcanică pînă la Dunăre. Împărații de răsărit se considerau moștenitorii Imperiului Roman în întregime. De aceea, ei s-au și străduit să mențină contactele politice cu șefii, apoi regii barbari din Occident, atribuindu-le titluri oficiale (de patrician și consul), care nu alterau cu nimic independența reală a acestor prinți războinici.

Erezii și dispute religioase

Fixîndu-și în vechiul Bizanț capitala statului său, Constantin gîndise să facă din acest oraș centrul Imperiului creștin. Constantinopolul va rămîne, așadar, profund marcat de această voință și se va dori întotdeauna apărător al ortodoxiei catolice. Astfel, disputele teologice sînt parte integrantă a istoriei bizantine. Încă din vremea domniei lui Constantin, am mai spus-o, împăratul, el însuși, intervine în lupta împotriva aria-

nismului, reunind Conciliul de la Niccea. După moartea lui Teodosius, în 395, la vremea cînd cele două imperii se despart tot mai mult, Orientul rămîne dominat de controverse religioase, întreținute de școlile teologice instalate pe lîngă sediile patriarhatelor rivale: Antiohia, Alexandria și, începînd cu Teodosius, Constantinopolul însuși, care-și datorcăză importanța faptului că este capitală.

Neînțelegerile pornesc întotdeauna în primul rînd de la misterul Trinității, mai precis de la dubla natură, umană și divină, a lui Hristos. În Antiohia, unii preoți neagă reunirea celor două naturi și afirmă că Hristos este în exclusivitate om, teză adoptată de Nestorius, patriarh al Constantinopolului în 428. Condamnați, în 431, de cel de-al treilea Conciliu de la Efes, nestorienii nu vor mai avea prozeliți decît în Siria și, mai tîrziu, în Asia ne-bizantină. Dimpotrivă, adunați în jurul lui Chiril, patriarh al Alexandriei, monofiziții afirmă predominanța absolută a naturii divine a lui Hristos. Împotriva acestei noi erezii, care, și ea, își va găsi adepți numai în provinciile orientale ale Imperiului și în Egipt, replica va veni din partea Romei, unde Papa Leon I va impune adoptarea unei interpretări care va deveni oficială începînd cu Conciliul din Chalkedon din 451: Hristos are două naturi, divină și umană, unite în el fără a se confunda. Dacă ne gîndim că acest conciliu este contemporan cu bătălia de la Cîmpiile Catalaunice, putem înțelege cît de diferite erau preocupările Bizanțului față de cele ale Occidentului.

Desigur, Împăratul bizantin nu ignoră existența barbarilor. El însă îi deturcă pur și simplu, cu bună știință, către Occident. Arcadius, fiul lui Teodosius, care domnește începînd cu 395, ignoră chiar cu desăvîrșire această parte a moștenirii imperiale. Abia odată cu Leon I, care ajunge la tron în 457, și apoi cu Zenon (474-499) asistăm la o atitudine imperială diferită, aceea care renunță la disputele religioase pentru a se amesteca în afacerile occidentale. E însă prea tîrziu pentru a-l împiedica pe Odoacru ca, în 476, să pună capăt în mod definitiv iluziei Romei imperiale.

După domnia lui Anastasius (499-518), consumată, în mare parte, cu înăbușirea revoltelor pe care le generează politica sa religioasă (el este monofizit), la moartea sa, Imperiul este liniștit și prosper; puterea imperială îi revine, în 518, macedoneanului Iustin, un țăran devenit soldat care, imediat după instalarea sa pe tron, îl va desemna drept urmaș pe Iustinian, nepotul său, de educația căruia se ocupă cu grijă și pe care-l asociază la putere încă din 527, pentru ca, la scurtă vreme, să-i urmeze la tron.

Iustinian și recucerirea în Occident

Iustinian va folosi primii ani ai domniei sale pentru a lupta împotriva perșilor lui Chosroes I și a ține piept greutăților interne. Aliat cu Papa, el face eforturi să mențină unitatea creștinătății, persecutându-i pe creștinii eretici din Egipt și Siria, pe nestorieni, evrei și chiar pe filosofi greci rămași credincioși păgânismului antic. La Constantinopol, conflictele religioase și antagonismele sociale întrețin facțiuni care, în hipodrom, se traduc prin opoziția cumplită dintre „Verzi” (monofiziții susținuți de popor) și „Albaștri”. În 532, conflictul se transformă în revoltă, obligându-l pe Iustinian să se refugieze în palat. Se pare că răscoala *Nika* („Victorie!”, strigăt lansat de răzvrățiți) l-ar fi determinat pe împărat să fugă, dacă n-ar fi fost convins să reziste de către energica împărăteasă Teodora, fostă dansatoare, care-i stimulează energiile și lasă în grija generalilor Narses și Belisarie să înecă în sânge revolta populară.

Suveran de drept divin, reprezentat cu capul aureolat, asemeni sfinților, în fața căruia toți supușii trebuie să se prosternă, Iustinian are, totuși, grijă să se pună sub semnul tradiției juridice romane. Astfel, el încredințează unei comisii de juriști și de funcționari sarcina de a codifica legile străvechi – aceasta va da naștere Codului Iustinian care adună legile începând cu domnia lui Hadrian –, legile lui Iustinian însuși (*Novellae*) și

textele marilor juriști romani (*Digeste*). De aici, el extrage un manual simplificat pentru studenți: *Institutes*. Acest *corpus juris civilis* constituie baza cunoștințelor noastre de drept roman.

Pe lângă această operă legislativă care nu este doar o compilație – codul emancipează pe scară largă sclavii, abolește legile care limitează eliberarea, dă mai multe avantaje soției și îndulcește mult dreptul penal –, Iustinian a urmărit o politică de reformare a administrației, suprimînd venalitatea funcțiilor și cerînd funcționarilor să jure pe Evanghelic la intrarea în funcție, o politică de reorganizare a armatei și de luptă împotriva marilor proprietari funciari care au acaparat fostele bunuri ale statului și și-au constituit imense domenii pe care domnesc ca niște stăpîni absoluți. Pe de altă parte, dorind să restabilească unitatea creștinătății și să-și atragă favoarea Bisericii, el duce o politică neiertătoare împotriva păgînilor, înmulțește bisericile și mănăstirile și începe să-i persecute pe monofiziți, fără alt rezultat, de altfel, decît acela de a accentua tendințele separatiste în Egipt, Siria și Mesopotamia.

Marea afacere, însă, a domniei acestuia, după ce nemulțumirile din 532 se vor fi liniștit, este încercarea de restaurare a vechiului Imperiu Roman în deplinătatea forței sale. Pentru a duce la bun sfîrșit această hotărîre, care trece prin recucerirea provinciilor din Occident, împăratul dispune de o armată numeroasă, organizată și comandată de generali de mare valoare: Narses și Belisarie. Flota îi este fără rival în Mediterana și-i permite să pornească și să întrețină expediții îndepărtate. Puternic, în virtutea acestui arsenal militar, a calmului relativ (și foarte provizoriu) care domnește la frontiera cu perșii și a disputelor dinastice care slăbesc regatele barbare, Iustinian poate, începînd cu 533, să-și lanseze ofensiva împotriva fostelor teritorii romane din Apus. Mai întîi în Africa, unde regatul vandal este distrus în urma victoriilor lui Belisarie și unde este reinstaurată o administrație romană după model bizantin, apoi în Dalmația și Italia. În 535, Belisarie începe cucerirea Siciliei și a Italiei de Sud. Neapole și Roma sînt ocupate în 536, în timp ce

un alt atac, lansat asupra litoralului adriatic, îngăduie bizantinilor să ia în stăpânire teritoriul dintre Emilia și Lombardia, pînă la Milano. Ravenna cade și ea, în 540. Va trebui așteptat anul 552, însă, pentru ca, după contra-ofensiva regelui ostrogot Totila – care se reimpune pentru un timp la Roma –, Narses, trimis în ajutor cu o armată alcătuită mai ales din contingente barbare (huni și longobarzi) să pună, în sfîrșit, capăt rezistenței gote și să ocupe întreaga Italie. Cu puțin timp înainte, o expediție bizantină, chemată de un principe vizigot, debarcă în Spania și ocupă sud-estul țării și Baetica, pînă la Cordoba. În cele din urmă, Sardinia și Corsica, și ele, vor deveni posesiuni imperiale.

Opera de reînnoire a Imperiului întreprinsă de Iustinian pare să fi reușit. O parte din Occidentul roman a fost recuperată, mai ales Italia și Roma, nucleu al fostei puteri imperiale. Rămășițele fostelor elite au fost puse în drepturi. În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al VI-lea, pacea romană domnește asupra Imperiului, de la Eufrat pînă la frontiera Alpilor și cea a deșertului, în vechea provincie africană. Campaniile lui Belisarie și Narses, însă, au golit vistieria, obligîndu-l pe împărat să-i lase pe colecatorii de impozite să înmulțească dările. Ele au deschis, pe de altă parte, calea virtualilor năvălitori. În ciuda „păcii eterne” încheiate în 532, armatele lui Chosroes trec prin foc și sabie Siria – ocupînd Antiohia și masacrîndu-i populația –, Comagene, Mesopotamia bizantină, Armenia și fosta provincie Colchida. Iustinian reușește, fără îndoială, să limiteze daunele și să obțină restituirea teritoriilor ocupate, în urma unei păci de 50 de ani încheiate în 561, dar aceasta îl va costa un prea scump tribut.

Prins cu totul de nevoile sale de reconstituire a Imperiului, Iustinian a neglijat mai ales pericolul pe care-l constituiau atacurile slave la frontiera de nord. Mult timp pașnice, triburile slave, venite din bazinul de mijloc al Niprului, încep să devină agresive din momentul în care sînt încadrate și organizate de bulgari. De atunci, ele întreprind atacuri în teritoriul bizantin,

mai întâi sub Iustin I, apoi sub domnia lui Iustinian. În 547, 551 și 552, ele devastează Grecia pînă la Peloponez și coastele Epirului, amenință Tesalonicul și chiar Constantinopolul, în timp ce, mai la est, hunii atacă portul Crimeei, distrug Tracia și încearcă, și ei, să ajungă pînă în capitala Imperiului. Toate aceste asalturi sînt respinse, dar Europa bizantină, ruinată și depopulată, este nevoită să accepte, pentru a umple golurile, o primă colonizare slavă.

Urmașii lui Iustinian

Iustinian moare în 565, lăsînd urmașilor săi un imperiu stors de colecatorii de impozite, sfîșiat de un Occident legat de canoanele de la Chalkedon, care suportă greu autoritatea îndepărtatului împărat al Bizanțului, și un Orient în care înfloresc ereziile; un imperiu, în plus, amenințat la toate frontierele sale de atacurile barbarilor: vizigoții în Spania, maurii în Africa, longobarzii în Italia, avarii și slavii în Balcani, perșii în Asia.

Această grea moștenire n-a permis cpigonilor săi să-i ducă la bun sfîrșit grandioasele proiecte de restaurare a Imperiului, așa cum le gîndise suveranul ilir. Mereu în defensivă, Iustin II, apoi Tiberiu, Constantin și Mauriciu s-au străduit, pînă în primii ani ai secolului al VII-lea, să mențină imperiul în limitele fixate de Iustinian și, în acest sens, bătăliile cele mai grele le-au avut de purtat în Orient, împotriva perșilor.

Această activă politică la frontierele Eufratului a avut drept consecință o mare pasivitate în Occident. Pentru a-i ține în frîu pe gepizii care ocupaseră Sirmium, Iustin II (565-578) îi trimite împotriva lor pe vecinii lor din est, avarii, și apoi pe cei din vest, longobarzii. Primii se instalează la Sirmium, reclamînd un tribut împăratului, și devastează Tracia și Dalmația. Ceilalți, profitînd de problemele Imperiului, năvălesc în Italia de Nord și într-o parte a peninsulei, bizantinilor nemairămînîndu-le, din cuceririle iustinienice, decît Veneția, Istria, Ravenna, Roma,

Neapole și Calabria. Mauricius (582-602), copleșit de conflictele în fața perșilor, încredințează apărarea și administrarea Africii și Italiei unor exarhi, un fel de viceîmpărați investiți cu toate puterile civile și militare, și opune longobarzilor pe francii din Austrasia. El va face, astfel, primul pas în procesul care va duce, în cele din urmă, la instalarea francilor în peninsulă.

Dacă grecii sînt alungați din Spania de vizigoți începînd cu 625, trebuind să evacueze și Magrebul cu jumătate de secol mai tîrziu, sub presiunea atacurilor cuceritorilor arabi, ei vor reuși încă să se mai agațe de ultimele lor poziții italiene, și aceasta pînă la mijlocul secolului al VIII-lea. Nu fără mari greutăți, însă, căci atacurilor longobarzilor li se adaugă rezistența opusă puterii exarhului din Ravenna de către populațiile italiene, care suferă că trebuie să se supună unor străini și suportă greu elenizarea impusă de Iustinian și urmașii săi. Ca atare, urmează frecvente revolte de care vor profita regii longobarzi, pentru a cîștiga teren în interiorul peninsulei, în timp ce bizantinii se mențin la periferia maritimă. Anumiți exarhi ambițioși se vor folosi de aceste nemulțumiri și de sentimentul patriotic al populațiilor pentru a flutura stindardul revoltei și pentru a se proclama ei înșiși împărați. În cele din urmă, după căderea Bolognei în 728 și a Ravennei în 751, Bizanțul nu mai deține în Italia de Nord decît Veneția.

În tot acest timp, la Constantinopol și în provinciile orientale ale Imperiului, opozițiile se exacerbează în confruntarea cu politica fiscală și religioasă a împăraților. În 602, izbucnește o gravă criză, care va aduce la putere un ofițer al armatei de la Dunăre, pe jumătate barbar, Focas (602-610), apoi pe fiul exarhului Cartaginei, Heraclius. În cîțiva ani, acesta redresează situația foarte precară a diferitelor fronturi amenințate de barbari. Împotriva perșilor care ocupaseră Antiohia, Ierusalimul și Alexandria, el va începe o campanie victorioasă, care-i obligă pe adversarii săi să-i restituie toate cuceririle lor. În 629, conștințind o evoluție începută de multă vreme, Heraclius renunță la titulatura romană și adoptă titlul de Basileu prin care era

desemnat pînă atunci, în grecește, regele persan. Imperiul Roman la acea dată devenise, deci, un regat grec, în care latina nu mai era folosită.

Secolul de aur al Bizanțului

Lunga domnie a lui Iustinian, în ciuda problemelor interne și a asalturilor barbarilor, conține cu o perioadă de mare prosperitate economică și de strălucite realizări în domeniul artelor și literelor. Din această civilizație bizantină, aflată la confluența romanității, elenismului și tradițiilor orientale, nu vom evoca aici decît aspectele cele mai specifice „europene“.

Mai întîi capitala: Constantinopol, centru al Imperiului în primul rînd prin poziția sa, la mijlocul drumului între *limes*-ul dunărean și marginile orientale ale Asiei Mici. Construit, începînd cu 330, de către Constantin după modelul Romei, el este apărat de Teodosius printr-o triplă barieră de ziduri inexpugnabile. Orașul rezumă, am putea spune, întregul Imperiu, în sensul în care el adăpostește centrul politic, cu Palatul imperial, Senatul și Hipodromul, locul unde se înfruntă, prin intermediul echipajelor de curse, facțiunile politice ale Verșilor și Albaștrilor; centrul economic, cu instalațiile sale portuare în Cornul de Aur și Bosfor, cu magazine în care se negociază produse venite din toate părțile Imperiului și din îndepărtatele colțuri ale Occidentului și Orientului, cu prăvăliile artizanilor săi care fabrică stofe și metale prețioase; centrul religios, în sfîrșit, cu Universitatea și catedrala Sfînta Sofia. Ridicată pe locul unei biserici distruse în timpul răzmeriței din 532, acest imens edificiu cu un perimetru de 300 de metri, cu o înălțime de 50 și încoronat cu o cupolă cu un diametru de 31 de metri, este opera matematicianului Isidor din Milet și a arhitectului Anthemius din Tralles. Terminată în 539, ea este împodobită cu ornamente somptuoase din marmură policromă (importată din Asia Mică, Grecia, Etiopia și Italia) și mozaicuri

cu striaii din aur. La Constantinopol mai sînt încă ridicate și alte edificii, precum Sf. Irina, cu două cupole, și mai ales Biserica Sfinților Apostoli, care va fi complet distrusă în 1453, odată cu cucerirea orașului de către turci; prin bogăția și dimensiunea sa, însă, Sf. Sofia simbolizează puterea Imperiului și a creștinismului în Răsărit.

Recucerirea militară a Italiei și instalarea la Ravenna a unei adevărate curți în jurul exarhului au fost însoțite de răspîndirea în peninsula a artei și civilizației bizantine. La Ravenna, devenită a doua capitală a Imperiului, influența Bizanțului se manifestă deja sub regii barbari și cu precădere în vremea lui Teodoric. Odată cu Iustinian, însă, orașul este înfrumusețat cu edificii religioase cu superbe ornamentații interioare, precum Sf. Vital, Sf. Apollinarius-in-Classa și Sf. Apollinarius-cel-Nou. Caracterul pur bizantin al acestor monumente este pus în lumină de folosirea cărămizilor și a grinzilor de lemn, ceea ce permite înălțarea zidurilor și practicarea de ferestre mari, de prezența unui narthex, și a unei abside poligonale, în absența oricărei decorațiuni exterioare (în favoarea bogăției ornamentației interioare). Mozaicuri formate din mici cuburi de sticlă colorată prin acțiunea oxizilor metalici ocupă navele, absidele și bolțile și se constituie în programe decorative de o foarte mare varietate, alternînd figuri geometrice, scene din Vechiul și Noul Testament și reprezentări ale Curții Imperiale. Un astfel de decor este cel de la Sf. Vital, unde Iustinian și Teodora apar însoțiți de Episcopul Maximian și de personaje din suita lor, îmbrăcați în haine fastuoase.

O altă caracteristică a acestei arte italiene de epocă bizantină este absența statuarului care contrastează puternic cu tradiția romană și care are, probabil, drept cauză interdicția Bisericii în legătură cu tot ceea ce putea reaminti civilizațiile păgîne, elenistică sau romană. Sculptura însă nu dispăre, ca se rezumă numai la basoreliefurile de pe sarcofage, la dantelăriile care împodobesc balustradele corului și amvoanclor și apoi la cizelarea metalului și a fildeşului, caracterizînd artele „minore“ Tot

pentru motive religioase, legate de influența monofizită – și nu, așa cum s-a crezut un timp, de neîndemînarea artiștilor –, figura lui Hristos, în mod voit reprezentată ca Dumnezeu și nu ca personaj uman, ia în arta bizantină un aspect impersonal și hieratic, care rupe complet cu tradiția clasică.

Replierea din secolul al VII-lea

Heraclius, care moare în 641, și urmașii săi vor trebui să înfrunte de-a lungul întregului secol al VII-lea un asalt al popoarelor riverane ale Imperiului, asalt în urma căruia acesta va rămîne mai mic, teritorial vorbind, și metamorfozat din punct de vedere cultural. Dacă Africa recucerită și prosperă – așa cum ne-o dovedește arheologia – rămînc, politic, în sfera bizantină, politica religioasă a împăraților suscită, însă, aici, puternice rezistențe. Heraclius și succesorii săi vor, într-adevăr, să impună o doctrină de conciliere între monofizism și ortodoxia fixată la Chalkedon. Nu se mai vorbește de natura unică a lui Hristos, ci de o „voință“ (în greacă *thelema*) unică: de unde noțiunea de monotelism care a fost atribuită acestei definiții impuse prin edict imperial în 638. Clerul african se va apropia, din acel moment, de Roma, pentru ca, în 646, exarhul de Cartagina să preia el însuși conducerea revoltei. Același lucru se petrece și în Italia, unde exarhul de Ravenna se revoltă și el pînă în 652 și unde, pentru a înfrînge rezistența pontificală, Constant II pune să fie răpit Papa Martin, judecat pentru înaltă trădare și exilat la Cherson. După care, în dorința de a elibera peninsula de dominația longobardă, Împăratul merge la Roma și se fixează apoi în Sicilia, unde este asasinat în 668. O ultimă tentativă de a restabili autoritatea bizantină pe întregul teritoriu al Italiei se va solda cu un dublu eșec: longobarzii rămîn stăpîni ai teritoriilor, iar acestea plătesc scump întreținerea armatei bizantine. Italia, ca și Africa, se îndepărtează de Bizanț.

Cartea cea mai grea, însă, pentru basileu se joacă în partea de est și de nord a Imperiului. De două ori în mai puțin de douăzeci de ani, Imperiul se vede ciuntit de cele mai bogate provincii orientale. Din 612 pînă în 617, perșii lui Chosroes I vor pune piciorul în Siria, Palestina și Egipt. Heraclius le va recuceri în urma unor strălucite campanii care-l duc, în 627, pînă la Ctesiphon, capitală a Imperiului Sassanid; începînd cu 634, însă, arabii vor porni la asaltul teritoriilor astfel recuperate. În cîțiva ani, ei ocupă Siria, Palestina, Egiptul și Mesopotamia. După moartea lui Heraclius, ei continuă să înainteze în Armenia, Anatolia, în insulele Egcei, pe coastele Asiei Mici: Rhodos, Cipru și, curînd, în Africa. În 674, ei asediază însuși Constantinopolul, port în care flota lor va reapare anual, timp de patru ani. Orașul nu-și datorează salvarea decît triplelor sale ziduri inexpugnabile și, mai ales, eficacității corăbiilor bizantine, echipate cu vestitul „foc grecesc“, un exploziv proiectat cu ajutorul unor „siphones“ asupra corăbiilor dușmanc și care, în 678, va provoca distrugerea flotei califului, obligîndu-l pe acesta să semneze pacea și să plătească un tribut. Imperiul este salvat, dar împrușcat și slăbit. De-acum înainte, pînă la începutul secolului al VIII-lea, situația va fi oarecum stabilă.

La nord de Bosfor, armatele bizantine au trebuit să înfrunte adversari la fel de de temut. Avarii mai întîi, care, în 626, ajung pînă la Constantinopol, unde sînt, însă, respinși de patriarhul Sergiu. Slavii, apoi, și bulgarii. Primii pătrund masiv în Macedonia și Grecia de Nord, împingîndu-și incursiunile pînă în Tesalia și insule, obligîndu-i pe Constant II și Iustinian II să pornească împotriva lor ofensive care le stăvilesc presiunea, aducînd mulți prizonieri, de îndată trimiși în Asia ca mercenari ai Imperiului. Ceilalți, sub conducerea lui Asparuh, își reiau în 660 marșul către vest, instalînd în Dobrogea un regat repede slavizat și constrîngîndu-i pe bizantini să părăscască frontiera Dunării¹⁶. La sfîrșitul secolului, alungat dintr-o bună parte a Europei balcanice, Bizanțul se găsește și aici în poziție de defensivă.

Heraclizii vor lăsa, deci, urmașilor lor din dinastia „isauriană“ un imperiu ciuntit. Paradoxal, însă, este un imperiu mai omogen, mai bine organizat și, prin urmare, mai ușor de apărut decât cel al lui Iustinian. Pierderea bogatelor provincii orientale e resimțită dureros la Constantinopol, unde grabnic trebuie găsite alte surse care să înlocuiască grâul egiptean, uleiul de măsline african sau țesăturile siriene; ceea ce determină dezvoltarea culturilor cerealiere din Tracia și Asia Mică. Rup-tura cu Orientul n-a avut, însă, numai efecte negative, căci Bizanțul a părăsit astfel provinciile care se dovediseră cele mai rebele la politica sa religioasă. Replierea asupra Asiei Mici, Greciei și Traciei, îl așezau în centrul unui bloc mai coerent și mai greu de atacat.

Apărarea va fi cu atât mai bine organizată cu cât Heraclizii vor avea înțelepciunea de a renunța la visul universalist al dinastiei iustinieni și de a adapta statul lor la realitățile geopolitice ale vremii. Acesta va trece printr-o reformă administrativă, care va substitui vechilor provincii, prea mici și numeroase, themele, circumscripții militare conduse de un strateg investit cu toate puterile. Administrația centrală este, și ea, reorganizată. Atotputernica prefectură a pretorului își pierde, în mod esențial, atribuțiile în favoarea demnitarilor palatului, servitorilor personali ai Basileului, cărora le sînt atribuite mari funcții în stat. Armata, în sfîrșit, vede diminuîndu-se rolul trupelor mercenare, puțin sigure și prea costisitoare, în favoarea soldaților țărani (*stratiotes*), cărora le sînt concesionate pămînturi în schimbul serviciului militar.

Acest efort de redresare interioară început de primii Heraclizi n-a putut împiedica nici eclipsa evidentă pe care o cunoaște în secolul al VII-lea civilizația bizantină, după pierderea Antiohiei și Alexandriei, nici anarhia politică care se instalează în Imperiu după moartea lui Iustinian II, în 711. Timp de șase ani, în timp ce arabii reiau ofensiva, ocupînd Pergamul, devastînd Galatia și pregătind un nou asalt împotriva capitalei, pute-

rea trece, la Constantinopol, din mînă în mînă, pînă ce, în 717, strategul themei Anatoliei, fondator al dinastiei isauriene (siriene), va fi încoronat la Sf. Sofia sub numele de Leon III.

Criza iconoclastă

Timp de mai bine de un secol, sub dinastiile isaurică și amoriană, Imperiul bizantin este zguduit de o gravă criză religioasă: disputa icoanelor care-i distruge unitatea și-i pune existența în pericol în momentul în care dușmanii externi pornesc, împotriva frontierelor sale, noi și grave atacuri.

Primul atac de acest fel vine din partea arabilor. De îndată ce Leon III își pune coroana imperială, el trebuie să țină piept, chiar la Constantinopol, atacului trupelor Califului. Ca și în 678, acesta va fi respins grație „focului grecesc” și alianței cu hanul bulgar. Acest lucru nu pune la adăpost Asia Mică de raidurile musulmane, însă pericolul principal este îndepărtat și, începînd cu 746, Bizanțul trece la atac. Constantin V reocupă Isauria și duce campanii în Armenia, Siria și Mesopotamia, capturînd numeroși prizonieri pe care îi instalează în Tracia. Trebuie așteptat apoi începutul secolului al IX-lea pentru ca arabii să redevină amenințatori și să ocupe Tyana în 806, să susțină revolta lui Toma Slavul și a mercenarilor săi greci și caucazieni împotriva lui Mihail II și să ocupe, în sfîrșit, Creta (816), Palermo (831), apoi aproape întreaga Sicilie, Taranto și Bari; ci cunosc, însă, eșecuri grave în Asia Mică, unde frecvența atacurilor va ruina agricultura și va provoca importante emigrări.

În nord, unde triburile slave, puțin cîte puțin elenizate, la începutul secolului al IX-lea, încetează să mai fie amenințătoare, adversarul cel mai de temut rămîne regatul bulgar. Aliat al lui Leon III, dar influențat, la curte, de un puternic partid ostil Bizanțului, hanul intră în război împotriva lui Constantin V, dar suferă o grea înfrîngere la Anchialos, pe coastele Mării Negre, în 763. Regatul bulgar, însă, nu este distrus. De la începutul

secolului al IX-lea, hanul Krum reia ofensiva, învinge zdrobitor armata bizantină în 811 și-și face un pocal din craniul împăratului Nikephoros, după care pornește la asaltul provinciilor bizantine ale Traciei și Constantinopolului. Succesorul său, Omurtag, este, însă, prea absorbit de lupta sa împotriva lui Lothar pentru a mai da importanță și Bizanțului cu care, de altfel, semnează și o pace. Marea schimbare a istoriei bulgare se situează în jurul anului 865, când regele Boris se lasă botezat, gest care aduce după sine convertirea întregului său popor la creștinismul grecesc, ceea ce nu implică, însă, și o apropiere de Imperiu. Susținut de un cler devotat coroanei, regatul bulgar este, de-acum înainte, în stare să-și dispute cu Bizanțul hegemonia în Peninsula Balcanică.

În ciuda pericolului exterior, Imperiul bizantin își păstrează, în secolul al VIII-lea, o anume prosperitate datorată mai ales reocupării pământului din regiunile părăsite ale Asiei Mici, unde au fost așezate populații slave. Comerțul, în schimb, declină, subminat de pirateria arabă din Mediterana. Din ce în ce mai mult, rolul de intermediar între Orient și Occident, asigurat de Constantinopol, îi revine Veneției, port bizantin situat la întretăierea drumurilor alpine și a celor maritime mediteraneene, a cărei autonomie devine aproape totală în secolul al IX-lea. Reforma administrației provinciale este continuată de Leon III, care promulgă în 726 un nou cod juridic, *Ecloga*, manual practic extras din Codul Iustinian și menit a ușura munca judecătorului, dar în care apar unele îndulciri față de epoca iustiniană, mai ales în materie de drepturi ale femeii și copiilor.

Marea problemă, sub dinastia isauriană, este „Disputa asupra icoanelor”. Închinarea la icoanele reprezentându-i pe Hristos, Fecioara Maria și alți sfinți – icoane al căror rol era de a ușura predicile ținute populațiilor analfabete – era o practică generalizată în Bizanț și fusese favorizată de călugări. Acest cult se adresa de altfel mai puțin personajelor divine reprezentate de imagini, cât icoanelor, ele însele, cărora li se atribuiau puteri miraculoase. Când dușmanii asediau Constantinopolul,

patriarhul însuși prezenta din înaltul meterezelor sfintele icoane, menite a-i îndepărta pe năvălitori. În provinciile orientale ale Imperiului, unde se suprapunea influența religiilor iudaică și musulmană (amîndouă proscrind reprezentarea personajelor divine), acest cult popular și demonstrativ, amintind de practicile păgîne, șoca profund elitele, cu atît mai mult cu cît erezia monofizită, cu aspirația-i caracteristică spre o spiritualitate pură, era încă activă în această parte de lume.

În disputa iconoclastă se înfruntă, de fapt, două concepții asupra religiei și, dincolo de aspectele pur spirituale ale conflictului, două culturi, două arii geografice și două grupuri sociale. Sînt de partea iconodulilor (cei care adoră icoanele) toți cei legați de o credință primitivă și de o religie sensibilă, numeroși în rîndurile femeilor, călugărilor, reprezentanților claselor populare, în Grecia, ca și în capitală. De partea iconoclaștilor (cei care sfărîmă icoanele), se află provinciile orientale, dar și, la Constantinopol și în alte cîteva cetăți grecești, nobilimea, înaltul cler și anturajul Împăratului.

Îndemnat de episcopii din Asia Mică bizantină, influențat, poate, și de o erupție vulcanică și un cutremur de pămînt, în care împăratul credea că recunoaște mînia divină, Leon III – el însuși originar din Siria – pornește o campanie de persuasiune a poporului, menită a-l face să abandoneze icoanele. Dar, cînd el dă ordin, în 727, să fie retrase primele icoane, la Constantinopol izbucnește revolta, urmată aproape, peste tot, de răscoale populare ațîțate de călugări.

De la Roma, Papa Grigore II protestează împotriva politicii iconoclaste a lui Leon III, și îl denunță ca eretic, fără însă a rupe legăturile cu Împăratul. Leon III îi replică, rupînd de jurisdicția Romei, pentru a le alipi patriarhului Constantinopolului, diocesele bizantine asupra cărora papa își mai exercită încă influența spirituală: Calabria, Sicilia și Italia. El trimite chiar și o flotă pentru a-l acosta pe suveranul pontif, dar ea este împrăștiată de furtună. Patriarhul Germanus, care refuză în 730 să aprobe un edict împotriva icoanelor, este demis.

Odată cu Constantin V, fiu și succesor al lui Leon III, persecuția ia amploare și un caracter feroce. Sprijinit de provinciile orientale, de armată și de un mare număr de episcopi, acest „împărat-teolog“, autor al mai multor tratate de dogmatică, își propune să taie din rădăcină o superstiție pe care o consideră eretică. Populații întregi venite din Siria sau Armenia, provincii iconodule, sînt deportate în Tracia sau Bizanț. Icoanele bisericilor sînt sfărîmate, frescele distruse, cărțile iconodulilor arse. Relicvele sînt aruncate și uneori înseși bisericile sînt dezafectate și transformate în cazarmă sau grajduri. Înalții funcționari ai provinciilor occidentale sînt urmăriți, iar călugării sînt cu miile închiși, torturați, mutilați și, în cele din urmă, trimiși la moarte. În timpul domniilor lui Leon IV (775-780), Constantin VI (780-797) și, mai ales, a împărătesei Irina, (797-802), o ateniană care practica în secret cultul icoanelor, lupta a cunoscut o perioadă de calm. În 787, adevărată stăpîină (ea îi va scoate ochii fiului său, Constantin, pentru a nu avea rival), Irina convoacă, cu acordul papei și sprijinul patriarhului aflat la ordinele sale, conciliul de la Niceea, care, în ciuda împotrivirii armatei, restabilește cultul icoanelor plecînd de la noi baze teologice și ordonă restituirea bunurilor confiscate mănăstirilor și bisericilor. Aceasta va stîrni o vie opoziție care, cumulată cu amenințarea externă și cu impopularitatea Împărătesei, va duce, în 802, la detronarea Irinei, înlocuită cu Nikephoros Focas, înalt funcționar care reia deîndată lupta împotriva mănăstirilor.

Odată cu dianstia amoriană (întemeiată de Mihail II, împărat din 820, originar din Amorium, în Frigia), persecuția împotriva adoratorilor de imagini ia un nou avînt, mai ales sub domnia lui Teofil (829-842). Călugării sînt din nou urmăriți și torturați. Și totuși, la puțin timp după moartea lui Teofil, văduva sa, Teodora, asigurînd regența în timpul minorității fiului lor, Mihail III, va pune capăt, cu ajutorul fratelui său, Cezar Bardas, interminabilei dispute, proclamînd restabilirea solemnă a icoa-

nelor. Aceasta marchează începutul unei adevărate renașteri a statului bizantin și a culturii elenistice.

Domnia lui Mihail III și a mamei sale este marcată, în planul istoriei religioase a Europei, de două fapte de seamă. Primul este legat de raporturile dintre Roma și Constantinopol. În 858, la instigațiile lui Bardas, Împăratul îl destituie pe patriarhul Ignațiu, considerat prea independent și prea favorabil „zeloților“ (adică intransigenților, călugări, în special, cei care suferiseră cel mai mult de pe urma persecuțiilor iconoclaștilor). Îl pune în locul său pe cel mai mare savant al vremii, Fotius, pe care Papa Nicolae I – susținut de un conciliu reunit la Lateran – îl demite la rugămintea lui Ignatius. Episcopii bizantini ripostează condamnând doctrina occidentală asupra Sfântului Spirit. Disputa politică degenează astfel într-o schismă, care subliniază îndepărtarea celor doi poli ai creștinătății și anunță marea ruptură din secolul al XI-lea.

Această afacere coincide cu începutul expansiunii bisericii grecești în Balcani și în estul Europei. Este, într-adevăr, momentul în care, la chemarea unui prinț de Moravia, doi frați, călugări amândoi, Chiril și Metodiu, încep evanghelizarea populațiilor balcanice. Hotărîrea luată de Ratislav (prințul Moraviei), de a-și creștina poporul sub semnul Bisericii din Orient, este determinată, fără îndoială, de considerente politice. Într-adevăr, în lupta permanentă cu regatul franc, el este prea puțin doritor să accepte ca propriul său popor să fie evanghelizat de misionarii veniți din Germania, care ar fi putut stabili în Moravia influența francă. Oricum, Chiril și Metodiu vor da Bizanțului un impuls și o forță de pătrundere considerabile, prin traducerea Bibliei în dialectul slav vorbit de moravi, creînd, întru aceasta, o scriitură – cea glagolitică – și celebrînd liturghia în această limbă, ceea ce asigură prediciei lor un succes imediat.

Este o scurtă victorie a Bizanțului, e adevărat! Influența francă e deja atît de puternică încît, pentru a asigura perenitatea operei lor, cei doi frați trebuie să ceară sprijinul Papei. Ceea ce nu înseamnă că, puțin mai tîrziu, instalarea clerului franc în

Moravia nu a avut loc, însoțită de expulzarea discipolilor lui Chiril și Metodiu și de revenirea Moraviei sub jurisdicția română. Influența bisericii grecești a început, totuși, să se afirme în teritoriile populate de slavii de sud. În același moment, primii misionari bizantini apar în mijlocul rușilor, a căror existență i-a fost brusc revelată Imperiului de atacul capitalei în 860.

Dinastia macedoneană

O nouă dinastie ajunge la putere în 867, odată cu Vasile I, ucigaș și al lui Bardas și al lui Mihail III, binefăcătorul său. Vasile, fiu al unor țărani de origine armeană, stabiliți în Macedonia – de unde și numele de „macedonean“ dat, prin extensie, întregii dinastii – era un bătăran fără cultură, dublat de un intrigant feroce; se va arăta, însă, de la începutul domniei sale, un excepțional administrator și un șef militar de talent, inaugurând pentru Bizanț o lungă perioadă de prosperitate, de expansiune și răspîndire culturală.

Istoria dinastiei macedonene (867-1057), ca și cea a familiei Ducas care, inaugurată de domnia lui Isaac I Comnenul, prelungește acțiunile macedonenilor pînă în 1081, este un lung șir de domnii strălucite, întrerupte de asasinate și uzurpări pe care nu avem spațiul a le evoca aici, nici măcar în rezumat. Nu vom reține decît anumite trăsături generale, absolut necesare înțelegerii perioadei și a formării a ceea ce numim astăzi, într-o manieră prea largă, Europa Orientală.

Mai întîi numele cîtorva foarte mari suverani: Leon VI cel Înțelept (886-912), retor, poet și teolog, elev al lui Fotius, dar și mare legislator; Roman I Lecapene (920-944), bun strateg și bun diplomat; Constantin VII (împărat după 33 de ani de domnie teoretică, din 945 pînă în 959), și el mare erudit, istoric, geograf și enciclopedist; Nikephoros II Focas (963-969), Ioan I Tzimiskes (969-976) și mai ales Vasile II (976-1025), învingător al bulgarilor și poate cel mai mare dintre împărații bizantini.

Să trecem la importanța operci interne, marcată de o regularitate a succesiunii dinastice și o întărire a statului. Puterea împăratului autocrat, campion al ortodoxiei religioase, se afirmă din ce în ce mai mult, simbolizată printr-un ceremonial riguros codificat. Împărații macedoneni sînt, pe de altă parte, preocupați de pericolul pe care-l constituie, atît pentru echilibrul social, cît și pentru perenitatea domnici lor, consolidarea marii proprietăți laice și ecleziastice în detrimentul țărănimii libere. Astfel, în 922, sînt promulgate mai multe edicte menite a frîna concentrarea pămînturilor în mîinile cclor mai bogați.

Întărirea puterii centrale se însoțește de noi progrese ale sistemului administrativ. Numărul themelor crește. Statul bizantin este de-acum înainte prevăzut cu un adevărat buget stabilit de un serviciu autonom și cu un autentic „minister de finanțe“, al cărui responsabil controlează toate sursele intrărilor fiscale, inclusiv ale bunurilor împăratului.

Toate acestea nu pot decît să favorizeze o activitate economică stimulată, de altfel, de reluarea unei activități ofensive în Mediterana, de greutățile întâmpinate de concurenții franci și arabi ai puterii bizantine, ca și de creșterea demografică, care pare să caracterizeze, în secolul al XI-lea, partea europeană a Imperiului, determinînd dezvoltarea a numeroase orașe: Tesalonicul, Corintul, Teba, Sparta, Patras etc. Artizanatul se dezvoltă și el, mai ales în mediul urban, fie că e vorba de metalurgie (unelte agricole, ancore marinărești, instrumente chirurgicale, arme și diverse alte unelte), fie de ceramică, sticlărie sau textile. Pentru a asigura calitatea producției, și în special aceea a mătăsii – mare specialitate bizantină –, statul controlează îndeaproape corporațiile și le desemnează responsabili.

Comerțul, și el, este foarte activ. La întretăierea marilor căi și drumuri maritime care leagă Europa de Nord și bazinul mediteranean de Orientul Apropiat și de Asia, Constantinopolul controlează schimburile în direcția de est și de nord, pînă în Rusia și Scandinavia. La vest, hegemonia sa maritimă începe să fie pusă în umbră de ascensiunea porturilor italienești, dar, pînă la

sfârșitul secolului al X-lea, cele mai active dintre ele se află tot în sfera de influență a Bizanțului, fie că e vorba de Bari, Amalfi sau Veneția.

Recucerirea bizantină

O nouă reorganizare a armatei, împărțită în corpuri de gardă imperială, compusă din greci și mercenari barbari, și în unități regionale, cantonate în fiecare *themă* și compuse din soldați dotați cu bunuri militare, va permite bizantinilor să oprească atacurile arabe și bulgare la frontiere și-apoi să treacă la ofensivă pe toate fronturile. Pentru a duce la bun sfârșit proiectul de recucerire la care visează toți împărații macedoneni începînd cu 920, ei dispun și de o flotă puternică, afectată *themelor* maritime și care numără, se pare, un efectiv de cel puțin 50000 de oameni.

Ofensiva împotriva arabilor, care au continuat, în timpul primelor două decenii ale secolului al IX-lea, să-și înmulțească raidurile în Mediterana și care, în 904, au distrus și prădat Tesalonicul, este purtată în Mesopotamia și Siria de către generalul Ioan Curcuas. Ea este continuată în Armenia, în timp ce Creta, apoi Ciprul, sînt reocupate către 960. După Antiohia, în 968, este rîndul Damascului să fie eliberat de Ioan Tzimiskes, ceea ce e un preludiu la eliberarea Ierusalimului, eliberare care va deveni, un secol mai tîrziu, datoria occidentalilor.

În Europa, situația e mai complexă. Căci Imperiul trebuie să înfrunte aici pe arabi, dar și ambițiile ottoniene sau voința de independență a Papei. În Italia, Vasile I și urmașii săi recuceresc o parte din pozițiile pierdute în sudul peninsulei și malul Adriatiei. Dar, partida esențială se joacă, totuși, împotriva bulgarilor.

Venirea la putere a celui mai mare suveran bulgar (893-927), Simeon, și primele sale atacuri asupra Bizanțului au loc sub domnia lui Leon VI, împărat al Orientului din 866 pînă în 912. Timp de aproape 20 de ani, Simeon își înmulțește

cuceririle, asediind Constantinopolul în 913, ocupînd Balcanii și Adrianopolul și înaintînd, în 918, pînă la Golful Corint. Putea să este atît de mare, încît Patriarhul Nicolae Misticul, care asigură regența lui Constantin VII, trebuie să-ți recunoască titlul de basileu și al bulgarilor și să accepte să-l încoroneze. Simeon, însă, monarh al unui regat creștin, vrea mai mult, aspiră, nici mai mult nici mai puțin, la coroana Împăratului romanilor. Pentru a-și învinge adversarul extrem de periculos, bizantinii îi vor instiga mai întîi împotriva sa pe unguri, pe de altă parte vor suscita opoziția croaților și sîrbilor, instalînd bine aceste două popoare pe orbita imperială. Regatul bulgar se va consuma astfel în nesfîrșite războaie și, mai apoi, după moartea lui Simeon, în 927, în crize interne care îl vor determina pe succesorul acestuia, Petru, să semneze un tratat de prietenie cu Bizanțul. Imperiul cunoaște de atunci o perioadă de calm la frontierele sale nordice, cu atît mai mult cu cît, după o nouă tentativă împotriva Constantinopolului, în 941, rușii vor alege mai degrabă comerțul, decît războiul în relațiile lor cu Bizanțul.

Nu pentru mult timp, însă. Treizeci de ani mai tîrziu asistăm la confruntarea dintre basileul Ioan Tzimiskes și prințul Kievului, Sviatoslav, care, după ce va fi distrus regatele khazarilor și bulgarilor, îi va găsi pe greci în drumul său. Înfrînt, Sviatoslav trebuie să semneze un tratat cu Bizanțul (971) și să se retragă către nord (unde va fi, dealtfel, ucis, ceva mai tîrziu, într-o luptă împotriva nomazilor pecenegi), în timp ce Tzimiskes, profitînd de greutățile interne ale Bulgariei (agitația aristocrației funciare și revolta bogomililor, sectă religioasă profesînd credințe maniheiste), va anexa această țară, în 972.

Ultimul act se joacă sub Vasile II. În timpul anilor greci care definesc începutul domniei sale, un nou „Imperiu Bulgar” s-a format în jurul Orhidrei, în Pind, compus din Macedonia, o parte din vechea Bulgaria, Epirul, Tesalia și Albania. Țarul Samuel, care domnește peste acest vast conglomerat, nu întîrzie de a adopta și el politica agresivă a lui Simeon, anexînd principatele slave din Balcani, aliate cu Bizanțul, și pornind atacuri

în Grecia continentală. De aceea, cînd problemele ridicate de monarhia anterioară și de pericolul arab vor înceta, Vasile II hotărăște să încheie definitiv socotelile și cu bulgarii. După ce va năvăli în Macedonia, după ce-l va bate pe Samuel la Skopje, în 1004, și după ce se va război, timp de 15 ani, cu principalul dușman al Bizanțului, el sfîrșește prin a-i încercui, în 1014, armata în regiunea Strymon, masacrînd o parte a soldaților lui Samuel care reușește să fugă și luînd (după spuselor cronicarilor) aproape 15000 de prizonieri. Acestora li se vor scoate ochii și numai unul dintr-o sută rămîne doar chior, toți aceștia din urmă trebuind să conducă pînă la Samuel rămășițele mutilate ale armatei sale. În urma acestei umilințe, țarul va muri de un atac. Acest înfiorător episod, căruia Vasile II îi datorează supranumele de Bulgaroctonul („ucigătorul de bulgari“), marchează sfîrșitul dominației bulgare în Balcani. Patru ani după exterminarea armatei țarului Samuel, Bulgaria devine o parte componentă a Imperiului.

Orientul împotriva Occidentului

Cînd, în 1025, Vasile II moare, Imperiul de Răsărit se află la apogeul său. Poziția Bizanțului este puternică în Italia de Sud și în Mediterana. Slavii din Balcani sînt supuși ai Imperiului. Frontiera bizantină atinge din nou Eufratul și, lucru esențial, lumea slavă cunoaște hegemonia spirituală a Constantinopolului. Acesta va avea asupra Europei Orientale o înrîurire care va supraviețui Imperiului însuși.

Prețul plătit acestei influențe este prăpastia din ce în ce mai adîncă care se cascadează între Bizanț și Occident. Contactele dintre cele două lumi se reduc la comerț, aflat în mîinile intermediarilor venețieni, sirieni, varegi etc., în timp ce relațiile politice și religioase se află sub semnul unei ostilități crescînde. Papa, mediator, în virtutea funcției sale, între cele două fracțiuni ale fostului Imperiu Roman, ia, la începutul secolului

al VIII-lea, hotărîrea de a se folosi de sprijinul francilor. Încoronarea ca împărat a lui Carol cel Mare, în 800, nenumăratele conflicte dintre Roma și Constantinopol, atît de profund semnificative în privința diferențelor de mentalitate, pecetluiesc definitiv îndepărtarea unul de celălalt a celor două Imperii care își împart Europa.

Ignoranța și disprețul reciproc apar în mod fâțiș după încoronarea ca împărat a lui Otto al Germanici. Acesta trimite în 968 la Nikephoros Focas un ambasador, pe arhiepiscopul de Cremona – Liutprand, pentru a pune la punct problema posesiunilor italiene ale Bizanțului căzute în mîinile noului Împărat al Apusului și pentru a-i propune Basileului o alianță matrimonială între propriul său fiu, viitorul Otto II, și o soră a tînărului Vasile II. Desfășurarea demersului diplomatic dovedește perfect cît de mult dispreț nutreau interlocutorii unul față de celălalt. Tratat ca un suspect, emisarul lui Otto refuză să se închine în fața Basileului. Atunci cînd Împăratul, care contestă vehement titlul imperial al lui Otto, va declara că „Papa este un ignorant, el nici măcar nu știe că Sfîntul Împărat Constantin a transferat la Constantinopol și sceptrul, și întreg Senatul, și miliția romană, lăsîndu-i la Roma doar pe robii cei mai umili...”, arhiepiscopul va replica, la rîndul său: „Știm bine că Împăratul Constantin a venit aici. Dar de vreme ce v-ați schimbat limba, obiceiurile și straiile, Sfîntul Papă a crezut că numele romanilor vă displăcea profund.” Și cum, în sfîrșit, Nikephoros Focas repetă cu aroganță că Otto nu este nici împărat, nici roman, ci, cel mult, un rege barbar căruia ar fi cu neputință să-i dai de soție o prințesă imperială, Liutprand izbucnește furios: „Noi ceilalți, lomgobarzi, saxoni, franci, lotharingi, bavarezi, sucvi, burgunzi, îi disprețuim pe romani în așa măsură încît, pentru a-i jigni pe dușmani, îi numim romani, căci acest nume cuprinde toate relele de pe pămînt“.

Divorț politic, deci, dar, din ce în ce mai evident, și divorț religios. Neînțelegerile asupra interpretării textelor sfînte și diferențele de ritual îi despărteau de multă vreme pe orientali de

occidentali. Se mai adăugau la toate acestea importante probleme de întâietate, probleme în care Împăratul bizantin, care numea patriarhii, își vedea implicate autoritatea și prestigiul. Patriarhul de Constantinopol se voia egalul Papci. Acesta înțelegea să-și pună în evidență întâietatea în calitatea sa de urmaș al Sfântului Petru.

Din conflict în conflict, se ajunge, la mijlocul secolului al XI-lea, la o ruptură completă și definitivă. În 1054, Mihai Cerularios, Patriarh al Constantinopolului, excomunicat de Papa Leon IX, îi aruncă la rîndul lui anatema și ridică împotriva lui populația capitalei bizantine. O schismă ireparabilă va deczbinda de-acum înainte creștinătatea: Biserica romană de rit latin recunoaște autoritatea Papci în materie spirituală, în timp ce Biserica greacă ortodoxă va depinde de Patriarhul de la Constantinopol.

Apogeul civilizației bizantine

Redresarea politică, externă și internă, care caracterizează epoca macedoneană, este însoțită de o nouă vîrstă de aur a culturii bizantine, definită atît prin respectul față de tradiția antică, cît și prin convingerea pe care grecii Imperiului de Răsărit o au despre originalitatea civilizației lor.

Litele și artele au profitat de climatul care domnea la curtea împăraților Leon VI și Constantin VII. Primul a fost în același timp și un mecena și un erudit, pasionat de cultură și filosofie. Fiul său îl întrec în valoare. Vorbind mai multe limbi, avînd vaste cunoștințe, artist și poet, suflet al unui grup de literați împreună cu care a construit un vast monument enciclopedic, din care nu ne mai rămîn decît fragmente, el a lăsat posterității mai ales un tratat – *Despre administrarea Imperiului* – și o *Carte de ceremonii* care constituie o sursă de neprețuit pentru cunoașterea instituțiilor și a societății bizantine.

Cele două mari nume ale teologiei și filosofiei sînt ale lui Fotius (~820~895) și Mihail Psellos (1018-1078). Născut într-o mare familie bizantină și desemnat, în 858, de către Împărat spre a-l înlocui pe Patriarhul Ignatius, Fotius nu este cunoscut numai pentru gîlceava cu Sfîntul Scaun și pentru rolul jucat în lungul proces care va duce, în secolul al XI-lea, la ruptura definitivă cu Roma. Acest mare om de cultură a lăsat opere de o mare erudiție – *Myrobolion* sau *Biblioteca*, ansamblu de cărți citite de membrii grupului său, dintre care multe au dispărut – și opere teologice care alcătuiesc o parte esențială din instrumentarul conceptual folosit de Biserica greacă în polemica sa cu Roma: *Tratat asupra Sfîntului Spirit*, *Împotriva Latinilor* etc.

Mihail Psellos este de origine mai modestă: mic burghez parvenit pînă la funcții dintre cele mai înalte, erudit, ca și Fotius, dar mai degrabă cunoscător al retoricii și literaturii profane, el s-a afirmat atît prin desăvîrșirea unei anumite specii de proză inspirată de modele clasice, cît și prin căutarea unei filosofii vizînd unificarea științei conform unei scheme platoniciene. *Învățămintul variază*, opera sa, încerca astfel să realizeze sinteza istoriei, filosofiei, științelor naturale și teologiei. Din această întoarcere la Platon, discipolii lui Psellos vor face, sub domnia Comnenilor, fundamentul interpretării raționale a dogmei care, prost văzută la Bizanț, în cercurile conducătoare, va contribui în Occident la nașterea scolasticii.

Pe lîngă acești doi maeștri ai gîndirii bizantine, trebuie menționate, ca evidențiindu-se într-un imens corpus, opere de erudiție și compilație, precum *Lexicul* lui Suidas și *Antologia* lui Constantin Kefalas (~900), opere de hagiografie (*Monologul* lui Simeon Metaphrastos), de istorie – *Viața lui Vasile I*, alcătuită de însuși Constantin VII, sau *Cartea Regilor* de Iosif Genesios. Literatura istorică își cunoaște anii de glorie mai ales sub ultimii macedoneni – odată cu Mihail Psellos – și mai tîrziu sub Comneni, cînd nu trebuie uitată imensa contribuție în domeniul

compilației, a codificărilor și pedagogiei dreptului. Revenirea la prosperitate și stabilitate politică a favorizat și evoluția artelor. În timp ce ornamentarea palatelor și a vilelor aristocratice se inspiră din modele clasice și elenistice readuse în actualitate de umanismul ambiant și amestecă teme și forme antice cu teme ale unui Orient cu care Bizanțul reintrase în contact pe vremea recuceririi macedonene, arhitectura religioasă își află echilibrul și desăvârșirea în biserica în cruce greacă, formată din două nave egale și perpendiculare, deasupra întretăierii cărora se înalță o mare cupolă, iar deasupra celor patru colțuri – patru cupole mai mici. Îmbinarea de cărămizi și uneori de molon este împodobită cu un decor foarte sobru, format din arcade oable, din vute și colonete. Dimensiunile rămân modeste, dar decorațiunea interioară păstrează aparența fastuoasă a epoci iustiniene, cu marmorele sale prețioase, cu frescele și mozaicurile sale policrome.

Odată cu sfârșitul crizei iconoclaste, icoanele și-au redobândit locul în biserică, dar acest loc este strict codificat, într-o perspectivă care este aceea a predării dogmei mai mult decât cea a istoriei sfinte. Elementele pur narrative, detaliile inutile și, în general, tot ceea ce este anedoctic și uman este interzis. Tipurile sînt ordonate conform unei ierarhii foarte severe: Hristos-regelc, Pantocrator, este înconjurat de îngeri și profeți și deasupra-i se înalță cupola centrală; Fecioarei Maria rugîndu-se sau purtînd copilul Iisus – îi corespunde absida. Navele sînt rezervate scenelor din viața lui Hristos, iar porțile joase ale absidei – marilor preoți și Vechiului Testament și primilor părinți ai Bisericii.

Răspîndirea civilizației bizantine depășește cu mult limitele lumii „grecești” și imperiale. În Balcani, sîrbii și bulgarii se inspiră din arta religioasă bizantină, a cărei influență este la fel de bine resimțită în țările Caucazului și încă și mai mult în principatul Kievului, unde se dezvoltă tînărul stat rus. În Italia,

însă, influența artiștilor greci este foarte importantă, fie că e vorba de abația de la Monte-Cassino, unde abatele Desiderius a pus să fie aduși, pentru a decora mănăstirea, mozaicari bizantini, fie în Sicilia sau la Veneția, unde basilica San Marco a fost reconstruită în secolul al XI-lea după modelul bisericii Sf. Apostoli din Constantinopol.

Capitolul 3

IMPERIUL CAROLINGIAN

■ *Fiu al lui Carol Martel, Pepin cel Scurt se proclamă, în 751, rege al francilor cu ajutorul Papei care caută un aliat împotriva longobarzilor. Aceștia din urmă vor fi învinși de noul rege care îl recunoaște pe Papă ca moștenitor legitim al împăraților romani din Occident.*

■ *Carol cel Mare, fiu al lui Pepin, se aruncă, de la începutul domniei sale (771), într-o serie de cuceriri: îi zdrobește pe longobarzi și se proclamă rege al lor, cucerește Bavaria și Saxonia, îi învinge pe frizoni și-i supune pe avari, creează mărci care să apere Imperiul la frontiera cu Spania, Bretania și Normandia. Instalat la Aix-la-Chapelle, el este protectorul Papei de la Roma și este încoronat de acesta „Împărat al Romanilor“ în anul 800.*

■ *Imperiul lui Carol cel Mare rămîne, totuși, un regat barbar, sub-administrat, fiecare popor păstrîndu-și obiceiurile. Administrația centrală nu este decît formală, armata nu este permanentă, impozitele aduc prea puțin. Administrația comitatelor se află în mîinile aristocrației locale.*

■ *După moartea lui Carol cel Mare (814), fiul său, Ludovic cel Pios, devenit împărat, încearcă să unifice Imperiul. Revoltele fiilor săi, apoi, după moartea sa (840), războaiele care-i opun pe urmașii săi, slăbesc Imperiul Carolingian. Cu atît mai mult cu cît secolele al IX-lea și al X-lea văd Europa supusă unor noi invazii: sarazinii în Mediterana occidentală și în Italia, maghiarii veniți*

din Panonia și, mai ales, vikingii în Anglia și Galia. Imperiul Carolingian se destramă dînd naștere la trei noi entități, odată cu împărțirea de la Verdun (843).

■ *În acest context, comerțul internațional se menține la scară scăzută, dar societatea are tendința de a trăi prin propriile-i mijloace, între frontierele marilor domenii. Nevoia de protecție duce la dezvoltarea relațiilor vasalice între oamenii liberi, ceea ce face din administratorii locali adevărați oameni ai puterii. Sub Carol cel Mare și Ludovic cel Pios, viața culturală cunoaște o anume înflorire, manifestată prin dezvoltarea școlilor, reforma clerului, renașterea unei arte oficiale a palatelor și bisericilor, în timp ce, în defavoarea latinei, limba „vulgară” și mai ales graiurile române evoluează tot mai mult.*

Cînd, în 737, moare merovingianul Thicrry IV, Carol Martel, Majordom al Palatelor Austrasici, Neustrici și Burgundiei, nu consideră necesar să-i caute un succesor în dinastia domnitoare. Se comportă el însuși ca un suveran, legiferînd, confiscînd bunuri ale Bisericii, acordînd în scris protecție Sfîntului Bonifaciu, asemeni unui rege, însărcinat de Sfîntul Scaun să-i evanghelizeze pe păgînii din Germania. Prestigiul de care se bucură în lumea creștinătății este atît de mare, încît Papa Grigore III, în relații distante cu Împăratul de Răsărit, face apel la persoana sa ca la singura salvare posibilă împotriva atacurilor longobarzilor. Carol refuză categoric să intervină împotriva acestora din urmă, care-i fuseseră aliați împotriva musulmanilor din Provența, cererea Papei, însă, pune în lumină locul pe care îl ocupă deja în Europa stăpînul real al „Regatului franc”.

Pepin cel Scurt, rege al francilor

După moartea lui Carol, în 741, regatul este împărțit între cei doi fii ai săi: Carloman și Pepin (supranumit „cel Scurt”, fără îndoială din cauza micii sale înălțimi). Primul moștenește

intendența Palatului Austrasiei, întregită cu Turingia și Alamania; cel de-al doilea – Neustria și Burgundia, cărora li s-a adăugat Provența. Timp de aproape zece ani, ei domnesc cu prudență, acționînd, cu orice prilej, ca niște adevărați suverani. Ei trebuie să țină piept unei serii de revolte, mai ales, ale ducilor de Aquitania, de Bavaria și de Alamania, care consideră puterea lor ca ilegitimă și încearcă să devină independenți. Pentru a-și marca intențiile, cei doi frați instalează pe tronul neocupat încă din 737, un nou merovingian, Childeric III. Accastă părere de rege nu-i împiedică nici să guverneze după bunul plac și nici să vorbească în capitulariile lor de „regatul lor”. Urmînd exemplul tatălui lor, ei susțin cu întreaga lor putere misiunea de evanghelizare a Sfîntului Bonifaciu în Turingia, în Hessen și Bavaria. La îndemnul acestuia din urmă, Biserica francă este reorganizată, iar problemele iscate de confiscările de bunuri ale Bisericii de către Carol Martel sînt, în sfîrșit, rezolvate.

În 747, Carloman hotărăște să-și termine zilele într-o mănăstire și, ca atare, intră, ca simplu călugăr, la Monte-Cassino, lăsîndu-i fratelui său întreaga putere. Stăpîn al Regatului franc, Pepin nu are, însă, nici un alt titlu, în afara celui de Majordom al Palatului lui Childeric III. Începînd cu 749, mesagerii pornesc spre Roma pentru a-l întîlni pe noul Papă Zaharia, în vederea unei schimbări de dinastie. Conjunctura este cu atît mai favorabilă pentru Pepin, cu cît misionarii cărora nu le-a precupețit nici un sprijin (și în primul rînd Bonifaciu) văd în el un adevărat rege. În plus, Papa, care ruptese relațiile cu Împăratul Răsăritului, Leon III, din cauza disputei iconoclaste, este lipsit de ajutor în fața atacurilor longobarde. Evenimentul este plin de consecințe. Pentru prima oară, succesorul Apostolilor face apel, în apărarea sa, la un prinț care nu este urmașul lui Constantin.

Sosirea ambasadurilor franci la Roma coincide și cu cea a unui ambasador longobard, Aistulf, care pare hotărît să continue politica agresivă, abandonată pentru scurt timp, a predecesorului său Liutprand (cel care, în 725, îi va izgoni definitiv pe bizantini de la Ravenna). Fără îndoială că acest eveniment a

influențat puternic răspunsul Papei Zaharia la întrebarea mesagerilor lui Pepin: „...în ceea ce-i privește pe regii care, în Franța, la vremea aceea, nu aveau putere regală, așa era bine sau nu?”. Zaharia se pare că ar fi răspuns „că era mai bine să se numească rege mai departe cel care avea, decât cel care n-avea puterea regală”.

Împuternicit prin chiar asentimentul Papei, în timp ce ultimul merovingian dispare într-o mănăstire, Pepin se proclamă, în 751, rege al francilor și este uns, se pare, de însuși Sfântul Bonifaciu. Regele francilor devine astfel, ca în vremurile biblice, alesul lui Dumnezeu. Ceea ce, însă, pentru istoria Europei este, fără-ndoială, mai important decât venirea la putere în Franța a unei noi dinastii – cea a Carolingienilor – este noua atitudine a Papei care, în fața ezitărilor Împăratului de Răsărit, acționează ca și cum ar fi fost, în Occident, urmaș al împăraților romani și, în numele lui Dumnezeu, împarte coroane regale.

Cînd longobardul Aistulf pune piciorul în Latium și amenință capitala creștinătății, Papa Ștefan II, care-i urmează lui Zaharia, apelează în egală măsură la împăratul bizantin și la noul rege al francilor. De la Constantinopol îi vine ordinul de a-i da lui Aistulf ultimatumul de a părăsi imediat teritoriile cucerite. Din Galia sosesc doi soli însărcinați să-l conducă pe Papă la Pepin. În drumul său, Ștefan II se oprește la Pavia, unde primește refuzul categoric al regelui longobard la ultimatumul imperial, după care-și urmează calca spre capitala francă, unde stă o bucată de vreme în compania lui Pepin, pe domeniul său de la Ponthion, instalîndu-se, în cele din urmă, la mănăstirea Saint-Denis. Acolo îl va unge el însuși pe noul rege devenit, în virtutea titlului de patriciu al romanilor, protector al creștinătății și papalității (în 754). Pepin, în schimb, se angajează să „dea înapoi” papei exarhatul Ravennei.

Într-adevăr, în sprijinul pretențiilor sale, Ștefan II emite un document care va cunoaște un destin aparte: „Donăția lui Constantin”. Acest fals, capodoperă a cancelariilor pontificale, fabricat de circumstanță, se prezintă ca un act emis de Împăratul

Constantin și adresat Papei Silvestru I în semn de recunoștință pentru învățăturile care i-ar fi îngăduit să îmbrățișeze credința creștină. Tot programul de revendicări pontificale se găsește justificat prin acest fals. Constantin acordă Papei înțietatea asupra celor patru sedii episcopale – Antiohia, Alexandria, Constantinopol (care datează de pe vremea lui Teodosius) și Ierusalim. Îi dăruiește palatul de la Lateran și Biserica Vaticanului. Îi permite să poarte însemnele imperiale, să-și numească funcționarii, patricienii și consulii. În sfârșit, îi dă suveranitatea Romei, Italiei și întregului Occident. Dacă el însuși își strămută capitala la Bizanț, e pentru a nu deranja, în Occident, autoritatea Bisericii. Altfel spus, asumînd ruptura intervenită în Imperiul Roman, identificat cu Imperiul creștin, Papalitatea se instituie, în Occident, ca moșnitoare a puterii imperiale.

Supunîndu-se acordului încheiat cu Ștefan II, Pepin cel Scurt își conduce, în 755, armata în Italia. Îi bate ușor pe longobarzi, îi înșeală pe ambasadorii împăratului care-i cer să reinstaureze autoritatea bizantină în teritoriile recucerite și, după o nouă descindere în peninsulă, în 756, îi impune lui Aistulf să-i dea Papei un anumit număr de orașe din vechiul exarhat al Ravennei și în Pentapole (actuala Romagna). La moartea lui Aistulf, tot Pepin este cel care-l numește, impunîndu-l, ca rege al longobarzilor, pe candidatul dorit de Ștefan II, Desiderius, care promite Papei să-i dea noi teritorii: Marca Ancônei și Emilia. Împreună cu Ducatul Romei, deja între posesiunile Papalității, aceste regiuni desăvîrșesc constituirea statelor Bisericii.

Arbitru al situației în Italia – unde ostilitățile între Papă și regele longobard nu vor întîrzia să apară –, protector în drepturi al pontifului roman, rege al francilor prin voința lui Dumnezeu, Pepin apare, în 767, în culmea puterii sale. A întregit, printre altele, în regatul său, și opera lui Carol Martel. Cu ajutorul vizigoților, el i-a alungat pe musulmani din Septimania. A reușit să-i elimine pe ducii de Aquitania, mereu doritori să se elibereze de tutela regilor franci din nord. Saxonii redevin un popor tributar și relațiile cu ducele de Bavaria rămîn bune. Cînd primul

suveran carolingian moare, în 768, regatul franc, unul dintre marile regate barbare ale Occidentului, pare a fi atins apogeul puterii sale.

Carol cel Mare și expansiunea francă

Fidel obiceiului francilor, înainte de a muri, Pepin și-a împărțit statele între cei doi fii ai săi: Carol, care stă la Nyon, și Carloman, care stă la Soissons. Împărțirea corespunde atât de puțin decupajelor obișnuite ale Regatului francilor, încât contemporanii înșiși nu o înțeleg. Teritoriile, juxtapuse din aroape în aproape, sînt dispuse în așa fel încît regatul lui Carol formează o semilună în jurul celui al lui Carloman, care se întinde de la Soissons pînă la Mediterana și de la Toulouse pînă-n Alpi. Această coexistență a două regate astfel îmbucate unul într-altul pare să fie însă pentru cei doi frați o permanentă sursă de nemulțumiri, pînă cînd, în 771, Carloman moare, lăsîndu-i lui Carol în posesiune întreaga moștenire a lui Pepin.

Noul rege, descris în culmea gloriei sale și fără prea multă bunăvoință de către biograful său Eginhard, este un om „cu o statură masivă și robustă, destul de înalt, fără însă a depăși măsura“, cu gîtul „prea scurt“ și cu burta „prea voluminoasă“, dar cu pasul ferm și cu alura bărbătească. Este, în schimb, un personaj înzestrat cu o mare energie, cu o inteligență meticuloasă, preocupată de amănunte, cu o judecată sigură. Citește în latină fără prea multă greutate, înțelege puțin greaca și, spirit curios, este interesat de științe și arte. A învățat tîrziu să scrie și a rămas întreaga viață neîndemînată în această privință. Este curios și în materie de teologie. Dar, înainte de toate, el este și un șef războinic, meru pe cîmpul de luptă, domnia sa corespunzînd celei mai mari expansiuni a Regatului francilor: un regat care, cu excepția Angliei saxone și a Spaniei musulmane, se identifică practic cu Occidentul.

După ce a restabilit autoritatea regală, după ce i-a păcălit o dată în plus pe ducii de Aquitania, Carol cel Mare pornește într-o serie de cuceriri menite a asigura pe de-o parte securitatea frontierelor regatului, dar și a extinde limitele creștinătății. Primii care suportă consecințele acestei politici sînt longobarzii. În 773, după ce regele Didier a invadat, în ciuda tuturor angajamentelor sale, teritoriile pontificale, după ce a pătruns în Roma și supus Papalitatea, Carol răspunde apelului noului pontif, energicul Adrian I, își alungă soția, fiică a regelui longobard, traversează Alpii și cucerește Pavia și Verona. Didier este aruncat în închisoare, în timp ce fiul său fuge la Bizanț și suveranul franc își pune coroana de fier a regilor longobarzi. Stăpîn al Italiei de Nord, el îi încredințează stăpînirea fiului său Pepin și creează aici o nouă nobilime, francă.

Cucerirea teritoriilor așezate în nordul și estul Galiei vor cere mai mult timp și eforturi, fie și numai pentru că suveranul franc nu dispune de o armată permanentă. Într-adevăr, dacă toți oamenii liberi sînt, în principiu, obligați să-și îndeplinească serviciul militar, obligativitatea nu-i privește, de fapt, decît pe proprietarii de terenuri – singurii care pot să plătească și să întrețină costisitorul echipament de războinic cavaler – dar care nu pot rămîne departe de domeniile lor, mai mult de două, trei luni pe an. Sînt, deci, în fiecare an, adunați în preajma punctului de pornire a campaniei pentru o scurtă incursiune în teritoriul dușman, operație care trebuie repetată de îndată ce dușmanul își reface puterea și redevine amenințător.

Față de Bavaria, țară de mult creștinată, dar ai cărei duci manifestă o tenace dorință de independență, Carol cel Mare se arată mai întîi răbdător. Dar cum ducele Tassilo refuză să-și îndeplinească îndatoririle de vasal, el sfîrșește prin a interveni, intră în campanie împotriva bavarezilor în 787, îl condamnă pe Duce la moarte în anul următor, comutîndu-i, apoi, pedeapsa în obligația de a se retrage la mănăstire; prin aceasta, ducatul este anexat statului franc și-și menține, astfel, unitatea administrativă și religioasă.

Cu saxonii, triburi germanice păgîne din partea cărora francii suportau nesfîrșite atacuri devastatoare, Carol va acționa cu mai multă duritate. Începînd cu 772, timp de aproape treizeci de ani, el va purta împotriva lor campanii repetate, pe care le conduce el însuși, iernînd împreună cu armatele sale pentru a putea reataca primăvara. Sarcina este cu atît mai complicată cu cît triburile saxone au în fruntea lor șefi hotărîți și valoroși, care resping creștinismul și rezistă cu disperare dominației carolingiene. Cel mai de temut este Widukind, care zdrobește, în 782, o armată francă, dar este înfrînt, trei ani mai târziu, și constrîns să vină să depună jurămînt de credință la Attigny, reședință regală în Ardeni, unde primește, de altfel, și botezul lui. Țara saxonă este mai apoi supusă ocupației france și unei evanghelizări obținute prin teroare: orice refuz de botezare, orice violare a bisericii sau chiar orice atentat neînsemnat la adresa religiei creștine sînt pedepsite cu moartea. Rezultă din aceasta, în 793, o revoltă generală care se manifestă prin distrugerea bisericilor și prin masacrarea soldaților și misionarilor franci. Carol cel Mare trebuie astfel să recucerească țara în care reinstaurează un regim de excepție, deportînd triburi întregi în interiorul regatului și înlocuindu-i prin franci. Cu acest preț, dar și în urma unor măsuri mai blînde adoptate în ultimii ani ai secolului, Saxonia este, în sfîrșit, liniștită. De acum înainte, frontiera orientală a lui *Regnum Francorum* se află de-a lungul Elbei.

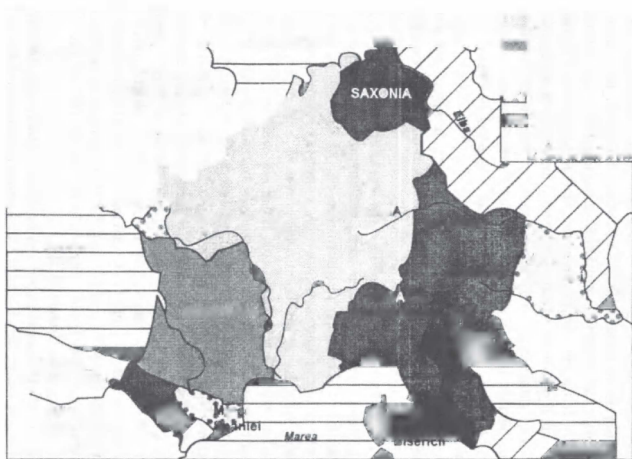
Între gurile Rinului și estuarul fluviului Weser, în Frisia, alte triburi păgîne, apropiate de saxoni, amenințaseră multă vreme frontierele france. Refractari evanghelizării, frizonii îl făcuseră, în 754, prizonier și-l martirizaseră pe Sfîntul Bonifaciu. Tutela francilor asupra teritoriului lor era doar teoretică și, de aceea, în 784, ei s-au alăturat revoltei saxone. Va fi ultima manifestare a independenței lor. Zdrobiți în 785, ei vor trebui să depună armele. Teritoriul lor este împărțit în comitate și converșiunea lor este realizată în mod sistematic.

Dincolo de țările germanice, se întinde domeniul triburilor slave și al nomazilor avari. Carol se mulțumește să-i țină pe cei

dintîi la respect, fără a încerca să-i integreze regatului său. Singuri obodriții, în nord, sînt aliați și au rolul să păzească frontierele, în timp ce la sud carintienii sînt evanghelizați. Cît despre avari, stabiliți între Dunăre și Tisa, chiar dacă nu mai sînt la fel de puternici ca pe vremea cînd amenințau Constantinopolul, continuă să se avînte, sub conducerea haganului lor, în incursiuni de pradă al căror rezultat este adus într-o tabără fortificată: *ring*. În 791, apoi în 796, armata francă pătrunde în inima pămînturilor avare, cucerește *ringul* și bogățiile sale, ruinînd astfel puterea haganului. Urmează convertirca progresivă și vasalizarca acestui popor, al cărui hagan va veni personal, în 811, să-i facă jurămînt de credință Împăratului în palatul său de la Aix-la-Chapelle.

În fața musulmanilor din Spania, sarazini sau mauri, ale căror atacuri se înlănțuie în sudul Galici și în Italia, acțiunea lui Carol cel Mare este mai puțin reușită. În 778, la chemarca guvernatorului Barcelonei, revoltat împotriva emirului de Cordoba, trece în peninsulă cu două armate, asediază fără succes Saragossa și se retrage, în cele din urmă – la vestea unei răscoale în Saxonia. În timpul retragerii, ariergarda francă, pe care o conduce ducele Mărcii de Bretania, Roland, este masacrată în defileul Roncevaux de muntenii basci. În timpul următoarelor două decenii, Carol reușește să ocupe totuși principalele orașe ale Cataloniei – Gerona, în 795, Barcelona, în 801, Tortosa, în 811 – și să stabilească între Pirinci și Ebru o zonă controlată de franci – Marca Spaniei. De asemenea, numeroasele expediții împotriva bretonilor, la fel de puțin dispuși să vadă Armorica supusă regatului franc, nu duc, la sfîrșitul secolului, decît la întărirea Mărcii Bretaniei.

În sfîrșit, Carol trebuie să organizeze, la finalul domniei, apărarea coastelor regatului său împotriva incursiunilor celor care încep să fie cunoscuți sub numele de *Northmanni* – adică normanzi – și care nu vin din Norvegia, ci din Danemarca. Începînd cu 799, incursiunile lor pe coastele de nord și vest ale Galiei se repetă în fiecare an. Pentru a încerca să-i oprească,

Carol va crea în nordul Elbei Marca Normanzilor, însă mijloacele navale de care dispune regatul franc sînt insuficiente pentru a-i împiedica pe scandinavi să vină regulat să jefuiască țara. Odată cu dezmembrarea Imperiului, pericolul normand va deveni una dintre principalele preocupări ale urmașilor lui Carol.

Restaurarea Imperiului de Apus

La sfîrșitul secolului al VIII-lea, Carol cel Mare se află în fruntea unui imens Imperiu care se întinde de pe malurile Elbei pînă pe cele ale Ebrului și care înglobează, așadar, cea mai mare parte a Occidentului. Centrul de gravitație al puterii france, fixat altădată de Clovis în Ile-de-France, se află la acea vreme între Meuse și Rin, în regiunea de unde își trage obîrșiile familia carolingiană. Tot acolo se va instala și Carol cel Mare, mai întîi temporar, apoi definitiv, începînd cu 806, făcînd din Aix-la-Chapelle capitala politică și culturală a regatului. Stăpîn în egală măsură și al Romei, capitala sa religioasă, al cărei protector este împreună cu Papa, regele francilor apare ca șeful incontestabil al Creștinătății, stăpîn al Occidentului și adevărat urmaș al lui Constantin. Nu-i mai lipsește decît titlul pentru ca, astfel, să fie recunoscut drept moștenitor al Auguștilor.

Pontificatul lui Leon III (795-816) îi permite să rezolve și această problemă. Preot de origine modestă, ales pe neașteptate la moartea lui Adrian I, acesta din urmă este incapabil de a opune regelui francilor pînă și cea mai mică rezistență. Încă de la instalarea sa pe tronul Sf. Petru, el a recunoscut protectoratul lui Carol. În schimb, acesta nu și-a precupețit sfaturile spirituale, povățuindu-l să trăiască cinstit și să respecte canoanele bisericești, lăsîndu-i suveranului franc grija de a asigura apărarea Sfîntului Scaun și propagarea credinței creștine. Altfel spus, ca pe vremea lui Constantin, Carol cel Mare se consideră „episcopul din afară”, nelăsîndu-i pontifului decît sarcini spirituale. Leon III se afla, de altfel, în neputința de a înțelege la ce-l

angajează un astfel de program. Are multe de făcut, la Roma, chiar, unde alegerea sa nu a entuziasmat aristocrația locală. Trebuie să facă față unei conjurații și, în aprilie 799, este atacat, în Piața San Lorenzo în Lucina, bătut și aruncat în închisoare. Eliberat de trimișii lui Carol, el face apel la acesta ca la singurul protector posibil și merge pînă în Saxonia pentru a-i implora ajutorul și protecția. Reiesc limpede că, prin aceasta, Carol a devenit arbitrul lumii occidentale. Prăbușirea Papalității, eclipsa lentă a Imperiului de Răsărit – în Bizanț, Constantin VII a fost, să ne amintim, înlăturat – fac din monarhia francă singura garantă a lumii creștine, iar din Carol – urmașul firesc al lui Constantin.

În această calitate, de apărător al creștinătății de Apus, regele franc va porni pe drumul către Roma, unde, patriciu al orașului, este chemat să judece o neînțelegere care opune pe Leon III – acuzat de supușii săi de fals jurământ și adulter – aristocrației romane. Luîndu-și rolul în serios, el conduce personal ancheta și, în 23 decembrie 800, după ce i-a impus pontifului un jurământ expiatoriu, pronunțat în fața unei întregi adunări de prelați și demnitari, el îl declară pe Leon III eliberat de orice bănuială. Două zile mai tîrziu, în bazilica Sf. Petru, el este proclamat de popor „Împărat al romanilor“ și este încoronat de Papă.

Această încoronare imperială, nicicum impusă regelui francilor, așa cum o vor pretinde analiștii oficiali ai Regatului, ci, dimpotrivă, pregătită îndelung de clericii care se află în jurul lui Carol, consacră, de fapt, o situație care există în Occident de multă vreme. În clipa în care Carol pornește către Italia pentru a răspunde chemării lui Leon III, noțiunea de *imperium christianum* (imperiul creștin) se născuse deja de cîteva ani buni de sub pana învățaților din palatul de la Aix-la-Chapelle (a lui Alcuin, de exemplu), ca o moștenire a Imperiului Bizantin, mai exact a perioadei de sfîrșit a Imperiului roman: un imperiu al cărui șef unic și atotputernic, ales de Dumnezeu și vicar al lui Hristos, avea datoria să susțină și propage credința creștină.

Intrarea provizoriu în umbră a puterii imperiale a Bizanțului n-a putut decît să ușureze și să accelereze evenimentele, simptomatic fiind faptul că, în ajunul încoronării sale de către Papă, Carol cel Mare ia primul cheile și stindardul Sfîntului Mormînt, trimise de Patriarhul Ierusalimului.

Cît de mult a intrat în acest joc regele francilor? A înțeles el cu adevărat, schimbarea, de dimensiuni istorice, pe care o conferea domniei sale evenimentul de la Crăciunul anului 800? Visase el, într-adevăr, reunificarea cea mai completă a lumii romane, punînd alături, în persoana sa, cele două coroane – a Orientului și a Occidentului? E posibil ca, văduv a patra oară, Carol să fi nutrit speranța de a se căsători cu Împărăteasa Irina, trimițînd, pentru aceasta, soli la Constantinopol. Dacă așa au stat lucrurile, proiectul n-a avut timp să se realizeze, Nikephoros detronînd-o pe Împărăteasă și uzurpînd puterea imperială în Orient (802). Carol va rămîne, deci, „srenissim Augustus, încoronat de Dumnezeu ca mare și pașnic împărat, guvernînd Imperiul Roman și, prin mila lui Dumnezeu, rege al Francilor și Longobarzilor“ Totul lasă de înțeles că el a văzut în acest titlu mai ales o nouă onoare, un fel de încununare a „carierei“ sale, mai puțin adevărată, poate, decît coroana de fier a regilor longobarzi. Contemporanii atestă că, deși a hotărît construcția, la Aix-la-Chapelle, a unui palat sacru, după imaginea celui din Bizanț, Carol cel Mare nu și-a schimbat nimic din felul de-a trăi obișnuit, nu a schimbat nimic fundamental în politica sa. Dispozițiile succesoriale luate în 806 de către Carol dovedesc, dacă mai era nevoie, că Împăratul nu-și consideră titlul decît ca pe o onoare personală, iar Imperiul ca pe-o realizare momentană, menită a dispărea odată cu el. După vechea tradiție francă, el prevede, într-adevăr, împărțirea statelor sale celor trei fii ai săi, fiecare guvernîndu-și propriul regat, în bună înțelegere cu frații săi. Cît despre titlul imperial, nici nu mai poate fi vorba.

Dacă Imperiul a supraviețuit fondatorului său, aceasta a fost o pură întîmplare. În 810, Pepin, cel de-al doilea fiu al lui

Carol, moare, urmat în 811, de fratele său mai mare, Carol. Nobilii franci îl forțează pe Împărat să-și asigure succesiunea. Ca atare, în 813, cedînd insistențelor marilor nobili și clerici de la curte, Carol cel Mare îl încoronează împărat pe cel mai tînăr dintre fiii săi, Ludovic – care va fi supranumit cel Pios sau cel Bun, acordîndu-i și fiului acestuia, Bernard, titlul de rege al Italiei. Coroana imperială supraviețuiește așadar morții titularului său (în ianuarie 814) și, odată cu ea, ideea unui imperiu universal; dar pe ce baze putea lua ființă această idee, odată dispărută puternica personalitate în care ea se întrupase, în contextul foarte specific și precar, în același timp, al hegemoniei Regatului francilor?

Guvernarea și administrarea Imperiului

Mai consistent și mai bine organizat decît cel al merovingienilor, „Statul carolingian“ este, totuși, departe de modelul roman. În zadar clericii se străduiesc să facă să renască noțiunea romană de *respublica*, adăugîndu-i pe aceea de creștinătate: *Respublica Christiana*, asociind ideea de bun public cu cea de apărare a religiei; monarhia carolingiană își păstrează trăsăturile care provin direct din moștenirea francă, și mai ales legătura personală dintre suveran și vasali. Jurămîntul de fidelitate față de suveran, instituit în 780 și a cărui repetare Carol cel Mare o pretinde de mai multe ori, traduce foarte bine ambiguitatea construcției statale carolingiene: pe de o parte afirmarea legăturii de la om la om între rege și supușii săi, pe de altă parte datorita universală de a rămîne credincios (toți supușii liberi în vîrstă de peste 12 ani sînt supuși acestui jurămînt) celui care întrupează legea și, deci, bunul comun.

Acestei timide voințe de unitate a statului îi răspunde grija pe care au avut-o împărații de a unifica legislația. La ceasul adunării anuale a oamenilor liberi în Cîmpul lui Marte, care precedă expedițiile militare – ceea ce se numește „convocarea

generală“ –, Carol cel Mare face să-i fie încuviințate hotărârile de către mai marii regatului, laici și eclesiastici, apoi le proclamă și consemnează în scris, capitol după capitol (*capitula*). Aceste capitularii, avînd statut de lege erau, mai apoi, aplicabile în întreg regatul. Ele aveau în vedere mai ales probleme de ordin regulamentar. Fiecare popor păstra, într-adevăr, în interiorul Imperiului – alt semn al ambiguității sistemului – dreptul și legea sa: romanii, ca și francii, vizigoții din Septimania, ca și burgunzii, longobarzii, ba chiar și saxonii și frizonii, căroră Carol cel Mare le-a făcut legea. Această menținere a personalității legilor a constituit principalul obstacol în calea unificării Imperiului.

Practica puterii, însă, a evoluat sub Carol cel Mare și Ludovic cel Pios, în sensul unei mari eficacități a mecanismelor guvernării. Palatul, pe vremuri itinerant, s-a fixat la Aix-la-Chapelle, unde se constituie incipient și o administrație centrală. Desigur, distincția dintre sarcinile publice și cele private conferite marilor funcționari rămîne ambiguă, dar primele tind din ce în ce mai mult să prevaleze asupra celorlalte, în timp ce numărul de funcționari crește (seneșal, conetabil, contele palatului, cameriarul etc.), iar rolul Capelci și al personalului clerical care-o deservește devine din ce în ce mai pregnant, atribuțiile acestora constînd, pe lîngă problemele eclesiastice, din expedierea corespondenței oficiale și promulgarea diplomelor regale.

Pentru a-și impune autoritatea pe lîngă supușii și vasalii săi, suveranul dispune, în virtutea drepturilor sale regaliene, în primul rînd de armată. Teoretic, am mai spus-o, toți oamenii liberi trebuie să-și efectueze serviciul militar pe propria lor cheltuială, dar, în practică, sînt chemați sub arme – prin rotație sau fiind preferați doar cei care locuiesc în apropierea punctului de plecare la luptă – numai indivizii capabili de a întreține un costisitor echipament militar. Infanteriștii sînt cei mai numeroși (între 6000 și 10000 în fiecare dintre cele patru armate operative din 811, de pe Elba, Dunăre, Ebru și în Bretania), însă cavalerii

sînt cel mai greu înarmați (2500-3000 în fiecare armată, dintre care 800 cuirasați) și au rol de decizie. Nu există, așadar, armată permanentă și nici o finanțare regulată a cheltuielilor în acest sens. Impozitul roman direct, devenit o obișnuință ce se menține, se pare, sub diferite forme, aduce prea puțin. Amenzile judiciare, taxele de trecere, taxele pentru desfacerea mărfurilor în iarmaroace etc. nu sînt neglijabile, dar sursa principală financiară a suveranului rămîne venitul domeniilor sale (fiscul), mereu crescut sub domnia lui Carol cel Mare, datorită cuceririlor sale și, dimpotrivă, tot mai scăzut sub domnia succesorilor săi, datorită donațiilor făcute vasalilor sub formă de uzufruct viager, la început, apoi sub forma deplinci proprietați.

Administrația locală, gaj al menținerii ordinii interioare și al aplicării hotărîrilor imperiale, face obiectul unui interes aparte. Unitatea de bază este comitatul, el însuși împărțit în *pagi* și *gau*. Există aproximativ 300 de comitate în Imperiu, fiecare condus de către un comite (*comes*, *graf*), care, numit de rege și, prin aceasta, devenit locotenent al său direct, administrează circumscripția, prezidează tribunalul regal (*mallus*) asistat de *boni homines* („oamenii buni”), convoacă și conduce armata. Contele și subordonații săi sînt remunerați prin veniturile bunurilor funciare imperiale de a căror folosință se pot bucura asemeni titularilor vastelor administrații provinciale care au fost instituite în anumite regiuni puțin sigure și la frontiere (mărci): prefecți, duci sau margrafi, investiți cu întreaga putere.

Toate aceste sarcini nu privesc decît un număr mic de persoane: o mică, cel mult, în timp ce administrația unui singur oraș roman depășește uneori această cifră. Imperiul este, deci, subadministrat. Realitate la care se adaugă și faptul că, adesea, regele a trebuit să încredințeze sarcinile comitale reprezentanților nobilimii locale, înzestrați cu importante domenii, cu o clientelă numeroasă și dispuși să-și transmită funcția descendenței lor, devenind astfel potențați creditari. Pentru a-i supraveghea, pentru a-i împiedica să se organizeze în dinastii locale scăpate de pe orbita puterii, Carol cel Mare întărește instituția

celor numiți *missi dominici*: trimiși ai regelui, aleși dintre cei mai credincioși, călătorind câte doi sau trei (cel mai adesea un conte și un episcop) și însărcinați să inspecteze domeniile și comitatele, să ancheteze eventualele abuzuri, să prezideze tribunalele și să propună pedepse. Ei sînt cei care asigură imperiului un minimum de coeziune.

Imperiul împărțit

La moartea lui Carol cel Mare, în ianuarie 814, dispozițiile luate de împărat cu un an înainte intră în vigoare: fiul său unic, Ludovic – ce va fi supranumit cel Pios – devine împărat al Apusului. Ludovic este un personaj foarte diferit de tatăl său. Impulsiv și pasional, foarte credincios, el suferă în mod pregnant influența mediului său și mai cu seamă pe aceea a clericilor din Aquitania (el fusese rege al Aquitaniei sub domnia lui Carol), care l-au urmat și la Aix-la-Chapelle. Prima sa preocupare, odată ajuns pe tronul imperial, este să reformeze modul de viață al Palatului: fetele lui Carol cel Mare sînt rugate să intre la mănăstire, iar clericii să respecte, în modul lor de viață, canoanele bisericești. Educat de către aceștia, Ludovic are, în plus, o concepție asupra titlului imperial diferită de cea a lui Carol: adică mai apropiată de modelul roman. În acest sens, el renunță, în titulatura sa oficială, la titlurile de rege al francilor și longobarzilor, pentru a nu și-l păstra decît pe cel de „Împărat august”. Ceea ce nu înseamnă că, în sinul Imperiului creștin unificat, nu mai există regate ce se bucură de o mare autonomie; ele, însă, nu mai pot fi altceva decît provincii ale Imperiului. Astfel, în 817, cînd Ludovic cel Pios își hotărăște, cu mult înainte, succesiunea, el prevede ca fiul său mai mare, Lothar, să fie încoronat ca Împărat și asociat, încă din timpul vieții tatălui său, la exercitarea puterii; ceilalți doi fii ai săi vor primi: Pepin – coroana Aquitaniei, Ludovic – pe cea a Bavariei (Bernard păstrînd-o pe cea a regatului Italiei), dar – și în aceasta constă

noutatea revoluționară față de practicile francilor – toți vor guverna sub autoritatea Împăratului prezent și viitor, singur suveran al poporului creștin.

Opera de unificare astfel începută împlinește perfect dorințele clericilor. Unii dintre aceștia, entuziasmați de atitudinea noului Împărat care, încă mai mult decât Carol cel Mare, întrupează unitatea lumii creștine occidentale, vor merge chiar și mai departe. Arhiepiscopul de Lyon, Agobard, va cere o totală „francizare” prin aplicarea legii salice france întregului Imperiu. Fără a accepta aceasta, Ludovic va purcede la o operă de unificare juridică a statelor sale, făcînd din religie liantul unității lor politice, ceea ce va conduce la modificarea politicii sale față de Papă, recunoscîndu-i acestuia, la început, o totală independență în statele sale, reluînd, mai apoi, și întărind, programul tatălui său, pentru a sfîrși, în 824, prin a reduce statul pontifical la rangul de protectorat franc. În acest timp, consilierii ecleziastici ai lui Ludovic – spaniolii Benedict de Aniana și Agobard, abatele Corbiei – Adalhard și fratele acestuia, Wala, îl vor trimite la Roma pentru a fi încoronat și uns împărat de către Pascal I (823), ca și cum titlul imperial era legat de această dublă ceremonie și nu putea fi conferit decât în Italia, de către Suveranul pontif.

Această voință de unificare trebuia neîndoielnic să se lovească de rezistența celor ale căror interese erau, prin aceasta, lezate. A fost vorba, mai întîi, de nepotul Împăratului, regele Italiei, Bernard, care, împins din urmă de unii nobili nemulțumiți și de cîțiva episcopi, a ridicat armele împotriva unchiului său. Revolta a fost repede înăbușită, iar promotorii săi au primit o pedeapsă exemplară, începînd cu Bernard însuși, căruia i s-au scos ochii (818). Regatul Italiei a fost suprimat și legăturile între diferitele părți ale Imperiului au fost strînse încă și mai mult, în schimb Ludovic, determinat de consilierii săi ecleziastici, a trebuit să facă, în 822, la Attigny, o penitență publică.

În 830, rebeliunea a venit din partea fiilor înșiși ai Împăratului. Cîțiva ani mai înainte, acesta se însurase a doua oară cu

o prințesă bavareză, Judith, care, dându-i un fiu – viitorul Carol cel Pleșuv – a obținut în 829 din partea soțului său regal să se revină asupra împărțirii din 817. Astfel, un teritoriu compus din regiunea Alamană, Retia, Alsacia și o parte din Burgundia fu atribuită tânărului prinț. În același timp, influența lui Lothar, foarte puternică pe lângă tatăl său pînă în acel moment, ca și cea a consilierilor eclesiastici ai lui Ludovic, favorabili unității Imperiului, a început să fie pusă în umbră, la curte, de clanul lui Judith și al favoritului său, contele Septimaniei – Bernard, în timp ce ceilalți doi fii ai împăratului, Pepin și Ludovic, încercau să-și mărească partea. În două rînduri, în 830 și 833, cei trei fii ai lui Ludovic cel Pios se revoltă în mod fățiș împotriva tatălui lor, obligîndu-l mai întîi s-o trimită pe Judith într-o mănăstire (de unde va fi repede chemată și repusă în drepturi), apoi să abdice, să facă penitență și să se retragă și el într-o mănăstire, lăsîndu-i lui Lothar coroana imperială. Nu pentru multă vreme, căci pretențiile fiului cel mai în vîrstă al lui Ludovic nu vor întîrzia să-i instige împotriva pe ceilalți doi frați. În 835, o adunare de episcopi îi înapoiază lui Ludovic cel Pios titlul imperial, ceea ce nu pune însă capăt intrigilor și conflictelor de familie. Cînd, în 840, Ludovic moare, Imperiul pare pe punctul de a se prăbuși în anarhie și războaie civile.

Noile invazii

Situația va deveni cu atît mai îngrijorătoare cu cît, în cursul deceniilor următoare, războaiele neîncetate între urmașii lui Carol cel Mare și ai lui Ludovic cel Pios coincid cu noi valuri de invazii și incursiuni în teritoriu creștin venind din Scandinavia, Ungaria și zonele controlate de musulmani.

În Sud, suveranii carolingieni trebuie să facă față presiunii „sarazinilor“. Pe uscat, cavaleria musulmană a fost definitiv blocată în secolul al VIII-lea, dar frontierele maritime sînt foarte vulnerabile. În Mediterana occidentală, plecînd de la baze de

operațiuni mai mult sau mai puțin independente, situate în Spania sau în Africa, arabii devin stăpîni Balearelor, Corsicei, apoi ai Siciliei (total ocupată în 902). De acolo, ei ocupă cîteva poziții în Italia de Sud (Bari, Taranto) și în Provența (La Garde-Freinet) și-și înmulțesc raidurile pe coastele peninsulei și în Galia meridională. În 842, ei distrug Arles, în 846 – atacă Roma, care rezistă, și pradă bazilica Sf. Petru. În 932, ei ocupă Genova. În interiorul teritoriilor pe care le jefuiesc pînă la pasurile alpine, ei devastează mănăstiri și vînează sclavi. Pe oriunde trece teroarea sarazină, locuitorii părăsesc cîmpiile de coastă pentru a se refugia pe înălțimi. La sfîrșitul secolului al X-lea, majoritatea fortărețelor musulmane sînt rcciștigate, dar nesiguranța rămîne vic, pentru multă vreme încă, de-a lungul coastelor mediteraneene.

La est, pericolul vine din Panonia, unde poporul stepei, maghiarii veniți de pe coastele de sud-est ale Uralilor și împinși de către turci (cu care, de altfel, s-au amestecat) și de pecenegi, vin să se instaleze aici după dislocarea puterii avare. De aici, ei lansează, în timpul primei jumătăți a secolului al X-lea, raiduri devastatoare într-o mare parte a Europei Occidentale, ajungînd pînă la gurile Weser-ului, în sud-vestul Galiei și Italia meridională, prădînd mănăstirile și orașele. După ce țin în șah mult timp cavaleria carolingiană, ei sînt în cele din urmă zdrobiți în 955 în bătălia de la Lechfeld de către regele Germaniei, Otto I, și alungați înapoi în Panonia, unde se și fixează. În 996, regele lor, Vaik, se convertește la creștinism, se însoară cu fiica ducelui Henric de Bavaria și primește din partea Papei Silvestru II, sub numele de Ștefan, o coroană care va servi, de atunci încolo, la încoronarea regilor maghiari: coroana Sfîntului Ștefan, primul care a purtat-o fiind canonizat în 1083¹⁷

În sfîrșit, din Europa de Nord sosesc vikingii. În secolul I î.e.n, deja, Galia, Spania și Italia septentrională fuseseră devastate de bande venite din Scandinavia: cimbrii și teutonii. Scandinavii sînt amestecați cu triburile germanice în tot timpul perioadei migrațiilor din secolele al V-lea și al VI-lea. Mai apoi,

însă, pînă în secolul al VIII-lea, lumea scandinavă rămîne izolată, neîntreținînd raporturi decît cu popoarele vecine: frizonii, anglo-saxonii și celții din Irlanda. Cei care, în curînd, vor fi numiți „normanzi“ cunosc la această dată o civilizație înfloritoare. În ciuda *runelor* gravate pe numeroase pietre de mormînt, născute din alfabetul runic străvechi, folosit de germanici, și a acelor *saga* care datează din secolele al XII-lea și al XIII-lea, se știu puține lucruri despre istoria lor. Se știe doar că societățile scandinave primitive erau dominate de o aristocrație formată din căpetenii de clanuri, mari proprietari funciari care conduceau adunarea oamenilor liberi și, în caz de nevoie, războaiele. Mai sus în ierarhie urmau *jarl*, șefi regionali ereditari și regii, destul de asemănători omologilor lor germanici. Se știu, de asemenea, puține lucruri despre religia lor.

Nu există mult mai multe informații nici despre motivele care au împins aceste popoare de războinici și de marinari să se angajeze în expediții care îi vor conduce în toate părțile Europei și, fără îndoială, chiar și în America. Unul ar putea fi atracția prăzii, dar de ce la acel moment anume? Suprapopulare relativă conducînd la conflicte sociale și politice; dar care a fost punctul de plecare al acestor răsturnări de conjunctură demografică? O încălzire a climei, poate, permițînd munca cîmpului în zone pînă atunci sterile? Cert este că între sfîrșitul secolului al VIII-lea și mijlocul secolului al IX-lea, popoarele scandinave intră în istorie în modul cel mai violent cu putință. Progresele tehnicii navale și ale artei de a naviga le permit să înainteze foarte mult în larg. Ei folosesc pentru aceasta corăbii cu coca lată, îmbinînd pînzele cu vîslele și putînd duce cu ele 40 pînă la 100-200 de oameni – *snekkja*, care poartă la pupa și la prova un cap de dragon (*drakkar*). Astfel, aceste corăbii pot, grație și cunoștințelor astronomice, naviga foarte mult în larg, departe de țărmuri. Suedezii, norvegienii și danezii și-au părăsit, astfel, țărmurile lor familiare pentru a călători, fie ca negustori și exploratori, fie ca războinici, semănînd în drumul lor distrugerea și teroarea, spre orizonturile cele mai diverse.

Suedezii fac parte, în majoritatea lor, din prima categorie. Numiți varegi de către orientali, ei pot fi întâlniți, încă din secolul al VI-lea, pe coasta estică a Balticii. De acolo, ei urcă cursul fluviilor și lacurile Cîmpiei Ruse, ducându-și bărcile pe interfluvii, pînă la Nipru și Marea Neagră, atingînd Marea Caspică, schimbînd aici sclavi și blănuri pe produse orientale, servind uneori și ca mercenari în favoarea bizantinilor și a locuitorilor orașelor slave presărate pe drumul lor: Novgorod, Smolensk și, mai ales, Kiev. Se pare că unul din șefii lor, Oleg, este cel care, în secolul al IX-lea, întemeiază principatul Kievului, embrion al statului rus¹⁸. În secolul al X-lea, atunci cînd legăturile lor cu Suedia încep să se extindă, ei se vor converti la creștinism prin intermediul Bizanțului.

Norvegienii sînt cu precădere marinari de cursă lungă și colonizatori în teritorii sălbatice. În secolul al VIII-lea, ei apar pe coastele Angliei și ale Scoției, instalîndu-se în insulele Shetland sau în Orcade, ca și în Irlanda, unde întemeiază mici principate de coastă. Puțin mai tîrziu, ei ajung în Islanda, regiune neștiută de cei vechi, unde se stabilesc în 860, apoi în Groenlanda, colonizată un secol mai tîrziu, și, în sfîrșit, pe coastele canadiene, descoperite de Leif Ericson în jurul anului 1000 și, mai apoi, complet uitate.

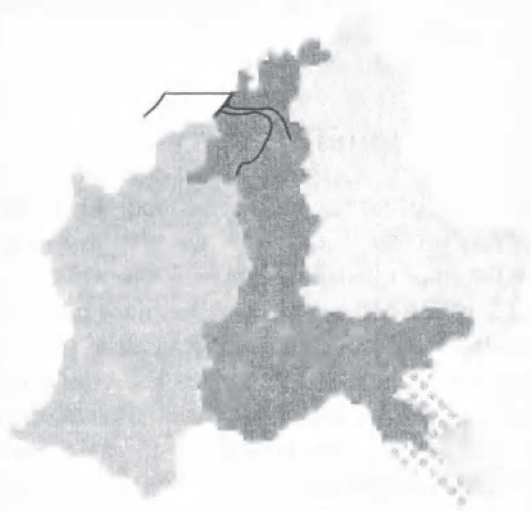
Danezii, însă, sînt cei care, sub numele generic și impropriu de „normanzi“, vor face să se vorbească despre ei în Europa secolelor al IX-lea și al X-lea. Războinici de temut și jefuitori, ei apar în Anglia și în Galia în prima jumătate a secolului al IX-lea, prădînd și incendiind mănăstiri și orașe – Quentovic în 842, Nantes în 843, Bordeaux în 844, Hamburg în 845 etc. – instalîndu-și taberele la gurile fluviilor, pentru ca, de acolo, să-și îndesească raidurile în interior și să impună puterilor locale și suveranilor plata unui greu tribut, *Danegeld*, apoi concensionarea unor vaste teritorii. Incursiunile, la început limitate la regiunile riverane ale Mării Nordului și Mîneei, se extind curînd către interiorul teritoriului – danezii pot fi găsiți

la Cambrai, la Sens, ba chiar și la Clermont, în Auvergne –, pe malurile Atlanticului, apoi în Mediterana.

Puțin cîte puțin, loviturilor devastatoare li se substituie colonizarea prelungită. În Anglia, o armată daneză se instalează în Northumbria în 876 și, repede, constituie, în jurul York-ului, un adevărat regat. Acesta va dispărea în 954, dar la sfîrșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, noi cuceritori danezi, Harald Dinte-Albastru, Sven Barbă-Despicată și Knut cel Mare ocupă Anglia, dominînd asupra unui vast imperiu care conține și cea mai mare parte a Scandinaviei. În țara francă, singurul stat normand care n-a avut o existență efemeră este cel constituit în 911 în jurul lui Rollon. Acest șef de bandă viking, originar din Orcade, a obținut, într-adevăr, prin tratatul de la Saint-Clair-sur-Epte, semnat de regele franc Carol cel Simplu, regiunile din jurul Senei de Jos, care vor deveni „Normandia“, deși colonizatorii săi vor adopta repede limba, religia și instituțiile Galiei carolingiene.

Dislocarea Imperiului

Cînd Ludovic cel Pios dispărea, în 840, cei trei fii care mai sînt încă în viață, Lothar, Ludovic și Carol, intră imediat în luptă pentru a impune împărțirea care i se părea fiecăruia mai avantajoasă și pentru a-și asigura cea mai bună parte. Lothar, împuternicit de titlul său de Împărat și baricadat foarte bine în Italia, își adună un anume număr de fideli și clerici încă legați de ideea de unitate. Carol, care guvernează partea occidentală a Imperiului, și Ludovic, ale cărui teritorii sînt situate mai ales în Germania, se aliază pentru a face față pretențiilor imperiale ale celui mai mare, și se sprijină, pentru aceasta, pe particularitățile țărilor pe care le controlează. Deși îl înving pe Lothar, în 841, la Fontenay-en-Puisaye, dar neputincioși în a profita de victoria lor, ei hotărăsc, pentru a scăpa definitiv de dușmanul lor frățesc, să creeze o alianță durabilă. Reuniți la Strasbourg, la 14

regiunile de limbă germană situate la est de Rin: e vorba de *Francia orientalis*. Cît despre partea lui Lothar, *Francia media*, dacă ea înglobează, între Meuse și Rin, leagănul familiei carolingiene, mai este compusă și din teritorii mult mai disparate și nu se întemeiază, ca celelalte două, pe bază lingvistică.

Unitatea Imperiului este, așadar, sfișiată. Îndemnați și de cler, cei trei frați pot foarte bine să se angajeze să mențină între ei înțelegerea în fața pericolelor care amenință poporul creștin – în acest sens au loc întîlniri periodice, la diferite intervale de timp, la Thionville în 844, la Mersen în 847 și 851 –, însă aceste promisiuni nu vor dura mult timp în raport cu logica împărțirilor și cu angajamentele mult mai presante luate de fiecare suveran în fața „fidelilor” săi. La moartea lui Lothar, în 855, ruptura se accentuează. „Lotharingia” (cuvînt ce va da naștere Lorrenei) este împărțită, mai tîrziu, între cei trei fii ai lui Lothar: cel mai mare, Ludovic II, primește Italia și titlul imperial, Lothar II – Frizia și Austrasia, iar Carol – Provența.

Între cei doi fii rămași în viață ai lui Ludovic cel Pios și cei trei nepoți ai lor, neînțelegerile se instalcază foarte repede, ațîțate de ambițiile și aviditatea fiecăruia. Ludovic Germanicul, chiar, se va năpusti, în 855, asupra regatului lui Carol cel Pleșuv, găsind sprijin în nobilime și eșuînd doar în fața fermei atitudini a clerului Franciei Occidentale, condus de Arhiepiscopul de Reims, Hincmar. Încă o dată, Biserica se ridică în apărarea a ceea ce mai poate fi salvat din unitatea Imperiului creștin. Ea impune chiar celor doi frați dușmani o declarație de pace, în 860. La fel ca și sub Ludovic cel Pios, momentul se află sub semnul influenței Bisericii. În fața dispersării autorității, a anarhiei, a incursiunilor devastatoare ale normanzilor și sarazinilor, Biserica întrupează un principiu unitar. Papa Nicolae I înmulțește eforturile în acest sens: el intervine în afacerile ecleziastice ale fiecărui regat, fără să țină seama de protestele suveranilor carolingieni și-i oferă sprijinul lui Ludovic II în lupta îndîrjită pe care acesta din urmă o duce în Italia de Sud împotriva musulmanilor.

Domnia lui Ludovic II marchează o scurtă pauză în procesul de descompunere a Imperiului carolingian. Campaniile sale neobosite împotriva sarazinilor îl fac să apară ca apărătorul creștinătății și dau, pentru ultima oară, un anume sens titlului imperial. În timp ce cei doi unchi ai săi își împart Lotharingia, el cucerește, în 871, Bari, mare bază musulmană a Italiei, și mai slăbește puțin strînsoarea sarazină din peninsulă. El visează atunci nu numai să-și impună autoritatea în întreg Imperiul de Apus, dar să se impună și „precascumpului său frate spiritual Vasile“, care domnește la Constantinopol, în numele unei înțîietăți a Imperiului „Roman“ asupra celui Bizantin. Or, începînd cu 875, visul se risipește odată cu asaltul dat de musulmani asupra Romei – unde Papa Ioan VIII trebuie să plătească cu propria-i persoană pentru a îndepărta primejdia – și odată cu moartea lui Ludovic.

După aceea, coroana imperială va trece din mîină în mîină, după bunul plac al negocierilor cu papalitatea, întîi lui Ludovic II cel Bîlbîit, fiu al împăratului mort, apoi, după o pauză de trei ani, lui Carol cel Gros (de la 881 la 888), fiu al lui Ludovic Germanicul, care se dovedește repede incapabil și este detronat de către mai marii Germanici, la inițiativa unui bastard al lui Carloman, Arnulf. Acesta este ultimul suveran carolingian care este încoronat ca împărat la Roma, după două descinderi în Italia, în 894 și 895. După aceasta, pierzîndu-și orice semnificație, coroana nu va mai fi purtată decît de prinți mărunți. Lambert de Spoleto, Ludovic de Provența, Berengar de Friuli etc., așteptînd ca, în 962, să treacă în mîinile lui Otto I al Germaniei.

În secolul al X-lea, asupra unor regate mai mult sau mai puțin întinse, mai mult sau mai puțin descompuse sub loviturile conjugate ale năvălitorilor normanzi sau sarazini și cele ale deținătorilor locali ai puterii funciare și militare, mai domnesc încă urmași îndepărtați ai Pepinizilor. Franța, Germania, Italia se nasc, astfel, din ruinele construcției statale ivite de pe urma alianței tronului Sf. Petru cu cel al puterii france. Imperiul Carolingian este mort. Începe istoria Europei feudale.

Economia și societatea în epoca carolingiană

Ca și cea de pe vremea merovingienilor, economia epocii carolingiene rămîne profund agrară. În această privință există prea puține diferențe față de secolele al VII-lea și al VIII-lea. Tehnicile agricole rămîn, în mare parte, neschimbate. Hamul pe gît nu permite animalelor de tracțiune, prea puțin robuste, de altfel, să facă eforturi prea mari. Plugul cu cuțit de fier, folosit pentru a răsturna profund pămîntul, este puțin răspîndit, căci metalul este scump și rezervat fabricării armelor. Aratul tradițional nu face decît să zgîrie pămîntul care, în prealabil, trebuie dislocat cu tîrnăcopul. Inexistența îngrășămintelor și bălegarul insuficient (animalele sînt hrănite mai ales în aer liber) îi obligă pe țărani să lase în fiecare an o altă bucată a pămîntului lor să se odihnească. Astfel, randamentul este mediocru (în medie, două boabe, uncori trei pentru o sămînță), ceea ce face ca prezența și exploatarea pădurii să fie absolut necesare pentru supraviețuirea comunităților satești. Așa se explică defrișările rare ale pămînturilor virgine și, sporadic, într-un spațiu european care rămîne slab populat, fenomenele de suprapopulare relativă care caracterizează această perioadă.

Sistemul agricol se bazează, mai mult ca niciodată, pe marele domeniu, ajuns la forma sa cea mai desăvîrșită între Rin și Sena, grație registrelor funciare ținute de arendași – *polipticuri* –, și mai ales cel al lui Irminon, abate de Saint-Germain-des-Prés, la începutul secolului al IX-lea. Și aici, se observă mici schimbări în raport cu epoca precedentă, doar o perfecționare a sistemului și, bineînțeles, o creștere în suprafață a domeniilor deținute de suveran (fîsurile), și de marii seniori laici și de mănăstiri. Altfel, stăpînul continuă să ocupe centrul domeniului – exploatat în mod direct – unde curtea (*cortis*) cumulează clădiri în care se locuiește și se produce; el continuă, de asemenea, să-și cultive celelalte loturi de pămînt cu ajutorul posesorilor lor care trebuie să achite redevențe în bani, în natură

și muncă (robota). Aceste mici loturi, gândite ca suprafețe aproape egale, trebuind să asigure subzistența unci familiei de țărani, au cunoscut o puternică evoluție în secolele al IX-lea și al X-lea, din cauza vânzărilor și partajurilor succesorale. În regiunea pariziană, suprafața lor variază de la 1 la 15 hectare, și de la 15 la 40 de hectare în Flandra și Frizia.

În general, marcele domeniu carolingian își asigură singur subzistența. Cele mai multe *villae* își au chiar proprii lor artizani, care fabrică haine, oale, butoaie și instrumente agricole. *Villae*-le care pot da un excedent stăpînului – laic sau eclesiastic –, care astfel să-și poată achiziționa produsele de lux ale marelui comerț, sînt rare. Cu atît mai mult cu cît anumite cumpărături nu pot fi evitate: fierul pentru unelte și arme, sarea pentru conservarea cîrnii, vinul – în regiunile unde vița-de-vie nu este cultivată etc. Nu există, deci, autarhie absolută: comerțul interior se menține și pare, chiar, să fi cunoscut o anume dezvoltare în timpul domniilor lui Carol cel Mare și Ludovic cel Pios. Piețele urbane și rurale se înmulțesc. Țăranii vin să schimbe în orașul lor vecin produsele creșterii animalelor domestice cu cele ale artizanului urban sau să cumpere la mîna a doua stofe și obiecte diverse. De la o regiune la alta, se schimbă cereale și vinuri, pește afumat sau uscat și metale. În sfîrșit, pînă la data ofensivelor normande și sarazine, care încearcă și uneori chiar paralizează schimburile pe distanțe mari, între regiunile îndepărtate ale imperiului și între lumea carolingiană și periferia sa orientală sau barbară, se constată, de asemenea, un avînt al comerțului „internațional“

Anumite produse importate, precum papirusul egiptean, fructele exotice și uleiul de măsline dispar încetul cu încetul de pe piețele occidentale, înlocuite de produsele locale precum untul, ceara și pergamentul. Continuă, în schimb, să fie aduse arome pentru îmbunătățirea felurilor de mîncare, parfumurile, stofele prețioase folosite atît ca podoabe pentru nobilii carolingieni, cît și pentru veșmintele liturgice. Datorită pirateriei musulmane, marile căi maritime comerciale s-au deplasat către

est, favorizînd porturile Adriaticei și, mai ales, Veneția, unde sosesc mirodenii din Alexandria, mătăsuri din Constantinopol, lemn și sclavi de pe continent, sare și pește din Adriatica.

În nordul Galiei, noi porturi se dezvoltă la gurile marilor fluvii pe unde trec grîul germanic, vinul, sclavii, lemnul și blănurile venite din Scandinavia. Duurstede și Quentovic la gurile râului Canche, Dorestat pe Rinul inferior, fac comerț cu țările Mării Nordului și ale Balticii, în timp ce Gand-ul, la confluențele lui Lys cu Escaut, Tournai pe Escaut, Bruges la capătul estuarului Zwyn-ului dezvoltă, în jurul micilor lor așezări comerciale (*portus*) – cheiuri pe care se debarcă și depozitează mărfurile venite pe cale fluvială –, o intensă activitate de schimb, punct de plecare în extinderea și îmbogățirea acestor așezări. Pe Sena și Rin, negustorii saxoni și frizoni urcă pînă la Paris și pînă la tîrgul de la Saint-Denis sau pînă la Strasbourg, Basel și Constanț. În sfîrșit, la frontierele orientale ale Europei, folosindu-se de marile fluvii ale cîmpiei ruse, varegii stabilesc o legătură directă cu țările Mării Negre, schimbînd lemn, sclavi și blănuri pe produse orientale, pe care le aduc, pe aceeași cale, pînă în insula Gotland, în Baltica. De aici, le aduc, la rîndul lor, negustorii franci și frizoni, pentru a le redistribui, mai apoi, în întregul Imperiu de Apus.

În principiu, achizițiile efectuate în țările orientale erau prea puțin compensate de exporturile în afara granițelor Imperiului. Și cum stocurile de aur ale Occidentului erau epuizate încă din secolul al VIII-lea sau investite în obiecte prețioase aparținînd tezaurilor bisericilor, e greu de înțeles cum se făceau plățile internaționale. În fond, se pare că, în ciuda numeroaselor interdicții impuse de Biserică și de puterea regală, au avut loc fructoase schimburi clandestine de arme și sclavi, care reduceau deficitul de metale prețioase. Ceea ce, în primul rînd, însă, a permis Occidentului să dispună de un instrument de plată internațional a fost politica tenace carolingiană de restaurare și stabilizare a monedei de argint, dinarul de argint, de pildă, a fost reevaluat cu 25 % de către Carol în suși.

Evoluția socială începută în epoca lui Carol continuă. La baza piramidei, soarta sclavilor, din ce în ce mai rari și integrați societății creștine (ei pot primi împărțășania), se apropie de cea a „colonilor“, a căror condiție se degradează și a căror personalitate juridică de oameni liberi pare să se șteargă. Începînd cu domnia lui Carol cel Mare, colonii pot fi înțîlniți pe loturile de pămînt aservite și sclavii pe loturile libere. Altfel spus, trecerea de la sclavie și colonat la un stadiu intermediar de semi-libertate, numit șerbie, se face pe nesimțite. Cît despre micii proprietari liberi – al căror pămînt începe să fie numit alodiu –, chiar dacă nu dispar, rămîn, totuși, prea puține informații despre ei.

În epoca lui Carol cel Mare, însă, se pun bazele, mai ales, a ceea ce mai tîrziu se va numi feudalitate, fapt care reprezintă, în fond, încheierea unei lungi evoluții, ce începe în Imperiul roman tîrziu, prin practica sa numită „patronat“. Am văzut cum, pe vremea merovingienilor, decăderea puterii publice și nesiguranta pe care o aducea cu sine determinaseră un număr de oameni liberi să se pună sub protecția cuiva mai puternic și cum mai marii se obișnuiseră să adune în jurul lor fideli, cărora le plăteau serviciile prin donații de pămînt: beneficiul. Astfel s-a dezvoltat practica închinării, prin care protejatul (vasalul) se angaja, mai ales, în schimbul acestui beneficiu, consimțit cu titlu viager, să-l urmeze pe senior la război. Mai multe alte circumstanțe au accentuat, sub carolingieni, această evoluție. Mai întîi, necesitățile războinice și accentuarea costurilor echipamentelor militare i-au obligat pe suverani să confere vasalilor lor înlesniri încă și mai mari, deci să se sărăcească în favoarea celor din urmă, întărindu-le, astfel, cu atît mai mult, puterea. Apoi, în ciuda controlului efectuat de *missi dominici*, agenții puterii regale – conți, vicari, duci etc. –, și-au transmis tot mai mult îndatoririle descendenților și s-au străduit să facă creditare demnitățile și funcțiile (*onores*) care le erau în principiu atribuite cu titlu viager și, confundîndu-le cu propriile lor bunuri. În sfîrșit, Carol cel Mare el însuși a determinat generalizarea sistemului închinării, acesta legînd printr-un întreg lanț de jurăminte

toți oamenii liberi, de la vasalii regali care se închinau, încredințându-se în mâinile suveranului, și pînă la modeștii vasali obișnuiți.

Aceste instituții vasalice, trebuie precizat, s-au răspîndit cu precădere în lumea germanică, între Rin și Loara. În Galia de Sud și în Italia de Nord, ele s-au menținut într-un stadiu embriionar. Există un jurămînt de fidelitate, dar beneficiul nu însoțea acest jurămînt decît în cazul reprezentanților suveranilor. Tot Imperiul, însă, cunoaște, în secolul al IX-lea, dezvoltarea și influența marilor proprietari, deveniți administratori locali cu titlu creditar. Dispunînd de mari domenii și de numeroși vasali, crescîndu-și războinicii din rîndul propriilor lor „oameni“ și țărani, uzurpînd puțin cîte puțin o parte a puterilor regale, ei au ajuns să aibă, în regiunea lor, o mare autoritate. Cînd, în timpul urmașilor lui Carol cel Mare, puterea imperială a slăbit, populațiile s-au îndreptat supuse nu către suveran, ci către contele sau ducele, seniorul lor imediat.

O înfrumusețare culturală

Domnia lui Carol cel Mare și apoi cea a lui Ludovic cel Pios coincid cu o renaștere a literelor și artelor căreia istoricii, exagerînd, poate, i-au dat numele de „Renașterea carolingiană“. Instrumentele, dacă nu chiar inițiatorii acestei înnoiri culturale, sînt, fără îndoială, clericii, deținători în exclusivitate ai cunoștințelor și tehnicilor de transmitere a cunoștințelor. Iată de ce reforma Bisericii și eforturile întreprinse pentru a dezvolta instruirea prelaților și călugărilor au fost determinante; orice-ar fi, însă, inițiativa revine suveranului carolingian.

Reforma Bisericii implica mai întîi o mai bună repartizare a bogățiilor sale, întotdeauna considerabile, în ciuda faptului că Regele Carol Martel se înfruptase substanțial din ele. Bogăției episcopilor și abaților, proveniți, cei mai mulți, din înalta aristocrație, i se opunea condiția precară a călugărilor și preoților

mărunți. Pentru a-i pune la adăpost de nevoi, Carol cel Mare instaurează dijma (orice producător trebuia să rezerve Bisericii a zecea parte din recolta sa), iar Ludovic cel Pios decide să împartă bunurile abațiale în două: un lot rezervat folosinței exclusive a abatelui, celălalt întreținerii comunității și mănăstirii. Pentru a reinstala disciplina, foarte tolerantă sub merovingieni, s-a recurs la o reformă a clerului: substituiri a arhiepiscopiiilor metropolelor dispărute, autoritate a episcopului extinsă asupra întregului cler al dioccezi, eliminare a prelaților scandaloși, înlocuiți cu un personal mai bine format și moralmente ireproșabil, regrupare a preoților din așezări în comunități de clerici constrânși la viața colectivă, impunere în toate mănăstirile regatului a regulii benedictine, în spiritul comentariului foarte strict stabilit de Benedict de Aniana etc.

Punerea în aplicare a acestor reforme, chiar și a celor care vizau formarea unor mai buni administratori, trecea prin dezvoltarea instrucțiunii clericilor și, deci, printr-o restaurare a culturii. Sarcina nu era chiar ușoară, căci, la sfârșitul perioadei merovingiene, asistăm, în acest domeniu, ca și în multe altele, la o dezintegrare într-o parte largă a Galiei franceze a tot ceea ce se dobândise în perioada precedentă. Pentru a ridica nivelul cultural al clericilor, a trebuit să se facă apel la literați originari din regiuni unde se menținuseră importante focare de cultură latină. La Palatul imperial de la Aix-la-Chapelle, adevărat centru de formare a clericilor și de difuzare a culturii astfel restaurate, au venit maeștri vestiți din Italia de Nord (gramaticii Petru din Pisa și Paulin din Aquileea, istoricul Paul Diaconul), din Spania (teologul Theodulf, investit mai apoi episcop de Orléans), de la mănăstirile anglo-saxone – Alcuin, de exemplu, profesor la școala episcopală din York, pe care Carol cel Mare îl va face abate de Saint-Martin de Tours, însărcinat să organizeze învățământul.

Școli parohiale, episcopale și monastice au fost, astfel, create în întreaga Galie. La nivel elementar, un capitular din 789 impunea ca „fiecare episcop, în fiecare mănăstire, să predea

psalmii, notele, cântul, socotelile, gramatica și ficcare să aibă cărțile bine corectate.“ Mai exigent, programul conceput de Alcuin prevedea un ciclu de studii pe două niveluri: *trivium* – conținând învățarea gramaticii, retoricii, dialecticii –, apoi *quadrivium* – menit să dea elevului cunoștințe enciclopedice de geometrie, aritmetică, astronomie și teorie muzicală. La vârful său, școala de la Palat constituie un fel de Academie, unde vin să predea crudiți în trecere și unde ecleziaști își desăvârșesc formarea.

Această imensă operă pedagogică a fost completată prin două reforme de o mare importanță. Pe de o parte, unificarea liturghiei, odată cu adoptarea în 786 a sacramentului gregorian care permite introducerea în întreg regatul a liturghiei romane și eliminarea liturghiilor locale, ceea ce a favorizat revoluția muzicală însoțită de inventarea polifoniei. Pe de altă parte, punerea la punct, de către scribii abației de la Corbie, plecând de la o literă minusculă anglo-saxonă, a unei minuscule rotunde, pe care o numim carolină, și care va ușura munca de copiere a manuscriselor. Cum literații italieni și englezi au adus cu ei numeroase texte vechi, această revoluție scripturală este însoțită de un uriaș efort de reproducere.

Rezultatele acestei „renașteri“ culturale trebuie, desigur, relativizate. Prima generație de literați care au impulsionat-o sub Carol cel Mare a produs, ca însăși, puține opere cu adevărat originale: „manualele școlare“ ale lui Alcuin, *Istoria longobarzilor* de Paul Diaconul, poemele lui Theodulf, poezia de curte a lui Angilbert, *Analele* redactate în mănăstiri. Toate sînt producții ale clericilor, cu excepția clasicei biografii a lui Carol cel Mare scrisă de Eginhard (770-840), literat, savant, dar și arhitect (el, de exemplu, a participat la conducerea lucrărilor palatului de la Aix-la-Chapelle). Rolul lor a fost, mai ales, acela de a păstra patrimoniul literar antic și de a cizela instrumentele intelectuale care vor permite înflorirea culturală din secolul al IX-lea.

Într-adevăr, odată cu cea de-a doua generație, reînnoirea literelor și artelor se afirmă și se dezvoltă la un număr tot mai mare de abații și capitlurii¹⁹. Poczia religioasă, stimulată și de reînnoirea muzicală, este ilustrată de Walafrid Strabon, de irlandezul Sedulius Scott și de călugărul saxon Gottschalk. Jonas din Orléans, Agobard din Lyon, Adalhard din Corbie redactează și difuzează tratate despre raporturile temporalului și spiritualului etc., în timp ce Ioan Scotus Eriugena, care preda teologia la palatul lui Carol cel Pleșuv, compune mai multe opere în spiritul platonician și în cel al dialecticii aristotelice, care, ținute sub semnul suspiciunii de Biserica Romană, tind către un anumite panteism, ba chiar agnosticism. În sfârșit, pentru a ne rezuma doar la figurile cele mai reprezentative, Nithard, abate de Saint-Riquier și tovarăș de armă al lui Carol cel Pleșuv în timpul bătăliei de la Fontenoy-en-Puisaye (841), scrie, la cererea suveranului, o *Istorie a fiilor lui Ludovic cel Pios*, care dovedește o reală preocupare pentru autenticitate și grație cărcia a fost păstrat textul jurământului de la Strasbourg.

Paradoxal, această înviorare a culturii latine s-a petrecut exact în momentul în care începeau să se afirme limbile zise „vulgare”: dialectele romanice, ele însele împărțite foarte curînd în Galia în „langue d'oïl” în nordul Loirei și „langue d'oc” în sud, mai apropiată de latină, italiană, catalană și, pe de altă parte, dialectele provenite din ramura germanică. În aceste diferite limbi și în contact cu poporul, se nasc noi forme literare, prin care încep să fie exprimate specificitățile etnice și culturale care se vor întrupa mai târziu în „națiuni”. Carol cel Mare pune să fie transcrise în limba francă cele mai vechi poeme epice germanice; din păcate, însă, nu s-a mai păstrat nimic din ele. Epopeile de limbă romanică, precum faimoasa *Chanson de Roland*, sînt transmise oral din generație în generație. În sfârșit, o întreagă cultură populară orală trebuie să fi existat, din care aproape nimic n-a ajuns pînă în zilele noastre.

„Renașterea carolingiană” s-a afirmat, de asemenea, în domeniul artistic. Restabilirea puterii regale, apoi imperiale a

făcut să renască o artă oficială care a înflorit în grandioasele construcții ale palatului Aix-la-Chapelle, Quierzy-sur-Oise, Ingelheim, din care nu au mai rămas, din păcate, decît ruine. Arhitectura monastică se transformă, așa cum o dovedesc noile așezări de la Sanct-Gall sau Fulda, dispuse în jurul unei mănăstiri și alipite unei biserici unice. Dezvoltarea capitlurilor în orașele episcopale s-a tradus prin construirea de noi clădiri destinate vieții în comun a canonicilor.

O statistică publicată în 1965 pune în lumină extraordinara dezvoltare a edificiilor religioase în epoca carolingiană: pentru perioada cuprinsă între 768 și 855, apar 27 de noi catedrale și 417 așezări monastice. Influențele cele mai diverse se amestecă în concepția arhitecturală și în decorarea bisericilor carolingiene, cu o pronunțată influență bizantină, provenită din provinciile italiene ale Imperiului, apărînd atît în capela palatină de la Aix, puternic inspirată de biserica Sf. Vital din Ravenna și de biserica Sf. Mormînt din Ierusalim, cît și în Oratoriumul construit de episcopul Theodulf la Germigny-des-Prés (lîngă Orléans). Marea severitate a exteriorului contrastează cu splendoarea ornamentelor interioare, în care alternează stucatura, marile compoziții pictate (Müstair în Grisons, Sf. Germain de Auxerre în Vienne) și mozaicurile (absida de la Germigny-les-Prés, Sf. Cecilia și Sf. Praxedru la Roma). Sculptura reapare în biserici, nu numai în decorul capitellurilor, dar și în liniile care fac trecerea de la un plan la altul, pe balustradele de la cor.

Lucrul fildeşului, marcat și el de influențe bizantine, cel al pietrei și al metalelor prețioase folosite în ornamentarea raclelor, relicvariilor și potirelor, dar și pentru fabricarea bijuteriilor și diverselor ornamente ating o înaltă perfecțiune în epoca carolingiană, asemenea artei miniaturilor, complet înnoită de amestecul cultural care se opera în sînul „Școlii palatine“, atelier al palatului din Aix-la-Chapelle, unde s-au născut capodopere precum Evangheliarul lui Godelscalc sau cel al Sf. Médard din Soissons. În toate domeniile, arhitectură și decorațiuni

exterioare sau interioare ale bisericilor, arta metalelor sau fildeşului, miniaturi înfrumuseţind manuscrisele, psaltirile, extrasele din Evanghelii, lucrul bijuteriilor şi orfevriei, în toate artiştii carolingieni au ştiut să se pătrundă de tradiţiile cele mai diferite – romană, bizantină, orientală, francă etc. – nu pentru a copia umil modelele ce li se ofereau, ci pentru a extrage, plecînd de la ele, producţii, tehnic şi plastic vorbind, originale, din care întreaga artă medievală occidentală posterioară anului 1000 se va inspira profund.

Capitolul 4

EUROPA FEUDALĂ (SECOLELE X–XII)

■ *Sistemul feudal intră în funcție începînd cu secolul al XI-lea. Societatea se organizează în jurul castelului și al seniorului care-și protejează supușii. Legăturile de vasalitate se concretizează: suzeranul dă vasalului său un feud în schimbul căruia acesta trebuie să-l ajute și să-l sfătuiască. Această ierarhie feudală tinde să se confunde cu instituirea unei nobilimi a războinicilor profesioniști, a cavalerilor. În jurul fortăreței, concepută pentru a rezista asediilor îndelungate, o întreagă viață nobiliară se desfășoară avînd în centrul ei ca unică rațiune a lor de a fi războaiele seniorale. Seniorul nu poate duce această viață brutală și nelucrative decît pentru că țărani de pe domeniul său îl hrănesc. Țărani deseori reduși la șerbie; în schimbul dreptului de folosință pe care-l dețin, ei dau seniorului redevențe în bani și în natură, efectuînd în plus și diverse munci.*

■ *Biserica, ea însăși proprietară a unor imense domenii funciare, intră și ea în procesul de feudalizare, disciplina și moravurile ei îndulcindu-se, odată cu intervenția crescîndă a laicilor în numirea episcopilor și abaților. Biserica, însă, încearcă să îmblînzească brutalitatea societății feudale prin instituții precum Pacea Domnului sau Armistițiul Domnului. Are loc chiar și o mișcare de reformă a Bisericii, în secolele al X-lea și al XI-lea, marcată mai ales de crearea ordinelor de la Cluny, Chartreux și Cîteaux. În sfîrșit, în secolul al XI-lea, Papalitatea hotărăște să dirijeze*

înnoirile din sânul Bisericii romane, pentru a o sustrage, astfel, influenței laice (reforma gregoriană).

■ *Această independență a Papalității va duce o lungă luptă cu Imperiul, în secolele XI-XII. Deținători ai titlului imperial, Otto I și urmașii săi se străduiesc să reducă libertatea marilor baroni germani și să-i respingă, pe slavi și unguri, disputându-și, în același timp cu Papalitatea, întâietatea asupra „Imperiului creștin“.*

■ *În tot acest timp, două state răzbat, scăpînd tutelei imperiale: Franța și Anglia. Împărțită în nenumărate principate, Franța vede cum, începînd din secolul al XI-lea, o nouă dinastie – capețiană – își impune autoritatea, în timp ce cucerirea Angliei de către ducele Wilhelm de Normandia duce la nașterea unui puternic regat.*

Sistemul feudal, care reprezintă originalitatea societății Occidentului medieval începînd cu secolul al XI-lea, combină, am văzut deja, un număr de date observabile încă înainte de anul 1000, dar care, la acea vreme, dobîndesc un caracter definitiv, în ciuda importantelor decalaje de la o regiune la alta a creștinătății. Se va vorbi atunci de **feudalitate** pentru a desemna ansamblul raporturilor omului cu semenul său, raporturi care domină corpul social, începînd cu cele pe care le întrețin suveranii cu marii seniori laici și ecleziaștici a căror putere rivalizează cu a lor pînă la micii vasali care, deținînd, la nivelul lor mărunț, o putere doar de comandă (**bannum**), își exercită autoritatea în sânul seniorici.

Nașterea și avîntul feudalității

Dislocarea Imperiului de Apus, fărîmițarea regatelor în mari principate teritoriale, hărțuirea continuă exercitată de jefuitorii sarazini și normanzi, apoi lenta creștere demografică care începe să se manifeste odată cu secolul al X-lea, în timp ce activitatea comercială își reia avîntul – în Adriatica, marea Nordului, Baltica și de-a lungul căilor continentale care trec

prin Champagne și Germania – și orașele ies cu încetul din amortire, toate acestea au făcut ca sistemul carolingian al marilor domenii să evolueze. Rezerva s-a micșorat, cedată în folosința țăranilor sau dislocată prin partajurile succesoriale. Exploatarea directă a cedat în fața muncii retribuite. Loturile de pământ suprapopulate ale țăranilor dependenți s-au divizat. Sistemul care se impune treptat, treptat în cea mai mare parte a Occidentului este cel al *castelului* dominat de un senior care-i poate judeca pe țăranii instalați pe pământurile sale, exercita asupra lor dreptul de comandă (*bannum*), asigurându-le, în schimb, protecție, ca și celor care-l înconjoară în mod direct (familie, slujitori, oameni de arme), grație fortăreței pe care-o construiește.

În virtutea lungii evoluții care le dă naștere, senioria și feudalitatea apar, așadar, într-o lume care, deși pradă anarhiei politice, nu se caracterizează printr-o restrângere, pur și simplu. Vikingii și musulmanii au distrus mult, e drept, și viața rurală a fost în nenumărate locuri afectată de abuzurile lor. Dar numeroase așezări au scăpat jafului, iar cele care au suferit cel mai mult s-au redresat fără întârziere. Începând cu a doua jumătate a secolului al X-lea, devin evidente indicii unei anumite creșteri demografice, însoțite de defrișări masive (Mâcon, Auvergne), de asanări (Flandra) și de recultivarea unor pământuri lăsate în paragină (Spania de Nord, Latium). Feudalitatea apare astfel ca o adaptare a societății occidentale la o evoluție de lungă durată, și nu ca efect al unei simple replieri într-o conjunctură de asediu, legată ea însăși de „noile invazii” din secolele al IX-lea și al X-lea. Insecuritatea și violența există, desigur, în Europa născând instituțiile feudale. Ele sînt deja omniprezente și au mai degrabă tendința de a crește în intensitate, atacatorii sarazini și normanzi nefiind decît în parte responsabili de generalizarea fenomenului. „Protecția” pe care seniorul ar trebui s-o asigure celor care depind de el a fost, în general, impusă acestora cu forța și de aceea ca nu-i apără împotriva brutalității decît în măsura în care există posibilitatea militară care să-i ferească de

rapacitatea vecinilor. Istoricii Evului Mediu subliniază astfel astăzi că insecuritatea „feudală“, despre care depune mărturie, în anumite regiuni ca Bézières sau Provența, proliferarea castelurilor, începe când iau sfârșit marile invazii.

Ultimele transformări ale sistemului vasalic în interiorul sistemului feudal s-au efectuat în secolul al X-lea, între Rin și Loara, în inima țării france și a ceea ce a fost puterea carolingiană. Pe lângă cuvântul beneficiu apare atunci cuvântul fief (*feodum*, din vechiul germanic *feohu*, care desemna un obiect prețios pe care erau pictate caractere magice și care, odată oferit, crea o legătură de prietenie²⁰). Confundînd de-acum înainte onoruri și beneficii, fieful face obiectul unui jurământ de recomandare, prin care cel care-l depune devine „omul“ cuiva, în cadrul unei ceremonii care ia numele de „omagiu“. În secolul al XII-lea, ritualul este aproape stabilit. Viitorul vasal se prezintă cu capul descoperit, îngenunchiază, își așază mîinile în cele ale seniorului (gest care simbolizează dăruirea de sine și amintește, după toate aparențele, amestecul de sînge al vechilor confrerii germane). Apoi, după ce va fi schimbat cu suzeranul „sărutul păcii“ (alt semn de prietenie și de fidelitate mutuală, valabil mai ales în Franța și în Anglia normandă), vasalul depune jurământ pe cărțile sfinte sau pe o raclă conținînd relicve, conferind jurământului de fidelitate un caracter religios și sacru. În sfârșit, seniorul îi dă vasalului un obiect care simbolizează bunul dat drept fief: o grămăjoară de pămînt, o creangă de copac etc.: aceasta este investitura. Abia atunci, contractul care îi leagă indestructibil pe vasal și suzeran intră în vigoare, cu toate sarcinile și îndatoririle care revin fiecăruia.

Primul (vasalul), stăpîn al fiefului său, trebuie, în primul rînd, să acorde ajutor militar: serviciul de oaste (serviciu militar datorat de vasali suzeranului lor), menit a asigura, în mod permanent, securitatea teritoriului senioral; serviciul călare pentru expedițiile ofensive în exterior; serviciul de escortă, de pază a castelului etc. El mai datorează și ajutor judiciar (fidelul servește drept sfătuitoare, asistent al stăpînului său) și ajutor finan-

ciar, puțin câte puțin limitat, în Franța și Anglia, la doar patru cazuri: plata răscumpărării suzeranului când e făcut prizonier; când suzeranul își mărită fata cea mai mare; când își armează cavaler feciorul cel mai mare și când pleacă în cruciadă. Datoria de sfătuitor înscamnă serviciul la curte (cu ocazia marilor sărbători liturgice sau a evenimentelor importante ale vieții seniorului și familiei sale), iar serviciul de asistare la judecata senorială implică participarea la ședințele tribunalului. În sfârșit, când fiul vasalului moștenește fieful, el trebuie să achite seniorului dreptul de răscumpărare. La rîndul său, suzeranul trebuie să-și protejeze vasalul când este atacat, să-i facă dreptate și să-l ajute să se întrețină, fie așezîndu-l la masa lui, fie concesionîndu-i un fief.

Paralel cu această evoluție instituțională a legăturilor de la om la om, se accelerează procesul de substituire a vechii nobilimi carolingiene, ea însăși formată prin lentă fuzionare a vechii aristocrații senatoriale și a elitei războinice barbare, cu o nouă clasă de profesioniști ai războiului, *milites*, a căror apariție este legată de transformările tehnice și mentale care tind să confere cavaleriei grele un rol hotărîtor în bătălii și să facă din cavalerie elita societății: toate acestea fără ca o soluție de continuitate între vechea nobilime și noua aristocrație a armelor să fi avut loc, așa cum s-a afirmat multă vreme. Cu timpul, structurile familiale ale acestui grup au evoluat către o descendență patri-liniară, moștenirea fiefului (altădată conferit, să ne amintim, cu titlu viager), exercitarea dreptului de comandă (*bannus*²¹) și, mai ales, exaltarea vocației războinice înclinînd în sensul transmiterii pe linie masculină a calității nobiliare.

Expansiunea cavaleriei nu a avut loc nici la fel, nici în același ritm în toate regiunile Europei creștine. În Franța, în centrul fostului Imperiu carolingian, asimilarea s-a făcut devreme între seniorul deținător al unui fief moștenit ereditar, exercitîndu-și, la nivelul său, fie el și modest, o parte din prerogativele care, pînă atunci, fuseseră de autoritate publică (justiția, taxele fiscale, serviciile de pază, de apărare) și luptătorul călare,

echipat și dotat cu arme grele. Introducerea scării de șa a permis ca greutatea armurii să crească – zale, coif, scut sau pavăză, spadă, toporișcă –, ceea ce a condus la o nouă practică a luptei, vizînd dezechilibrarea adversarului și scoaterea sa din luptă cu ajutorul lancei lungi, exercițiul cerînd o forță fizică și o dexteritate dobîndite din prima tinerețe, printr-un antrenament intensiv. De aici și tendința aristocrației armelor de a se constitui într-o castă închisă, într-o nobilime de drept, beneficiind de un statut juridic și de privilegii transmisele ereditare.

În alte părți, transformarea a fost mai lentă și uneori chiar incompletă. În țările germanice, distincția dintre cavalerie și nobilime continuă pînă în secolul al XIII-lea, grație faptului că această cavalerie era servilă. În Spania, permanența războiului în timpul Reconquistei (secolele VIII-XII) și nevoia de a recruta mereu noi *milites* au împiedicat ca nobilimea să se transforme în castă. În Anglia, ea rămîne deschisă fără discriminare și oamenilor liberi, posesori deja ai unci anumite suprafețe de terenuri. Există, așadar, diferențe regionale sau, dacă vrem, „naționale“, care apar la fel de bine și în procesul de feudalizare a societății. Rapid, între Rin și Loira, acolo unde metodele de guvernare carolingiene s-au impus cel mai devreme – mari responsabilități acordate conților, încurajarea de către suveran a practicilor recomandării și vasalității, instalarea unei nobilimi palatine –, acest proces a pătruns, în schimb, mult mai lent și mai puțin adînc în regiunile unde bogăția și puterea rămîneau concentrate în orașe, acolo unde se mențineau încă solide tradiții romane și unde încă mai subzistau nuclee importante ale unor proprietăți private, libere de orice legătură vasalică: alodiile. În Franța de Sud, în Spania și, mai ales, în Italia, acolo unde influența romană se adăuga celei a Bizanțului, feudalitatea s-a lovit de puternice rezistențe. În Italia de Nord și Centrală, asocierea dintre fief și serviciul militar este prea puțin prezentă, într-atît încît nobilimea feudală nu constituie aici o castă războinică. Fieful tinde să devină o proprietate privată care poate fi înstrăinată. În regiunile de limbă germanică, unde instituțiile

imperiale carolingiene au rezistat mai mult decît în alte părți și au luat un nou avînt odată cu Sfîntul Imperiu, feudalitatea nu a pătruns decît tîrziu, la fel ca și în Saxonia, Frizia și mai ales Anglia și Italia de Sud, unde sistemul feudal impus de cuceritorii normanzi s-a suprapus în mod aproape artificial structurilor sociale și politice ținînd de o cu totul altă tradiție.

Seniori și seniorii

Oricît de importante ar fi diferențele care disting instituțiile feudale și delimitările clasei seniorale în cele patru colțuri ale Creștinătății de Apus, nobilii și cavalerii care alcătuiesc aristocrația războinică se caracterizează toți printr-o funcție socială, un gen de viață și o mentalitate identice.

Milites sînt prin excelență războinici. Or, am văzut, începînd cu Carol cel Mare, arta războiului s-a transformat fundamental. Cavaleria s-a perfecționat și a devenit mai mult ca niciodată arma decisivă a unei victorii. Urmînd exemplul cavalerilor stepei, cei ai Occidentului adoptă și ei scara de șa și un nou gen de harnașament. Bine instalat pe șaua sa, cavalerul poate de acum folosi lancea lungă pentru a-și dezechilibra adversarul, grație și unui elan pe care i-l dă un cal masiv de bătaie: calul de luptă. Pe de altă parte, cavalerul nu luptă singur. El face parte dintr-un grup de aproape 30 de bărbați care atacă împreună formînd o linie strînsă (*le conroi*). Pentru a rezista asaltului adversarului, armele defensive se dezvoltă și ele. Fiecare combatant poartă coif cu vizieră, o cămașă de zale grea, coiful simplu (cască conică care-i apără capul), apoi scutul, pavăză de lemn întărit în centrul său de o armătură metalică.

Această nouă scrimă cavalerască impune, pe lîngă un echipament costisitor, care face necesară posedarea unui fief, calități atletice și un antrenament care se dobîndesc de foarte devreme. La șapte ani, deci, băiatul menit carierei armelor învață să încalece. Cînd ajunge la 12 ani, el pleacă să locuiască

la castelul seniorului căruia tatăl său îi este vasal. Se exersează în atacul colectiv, în compania altor băieți de aceeași vîrstă cu el care, mai tîrziu, vor fi tovarășii săi de arme. Devine repede scutier, adică duce scutul seniorului pe cîmpul de luptă. În sfîrșit, către vîrsta de 18 ani, primește de la nașul său, care este tot un cavaler, armamentul complet. Și aceasta în timpul unei ceremonii solemne numite investitură (*adoubement*). După ce i se dau armele, nașul îl lovește peste ccafa (*adouber* înseamnă a lovi) cu latul palmci: aceasta este acolada. Noul cavaler face, mai apoi, o demonstrație a forței și a îndemînării sale, străpungînd din galop manechine în chip de dușmani.

Viața cavalerului se desfășoară, în ceea ce are ea mai esențial, în cadrul familial al micului teritoriu din jurul castelului, care înglobează și un anumit număr de sate. În secolul al IX-lea, primele castele fortificate oferă adăpost populației în fața atacurilor scandinave, musulmane sau maghiare. Fortăreața se compunea la vremea aceea dintr-un turn de lemn, donjonul, înălțat pe un deal uneori artificial – movilă înconjurată de o palisadă protectoare. Aceste construcții sînt, așadar, extrem de vulnerabile, cel care le asaltează putînd ușor să treacă de primul obstacol și să dea foc donjonului. Ele sînt repede înălțate la loc cu ajutorul țăranilor din împrejurimi, rechiziționați pentru a tăia și transporta copacii din pădure. Încetul cu încetul, aceste construcții precare sînt înlocuite cu altele, impunătoare, din piatră, care sub diverse forme, se răspîndesc în întreaga Europă și chiar și în Pămîntul Sfînt.

La începutul secolului al XII-lea, fortăreața devine un complex de fortificații care înmulțesc obstacolele în fața posibilor atacatori. Aceștia din urmă trebuie mai întîi să escaladeze fără acoperire pantele abrupte ale înălțimii pe care se înalță castelul. Ei se lovesc apoi de prima incintă, formată dintr-un șanț foarte lat plin de apă și săpat la picioarele unui foarte gros zid prevăzut cu turnulețe și o curtină, în vîrfurile căreia șerpuiește drumul de gardă. Unica ieșire care străpunge incinta este prevăzută și ea cu o triplă protecție: placa grea de lemn a podului

mobil, ridicat la perete cu ajutorul unor lanțuri, apoi poarta zăbreliată, enorm grilaj metalic urmat de o poartă barată cu fier. Prin ferestruicile asemenea unor strîmte fante practicate direct în zidul turnurilor, apărătorii aruncă săgeți (mai tîrziu cu ajutorul arbaletelor) asupra atacanților ochiți, astfel, din flanc. Prin găurile podelci meterezelor, galerii construite în afara și deasupra zidurilor, se aruncă pietre mari sau se lasă să curgă smoală topită, astfel împiedicîndu-se escaladarea incintei. Dacă totuși inamicii forțează prima incintă, ci nu ajung decît în „ogradă” castelului, rezervată staulelor și locuințelor servitorilor. Mai trebuie ca aceștia să mai depășească și a doua incintă pentru a ajunge astfel la ultima redută defensivă, donjonul, enorm turn cu ziduri groase, străpunse de fante și reprezentînd locuința seniorului în vremuri obișnuite. Pivnițe săpate sub donjon ascund muniția și bogate provizii care îngăduie supraviețuirea în cazul unui asediu prelungit. Acestea toate dovedesc încă o dată că fortăreața e aproape inexpugnabilă, dacă nu e la mijloc vreă trădare sau vreun atac neprevăzut.

Războinic profesionist, hrănit de țărani, cavalerul duce, în tot acest cadru, o viață activă, dar brutală. Războaie personale izbucnesc foarte des între castelani vecini, din cauza cine știe cărei posesiuni, a cine știe cărei parcele de pămînt sau, alteori, pentru motive chiar și mai puțin importante. În clipele sale de pace, cavalerului îi place să se întrecă în turniruri, divertisment bărbătesc care atrage o mare mulțime de avizi ai aventurilor cavalerești. La război, ca și la turniruri, scopul cavalerului e mai ales să-l hărțuiască pe adversar și să-l facă prizonier, pentru a-i putea cere, astfel, o răscumpărare, deși riscul de a muri sau de a fi grav rănit este foarte mare pentru fiecare. De asemenea, vînătoreea este adorată, atît ca plăcere, cît și ca necesitate, atîta vreme cît vînatul este un complement nelipsit al alimentației obișnuite. În imensele păduri foșnind de atîta vînat, cavalerii atacă mistrețul cu toporișca sau țepușă, ceea ce reprezintă un exercițiu periculos care, și el, duce la numeroase accidente.

Această viață aspră și destul de lipsită de ocupații este întreruptă de evenimente domestice și de întâlniri prietenești, cu ocazia nunților, turnirurilor etc., care sînt prilej de petreceri nesfîrșite. Uneori, ursari sau jongleri îi distrează cu arta lor pe locuitorii castelului. Alteori, trubaduri (sau truveri în nordul Loirei) vin să povestească aventurile cavalerilor generoși, curajoși, credincioși, puțin preocupați de averea și viața lor, de vreme ce sînt în primul rînd fideli seniorului lor, ca în *Cîntecul lui Roland*, unde se povestește, transformînd-o în mit, epopea tovarășului de arme al lui Carol cel Mare, ucis într-o luptă a ariergardei în defilul de la Roncevaux. Începînd cu secolul al XII-lea, sub influența bisericii și a instituțiilor păcii, moravurile se mai îndulcesc. Cavalerul ideal, cîntat de poeți, este acela care, prin aventurile și curajul său, caută să cîștige inima doamnei gîndurilor sale, găsind astfel drumul către virtute și bine. Dragostea „curtencească“ își face apariția în texte care devin mărturia unei evoluții încă timide în raporturile dintre sexe. Acest ideal cavaleresc, adevărată cultură de clasă, împărtășită de toți reprezentanții lumii nobiliare, înalță între aceasta și lumea celor „grosolani“ o barieră din ce în ce mai de netrecut.

În secolul al XI-lea, cca mai mare parte a Occidentului, de la Italia de Nord și pînă la Anglia, de la Pirinci și pînă la marginile orientale ale lumii germanice, adoptă regimul senioral. Desigur, țărani liberi nu au dispărut de peste tot, adunați pe pămînturi puse în colectiv, alodiile, unde reușesc să-și mențină autonomia și obiceiurile. Numărul acestor proprietari liberi, însă, nu încetează să scadă în majoritatea regiunilor, de la 80 %, de exemplu, în Calabria, la 10 % între 990 și 1130, și de la 80 % la 8 % în regiunea Chartres, între 940 și 1130, stabilizîndu-se, mai apoi, cam peste tot la acest nivel maxim, cu excepția țărilor scandinave și a regiunilor mediteraneene, unde comunitățile țărănești, eliberate de dependența seniorială, sînt ceva mai numeroase, se pare.

În funcție de regiuni, puterea seniorilor asupra supușilor lor s-a accentuat între secolele X-XIII, dar a și slăbit sau, mai

degrabă, și-a schimbat natura. Senioriei funciare clasice, care, am văzut, a cunoscut importante răsturnări începînd cu epoca carolingiană – dezmembrare a marilor domenii, știrbire a rezervei, distribuită ca loturi unor noi arendași sub formă de contracte perpetue sau contracte de arendare și de arendare mixtă (*métayage*), fărîmîțarea loturilor de pămînt ale țăranilor dependenți (*manse*), transformate în loturi mai restrînse (*masures, casaux, villainage*), pentru care seniorul percepe o redevență fixă în bani (*cens*) sau în natură (*champart*), loturi care, însă, tind să devină ereditare și inalienabile – acestei seniorii, deci, i s-a adăugat un nou tip, numit „banal“, adică supus dreptului de comandă al seniorului (*ban*). Odată cu slăbirea monarhiei carolingiene, seniorul a substituit cam peste tot – dar în Franța mai mult ca în Germania sau Anglia – autoritatea sa celei a statului, trecînd în propriul său patrimoniu ansamblul puterilor de conducere care-i fuseseră temporar transferate de către suveran, începînd cu puterea judiciară exercitată de tribunalul senioral și deseori contestată de un alt senior sau de autoritatea ecleziastică. Numai în virtutea acestor puteri, seniorii pot impune supușilor lor constrîngeri, sarcini și diverse taxe.

Condiția țaranului

Fie că e desemnat ca „manant“ (din latinul *manere* = a rămîne), ca „villan“ (locuitor al unei *villae*) sau ca „șerb“, țăranul medieval duce o viață dură și grea. Toți țăranii sînt supuși unui stăpîn, seniorul proprietar al domeniului, care, desigur, îi apără, dar, mai ales, îi conduce, îi pedepsește și profită în mod esențial de munca lor.

Istoricii specialiști în Evul Mediu au dezbătut îndelung originile șerbiei și natura însăși a statutului de șerb. Istoriografia clasică, ilustrată în special de Marc Bloch, voia ca șerbia, puțin răspîndită în secolul al IX-lea, să-i fi înglobat, progresiv, pe toți descendenții sclavilor carolingieni, ai colonilor incapabili de a

rezista presiunii stăpînilor și chiar pe proprietarii unui alodiu, a căror situație economică s-a degradat continuu. La sfîrșitul secolului al XI-lea, șerbii se pare că ar fi constituit marea masă a populației de la țară, universal integrată între limitele impuse de seniorie și constrînsă la trei sarcini precise: „chevage“ – măruntă sumă de bani pe care șerbul o dădea seniorului în chip de recunoaștere a condiției sale inferioare; „formariage“ – taxă datorată de către șerb stăpînului său atunci cînd dorea să se căsătorească cu fata unui șerb aparținînd unui alt domeniu decît al său; „la mainmorte“ – un fel de drept de succesiune dat seniorului de către moștenitorii vreunui șerb, în caz contrar, bunurile defunctului revenind seniorului.

Lucrări mai recente au demonstrat că aceste sarcini apăsau, de fapt, asupra altor categorii de rurali decît șerbii și că șerbia ea însăși, născută sau nu din sclavia carolingiană, prezenta față de aceasta și, încă mai pronunțat, față de sclavia antică, diferențe notabile, care variau considerabil de la o regiune la alta a creștinătății. Dacă nu era cu adevărat un sclav, șerbul medieval nu era nici un om liber. Îi era interzis să devină călugăr sau preot. Nu putea da în judecată, nici să dispună liber de bunurile sale. Nu era recrutat în serviciul de oaste, cu excepția Germaniei, unde exista, după cum am văzut, o cavalerie servilă. Nu putea să se miște liber, fiind legat de senior printr-o legătură personală, apoi de pămînt (de „*glie*“) în cazul șerbiei autentice (legat de concesiunea unei posesiuni servile), și amenințat în permanență de stăpîn în virtutea dreptului de urmărire. În afara sarcinilor menționate mai sus, seniorul putea, după bunul său plac, să-i impună șerbului munci de tot felul – corvezi și dări care se constituiau în așa-numita „*taille*“ (dare excepțională). Toate aceste îndatoriri erau ereditare și făceau din șerb un om inferior, disprețuit de toată lumea, chiar și de țărani din vecinătate, care se bucurau de ceva mai multă libertate decît el.

Nu toți țărani, într-adevăr, erau supuși „înjositoarei șerbii“. În afara proprietarilor liberi, care scăpau, cum am mai spus, îndatoririlor seniorale, încă un mic număr de țărani depen-

denți (*villani*) mai rămîneau, în principiu, stăpîni pe mișcările lor. Adică se puteau căsători și-și puteau transmite bunurile liber, plătind doar o taxă minimă. Depindeau însă de senior în privința pămînturilor lor, care le fuseseră concesionate. Textele nu permit estimarea exactă a locului pe care-l ocupau cele două statute în senioriile Occidentului. Întîi pentru că între șerbi și oamenii liberi existau o întreagă serie de statute intermediare; apoi, pentru că această realitate a variat mult în timp și spațiu. Se știe, de exemplu, că regiuni precum Picardia, Normandia, Lombardia și Saxonia nu au cunoscut șerbia, că ea s-a implantat cu greu în Germania, dar că, în schimb, numărul de șerbi a fost aici cu mult mai mare decît oriunde altundeva. Atîta vreme cît seniorul avea nevoie de mînă de lucru agricolă masivă, el extindea practica șerbiciei, ceea ce-i îngăduia să-și mențină țăranii pe domeniu. Mai tîrziu, cînd progresul economic și gustul crescînd pentru produsele de lux i-au incitat pe seniori să-și înmulțească disponibilitățile financiare, ei au hotărît să-i elibereze pe șerbi, fie individual, fie colectiv, sub forma chartelor de eliberare ale prinților, regilor, orașelor și comunităților religioase.

Păstrîndu-și dreptul de preemțiune (*dominium eminens*) asupra posesiunilor pe care le concesiona țăranilor săi, seniorul primea, de pe fiecare lot (*mansă*), o taxă în bani sau natură: censul. În virtutea, apoi, a dreptului său de comandă (*bannus*), el putea impune țăranilor dependenți (și o făcea de fiecare dată) să participe la apărarea colectivă a domeniului, efectuînd gratuit anumite munci obligatorii: construirea baricadelor, repararea zidurilor castelului, întreținerea drumurilor și șanțurilor, servicii domestice față de cavaler etc. Și tot cu titlu de „banalități“, el îi putea obliga să folosească, în schimbul unei taxe, moara, cup-torul sau teascul senioral.

Nevoiți să dea o parte din slaba lor recoltă seniorului, țăranii duceau, deci, o viață mizeră, cel mai mic incident putîndu-i arunca într-o mizerie încă și mai adîncă. O perioadă de secetă sau de inundații putea, astfel, distrugîndu-le recolta, să determine sărăcia lucie, foametea, urmate adesea de multiple

epidemii. Puțini erau cei care puteau scăpa condiției lor pentru a trece în categoria așa-numiților *ministeriales*, în care șerbi sau *villani* sînt folosiți de senior pentru a supraveghea munca celorlalți, pentru a colecta taxele, a apăra pădurea împotriva braco-nierilor. Instalați și hrăniți la castel sau pe o posesiune, aceștia erau urîți de țărani; puteau, în schimb, dobîndi avere și putere, ba chiar, în anumite țări precum Germania și Italia, puteau fi admiși în rîndul cavalerilor. Mulți dintre ei au fost, însă, primele victime ale violentelor revolte țărănești – *jacqueries* – care au însîngerat periodic satele Occidentului începînd cu anul 1000 și care, peste tot, au fost reprimare cu o sălbăticie pe măsură.

Biserica în societatea feudală

În viziunea medievală a ierarhiei sociale, concepută, după imaginea cetății lui Dumnezeu, de clerici și de reprezentanții aristocrației, *milites* sau *bellatores* (cei care luptă) și *laboratores* (cei care muncesc) formau două din cele trei „ordine” impuse de legea divină. Cel de-al treilea era cel al așa-numiților *oratores*: cei care se roagă pentru salvarea sufletelor tuturor. Or, Biserica, al cărei rol era, în principiu, acela de a defini spiritual poporul creștin, de a-l instrui și ajuta, s-a implicat încetul cu încetul în procesul de „feudalizare” a corpului social – prinți, suverani –, dar și al micilor vasali de orice nivel și grad; Biserica a făcut toate acestea străduindu-se să-și păstreze autoritatea asupra supușilor și bunurilor sale.

Pentru a întreține clerul și edificiile pe care le are în sarcină, Biserica nu poate renunța la sursa sa principală de venituri pe care o constituie domeniile funciare. Episcopii și mănăstirile au dobîndit, de-a lungul secolcelor, numeroase pămînturi, de cele mai multe ori prin donații, mulți laici încercînd să obțină, în clipa morții, iertarea păcatelor și sprijinul binevoitor al clerului, garanție a mîntuirii și a unei vieți preafericite în lumea de dincolo. Deținători ai unei imense bogății funciare, clericii din

vremea merovingienilor nu aveau însă nici un mijloc de a se apăra împotriva abuzurilor suveranilor și uzurpărilor laicilor, altul decât acela de a se implica și ei în sistemul închinării, apoi în cel al omagiului. Multe dintre domeniile ecleziastice au fost astfel transformate în domenii laice, episcopii și abații devenind vasali ai unuia mai puternic, putînd, la rîndul lor, primi omagiul unor vasali mai modești. Deveniți și ei „seniori“, ei se folosesc de dreptul lor de comandă (*bannum*) pentru a bate monedă, a împărți dreptatea și a percepe toate redevențele care depind de această prerogativă.

Conferirea episcopatelor, altădată monopol al suveranului (care substituise el însuși simplei alegeri a prelaților hotărîrea sa autoritară), se vede uzurpată ca și celelalte drepturi regale, de ducii, conții și chiar vasalii de rang mai modest. În scurt timp, beneficiile ecleziastice vor cădea sub influența feudalilor care-și impun voința, controlează investiturile și nu ezită, în anumite regiuni (în Franța mai mult decât în Germania), să hotărască soarta scaunelor episcopale și abațiale, ca și cum ar fi fost vorba de o funcție transmisă ereditar descendenței lor. În cazuri extreme și numai atunci cînd episcopul provine din aceeași familie ca cea a contelui, el își poate conduce propriii oameni în oastea regală sau princiară, și atunci, într-adevăr, nimic nu-l mai deosebește de un senior laic.

Această inserțiune a Bisericii în sistemul feudal este dublată de o slăbire a disciplinei, a moravurilor, și chiar a sentimentului religios în sînul clerului. Simonia, adică traficul cu beneficiile ecleziastice și sfintele taine, ia amploare, proprietarul bisericii sau episcopatului vînzînd titlul de paroh sau episcop postulăntului, oficiantul extorcîndu-i la rîndul lui pe credincioșii speriați de focul Gheenei. Este de deplîns și absentismul clerului, ignoranța crescîndă a preoților mărunți și degradarea treptată a moravurilor (nicolaismul) la toate nivelele ierarhiei ecleziastice. Papalitatea ca însăși nu este capabilă de a oferi un exemplu în acest sens. Astfel, în secolul al X-lea, Sergiu III devine amantul frumoasei Marozia, fata unui înalt

reprezentant al aristocrației romane, senatorul Teofilact. Din unirea lor se naște un fiu natural care va deveni Papă în 931 sub numele de Ioan XI (predecesorul său Ioan X fiind aruncat ceva mai devreme în închisoare și sufocat cu o pernă), al cărui fiu, Ioan XII, va ocupa și el Sfântul Scaun din 935 până în 964. Trebuie așteptată intervenția împăraților ottonieni în treburile Bisericii pentru a regăsi în fruntea creștinătății pontifi mai demni, chiar și cu riscul de a fi supuși stăpînului Sfîntului Imperiu.

Acestor tare, care ruinează morala Bisericii și-i deturneză pe oficianți de la sarcinile lor spirituale, li se adaugă renunțarea în multe comunități la regulile monastice, abațiile devenind și ele puncte de atracție și de traficuri diverse. Un alt semn prevestitor de vremuri grele este și afirmarea în forță, favorizată de permanenta nesiguranță, de violențele repetate și temerile de Judecata de Apoi din jurul anului 1000 (extrem de exagerate), a unei religii populare, alcătuită din superstiții și rituri mai mult sau mai puțin magice și încurajînd cultul relicvelor și al sfinților.

Încă de la sfîrșitul secolului al X-lea, au fost însă făcute eforturi care au încercat să-i redca Bisericii înțietatea sa spirituală, să-i reformeze moravurile și s-o elibereze, cel puțin parțial, de influența lumii feudale. Ea a contribuit puternic mai întîi la relativa rafinare a moravurilor, inițiativa venind din partea clericilor oficiind în jumătatea sudică a Franței, regiune în mod deosebit afectată de anarhia feudală, de războaiele personale, de foamete și de alte calamități. Indignați de spectacolul cîmpurilor pustiite de războinici, de pericolul care îl oprimă pe cel slab și de furturile comise de seniorii laici împotriva lor și a bunurilor lor, unii dintre ei hotărăsc să se reunească în iunie 989 la Charroux, lîngă Poitiers, într-un conciliu care să-i pună sub amenințarea excomunicării pe toți cei care se fac vinovați de a fi lovit vreun cleric sau de a fi spoliat vreun țăran de bunurile sale. Această adunare, urmată de alte concilii, ținute la Puy, la Narbonne, apoi în întregul Occident, inaugura mișcarea Păcii lui Dumnezeu. La Bourges, în 1038, a fost chiar înființată o ligă

a păcii, dotată cu o forță capabilă în principiu să-i pedepsească pe vinovați. La Adunările păcii, care erau conduse de un episcop și la care erau invitați seniori și burghezi, fiecare trebuia să depună jurământ pe relicve cum că va respecta regulile stabilite: interdicția de a-i ataca pe clerici și bunurile lor, de a-i sechestra pe țărani și negustori, de a le fura animalele, de a le incendia casele sau tăia vița-de-vie...

În paralel cu această mișcare, se dezvoltă o alta, vizînd să limiteze chiar în sînul lumii războinicilor violența. De această dată, episcopii din sudul Franței au fost cei care, în prima jumătate a secolului al XI-lea, au impus regula „armistițiului lui Dumnezeu“, extinsă, mai apoi, în cea mai mare parte a creștinătății occidentale: interdicția de a se bate în anumite perioade ale anului, iar în restul timpului, numai patru zile pe săptămîină (de joi pînă luni).

Nici una dintre aceste practici nu a fost, desigur, ușor impusă celor a căror viață și cultură nu aveau sens decît prin practica războiului. În Franța de Nord, unde înaltul cler era, mai mult decît oriunde altundeva, integrat sistemului feudal, rezistențele au venit deseori din partea episcopilor înșiși; atunci cînd, în sfîrșit, au acceptat aceste practici, totul s-a petrecut în deplină înțelegere cu marii feudali, conții de Flandra sau ducii de Normandia, de exemplu, mai puțin dintr-o grijă anume de a-i apăra pe cei slabi și mai mult pentru a limita răzbunările care decimau familiile cavalierești și amenințau, astfel, dominația lor asupra satelor. Oricum, fie că a fost cu adevărat motorul unei schimbări de mentalitate, fie că n-a fost decît instrumentul unei simple voințe de instituționalizare a ceea ce exista deja, mai exact, voința cavalerilor de a-și legitima dominația printr-o ideologie care făcea din ei „nobili“ și nu briganzi, Biserica a jucat un rol considerabil în dezvoltarea acestor mișcări. Ea a contribuit la modificarea idealului de cavalerism, valorizînd apărarea celor slabi, intervenind în ceremoniile de inițiere a tînărului războinic (veghea petrecută în rugăciune, binecuvîntarea armelor), făcînd să pătrundă în etica războinicilor de

meserie virtuțile creștine. Toate acestea în așteptarea momentului în care spiritul lor de aventură și nevoia lor de glorie și pradă se vor îndrepta către cruciadă.

Al doilea aspect relevant în privința înnoirii Bisericii este cel al ordinelor monastice, aspect manifest în întreaga creștinătate, dar pe care-l pune în lumină mai ales reforma cluniacensă. La originea acestei mișcări se află, pe de o parte, influența monahismului grec asupra călugărilor și mănăstirilor din Italia de Sud (Calabria, Pouilles, Monte-Casino) pe care le-au frecventat reformatorii clunisieni, pe de altă parte răspîndirea cîtorva mari școli episcopale și abațiale în Franța, în Imperiu și, mai ales, în Lorrena, datorită acțiunilor întreprinse de Gérard de Brogne (880-959) și de Jean, abate de Gorze (cître 950), menite a reda vieții monastice caracterul său ascetic și mistic.

Aceste multiple încercări, de exemplu cele apărute la Reims, grație lui Gerbert d'Aurillac, viitorul papă Silvestru II, la Fleury-sur-Loire, în jurul Sf. Maximin din Trevi și, de aici, în Bavaria, Franconia, Austria etc., nu au, însă, amplexarea puternicei mișcări monastice care pleacă, în secolulul X-lea, de la Cluny, abație fondată în 910 de ducele de Aquitania – Wilhelm cel Pios, dar căruia, primul său abate, Bernon, îi obține independența față de tutela laicilor. Deplina proprietate a mănăstirii aparține tronului Sf. Petru, abatele este ales de călugări și nu se află sub jurisdicția obișnuită a episcopului de Mâcon, privilegii de independență care sînt confirmate de Papa Ioan XI. În cursul deceniilor următoare, Bernon, apoi urmașii săi Odon (926-942) și Maieul (954-994) traversează Franța și Italia de Nord, introducînd în numeroase mănăstiri regula Sf. Benedict, reformată în sensul unei reduceri a muncii manuale și, apoi, în sensul acordării unei importanțe masive sarcinilor spirituale și rugăciunii, în primul rînd, cîntului coral și celebrării slujbelor religioase. Sarcinile materiale sînt, în majoritatea lor, abandonate unei mulțimi de coloni, șerbi, muncitori agricoli care depind de mănăstire și fac din aceasta o adevărată seniorie.

La începutul secolului al XI-lea, când Odilon ajunge abate (994-1049), Cluny este deja un ordin religios foarte centralizat, afirmînd o guvernare ale cărei puteri depășesc limitele diocenezelor și statelor, numărînd aproape 40 de mănăstiri în Franța și Italia de Nord. Un secol mai tîrziu, ele sînt în număr de 1500, repartizate în aceleași țări, dar, în plus, și în Spania, Flandra, Anglia și pe teritoriul Imperiului.

La această dată, există multe voci care le reproșează totuși abațiilor clunisiene bogăția, puțin conformă idealului evanghelic, precum și o anumită destindere a vieții monastice (Sf. Bernard critică mai ales laxismul alimentar al călugărilor). Noi ordine se vor crea, astfel, tocmai pentru a reinstaura idealul de penitență și de sărăcie al monahismului original. Este vorba de cel al călugărilor de la Chartreux, fondat, în regiunea Grenoble, de un canonic din Reims – Sf. Bruno – a cărui regulă, extrem de severă, impune tăcerea aproape totală, abținerea de la carne și repunerea în onoruri a muncii pămîntului. Apoi, despre cel de la Cîteaux, de la numele abației fondate în 1098, în regiunea Dijon, de călugării care fug de viața prea simplă și ușoară a abației Molesmes. Sub influența primilor săi doi abați, Robert de Molesmes și Aubri, și mai ales sub aceea a unui tînăr nobil – viitorul Sf. Bernard –, ajuns în 1112 la Cîteaux cu aproape 30 de tovarăși, devenit, mai apoi, abate de Clairvaux înainte de a se afla, în 1112, în fruntea ordinului, ordinul s-a răspîndit, ca și cel de Cluny, dar cu o organizare mai suplă, în întreaga creștinătate. Supuși unor reguli foarte severe, călugării cistercieni trebuie să renunțe la orice bogăție, să ducă o viață ascetică (la Clairvaux hrana are la bază frunzele și fasolea bob) și să-și consacre o bună parte din timp muncilor pămîntului. Neobosiți defrișatori, ei vor construi pînă în Polonia și Scandinavia biserici și abații cu linii sobre și fără artificii.

Voința Bisericii de a scăpa de sub dominația laicilor se manifestă, însă, în mod concret, odată cu reforma gregoriană. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, mai mulți Papi de valoare se vor angaja pe acest drum. Leon IX (1048-1054) pune

să fie condamnate de adunări întregi de episcopi simonia și căsătoriile preoților. Ștefan IX, abate de Monte-Cassino și frate al ducelui de Lorrena, este ales pe tronul Sf. Petru fără ca Împăratul Henric III să fi fost consultat. În tratatul pe care-l redactează în 1058 pentru a-i condamna pe simoniaci, cardinalul Humbert îi neagă suveranului germanic dreptul de a interveni în desemnarea episcopilor și proclamă superioritatea puterii spirituale a Romei asupra puterii imperiale. În anul următor, noul papă Nicolae II (1059-1061) impune unui conciliu reunit la Lateran hotărîrea ca alegerea pontifului să fie încredințată unui colegiu de cardinali ai Romei. Astfel, desemnarea Papei este sustrasă influenței laicilor, fie că sînt din popor sau nobili romani, fie că e vorba chiar de deținătorul coroanei Sfîntului Imperiu.

Reforma hotărîtoare se operează în timpul lui Grigore, un fost călugăr clunisian, Hildebrand, originar din Toscana, devenit unul dintre capii mișcării reformiste și inspirator al politicii pontificale sub Alexandru II. Ales papă în 1073, Grigore se apucă neîntîrziat să reformeze Biserica Romană în profunzime. După ce condamnă, și el, traficul de beneficii ecleziastice și moravurile desfrîinate ale anumitor prelați și după ce-i depune pe mulți dintre ei prin emisari speciali – legații –, el interzice în mod absolut practica investiturii episcopilor de către laici, refuzînd suveranilor dreptul de a interveni în numirea lor. Într-o serie de propoziții formulate în 1075, *Dictatus Papae*, el afirmă întîietatea romană asupra tuturor celorlalte puteri, inclusiv a împăratului, Papa avînd „singur dreptul de a folosi însemnele imperiale“ de vreme ce moștenește, în plan spiritual, funcțiile universale ale Împăratului Roman. Aceste pretenții asupra unui imperiu universal și faptul că Papa se comportă, de atunci înainte, ca un adevărat monarh nu întîrzie să ridice împotriva lui prinți și suverani, cel mai îndîrjit în păstrarea dominației temporale asupra Bisericii fiind împăratul Sfîntului Imperiu Roman Germanic, aflat atunci în plină glorie.

Împăratul împotriva Papei

Una dintre primele caracteristici ale primei vârste feudale constă în fărâmițarea autorității publice, consecință a destrămării Imperiului carolingian și în afirmarea marilor principate fundamentate când pe un particularism regional legat de vechile regate, când pe amintirea unei comunități etnice originare, când, în sfârșit, pe unica putere a unui prinț, duce sau conte, care reușește să concentreze în mîna sa fiefuri și fidelități multiple. Din acest ansamblu se nasc cîteva regate care se vor constitui încetul cu încetul în puteri teritoriale și politice, între primele figurînd, chiar dacă încă fragil, Sfîntul Imperiu Roman Germanic.

Cînd Ludovic IV Copilul, fiul lui Arnulf, moare în 911, dinastia carolingiană dispare în Germania. Țara se împarte în ducate „naționale“ autonome, dintre care cele mai importante sînt Saxonia în nord, Franconia în centru, Suabia și Bavaria în sud. Conștientă totuși de pericolele care amenință Germania, legate de năvălitorii unguri, slavi și danczi, care fac presiuni la frontiere, aristocrația germană alege, în 919, ca succesor al lui Conrad I, duce al Franconiei și fiu al unei prințese carolingene, pe ducele de Saxonia, Henric Păsărarul, care nu mai are nici o legătură cu descendența lui Ludovic Germanicul, dar care pare cel mai capabil în a cvita pericolele. Henric I se grăbește să recunoască autonomia ducatelor „naționale“, dar recuperează Lorrena în 925, îi bate pe unguri, slavi și danczi, transmițîndu-i, astfel, fiului său, Otto, întemeietor al unei noi dinastii, un regat înconjurat, desigur, de năvălitori barbari, alături de dușmani franci, pradă rivalităților dintre marile familii ducale, dar, teritorial, un regat intact și predispus a-și extinde dominația către estul Europei.

Domnia lui Otto I cel Mare începe printr-o luptă fără milă a regelui saxon, cu ajutorul episcopilor și marilor abații regale, împotriva acelor duci care nu acceptă reconstituirea unei puteri suverane. Mai multe revolte izbucnesc astfel, revolte pe care, întotdeauna, Otto reușește să le înăbușe: atunci anexează coroa-

nei Saxonia, fracționează Lorrena și două ducate și instalează în fruntea marilor principate teritoriale laici și ecleziastici din propria sa familie. Persistența pericolului exterior, ca și abilitatea și hotărîrea sa, îi permit să păstreze unitatea regatului. În 955, aflat în fruntea unei armate compuse din toți baronii germani, Otto îi înfruntă pe unguri și le zdrobește armata la Lechefeld, victorie hotărîtoare în lupta împotriva acestui popor predator, alungat înapoi, în Panonia, care îl face pe Otto să apară ca un nou Carol cel Mare, campion al Occidentului creștin împotriva barbarilor: imagine mitică – cu atît mai surprinzătoare cu cît Carol cel Mare le distrusese altădată poporul, punînd capăt independenței sale –, pe care dinastia saxoni o vor cultiva de acum înainte cu grijă.

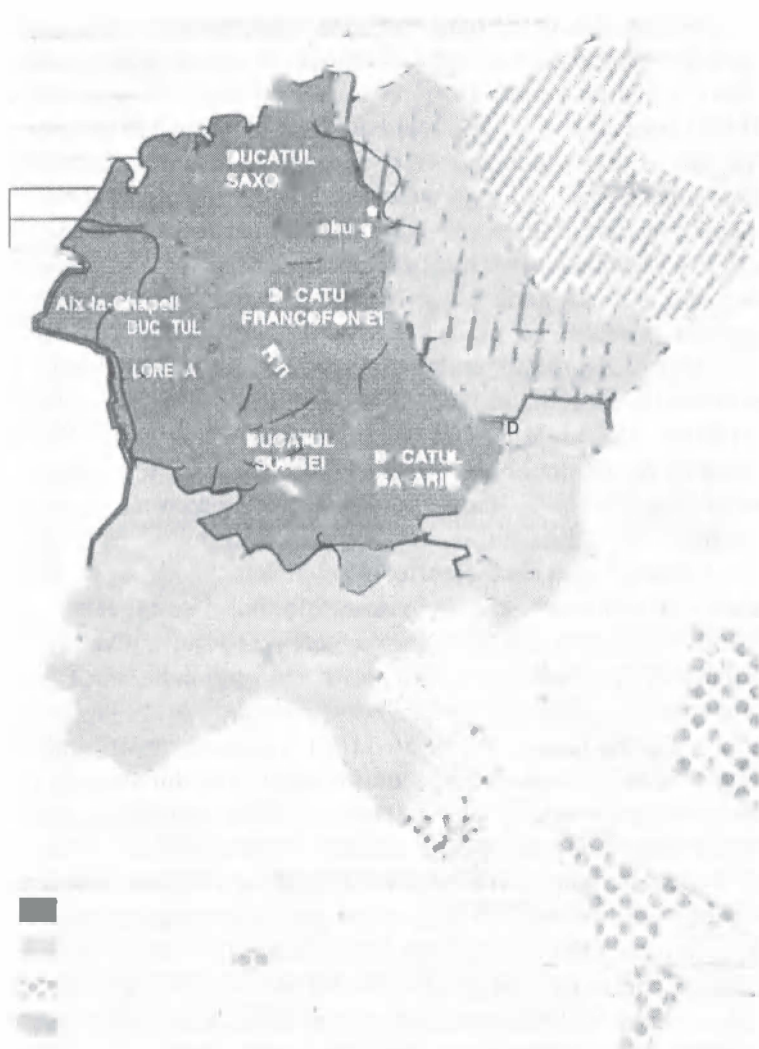
În același timp, Otto extinde influența germanică dincolo de frontierele regatului său, pe trei direcții principale. La est, el îi supune pe slavii de pe Elba și Oder. Pentru a preveni orice amenințare din această parte, el stabilește frontiere de-a lungul cărora înființează episcopate și instalează coloniști germani. Este chiar începutul extinderii germanice către est, *Drang nach Osten*, ce va continua și se va accentua în timpul secolelor următoare. La vest, după ce va fi desăvîrșit opera predecesorului său în Lorrena, smulsă slabului rege al Franței, el își întinde suzeranitatea asupra regatului de Burgundia care va fi anexat Germaniei în 1032. În sud, în sfîrșit, profitînd de anarhia italiană, el intervine în peninsulă, este încoronat ca rege al longobarzilor la Milano, în 961, și se însoară cu ultima regină legitimă a regatului, Adelaida, văduva lui Lothar.

Chemat în ajutor de Papa Ioan XII, care încearcă să scape de sub tutela aristocrației romane, Otto intră în capitala creștinătății, fiind încoronat la 2 februarie 962 și reînnoind, astfel, o tradiție inaugurată de Carol cel Mare: își ia titlul de „Împărat August” și promulgă un edict care face din jurămîntul față de împărat condiția *sine qua non* a consacrării pontificale. Cît despre Imperiul „roman”, Otto nu domnește din acesta decît peste Germania și Italia. Și însăși această parte, a cărei arie

meridională rămîne în sfera de influență bizantină, este pradă revoltei prinților italieni și a Papilor. Îi vor trebui împăratului mai multe incursiuni pentru a deveni cu adevărat stăpîn al țării, pentru a cuceri regiunea Pouille și Calabria, să-și ungă fiul, Otto II, obținînd pentru el mîna prințesci bizantine Theophana, fiică a lui Ioan Tzimiskes. Cînd moare, în 973, Otto I este, incontestabil, suveranul cel mai puternic al Europei, dar „Sfîntul Imperiu“ asupra căruia domnește rămîne, în mod fundamental, un imperiu germanic.

Legitimitatea acestui imperiu în ochii contemporanilor sau cel puțin grija pentru legitimitate a celor care, în anturajul suveranului, teoretizează bazele puterii și ambițiile sale de a aspira la un *imperium* universal, se bazează pe un simbolism al încoronării și pe o teologie politică care face ca statul ottonian să fie un stat sfînt, înzestrat cu un suveran întrupat în două persoane (așa cum și Hristos are două naturi), Împăratul și Papa, cel de-al doilea trebuind să se supună celui dintîi. Acestui fundament teologic al puterii, i se adaugă, pentru ottonieni, sprijinul necondiționat care le este acordat de o ierarhie ecleziastică total supusă împăratului, ajutorul orașelor și posesiunea unui vast domeniu dinastic în regiunile Rinului și Mainului, în Saxonia, Franconia, Lorrena, Italia și în teritoriile obținute la est de la slavi.

În timpul domniilor lui Otto II (973-983) și Otto III (996-1002), domnii separate de lungă regență a Theophanei, imperiul cunoaște mari greutăți, Împăratul neputînd să lupte în același timp împotriva revoltelor feudale, a asalturilor slavilor și francilor și împotriva musulmanilor și bizantinilor cu care își dispută Italia meridională. Acordînd înțîietate „visului italian“, mizînd pe prietenia lui Gerbert d'Aurillac, devenit Papă în 999, sub numele de Silvestru II (pe care Împăratul îl consideră, de asemenea, un subordonat), înmulțindu-și expedițiile în peninsula, Otto III – care a primit de la mama sa o educație clasică – sfîrșește prin a-și instala capitala la Roma, într-un palat construit pe Aventin. Aici, el se înconjoară de o curte strălucitoare și

adoptă ceremonialul romano-bizantin, purtînd hlamida de purpură și diadema de aur, alături de globul de aur ce simbolizează *imperium*-ul universal. Dorindu-se în egală măsură moștenitor al lui Constantin și al lui Carol cel Mare, el visează la un imperiu care să fie o federație de regate, reprezentînd summum-ul piramidei feudale. El chiar acționează în acest sens, favorizînd instalarea bisericilor naționale în Polonia, unde Boleslav ia titlul de „frate și colaborator al Imperiului, prieten al poporului roman“, și în Ungaria, unde Ștefan primește de la Împărat o coroană regală.

Mirajul constantinian nu va supraviețui morții premature a lui Otto III, în 1002, urmată, un an mai tîrziu, de aceea a Papei Silvestru. Dificultățile succesiunii și presiunea slavilor îi vor rechema pe împărați în Germania, centru al puterii lor, în așteptarea lungii „dispute a investiturilor“, ce va începe la mijlocul secolului al XI-lea.

După domnia lui Henric II cel Sfînt (1002-1024), care a trebuit să accepte emanciparea Poloniei și retragerea germanizării la est de Elba, apoi, după domnia lui Conrad II (1024-1039), fondator al unei noi dinastii numită „salică“, de fapt francă, și după aceea a fiului său Henric III (1039-1056), abia odată cu Henric IV (1056-1106) izbucnește conflictul cu Papalitatea. În timpul întregii minorități a tînărului suveran (la moartea tatălui său, el nu avea decît 6 ani) și a regenței mamei sale, Agnès de Poitiers, Papalitatea a avut mîină liberă să treacă în fapt la tendințele reformiste, în timp ce cardinalii au avut posibilitatea de a-i desemna drept pontifi pe aceia care erau partizani ai totalei independențe a Sfîntului Scaun față de Împărat: Ștefan IX în 1057, apoi Nicolae II (1059-1061). În 1073, călugărul Hildebrand, după cum știm, partizan hotărît al reformei spirituale a clerului și al întîietății pontificale, accede la tronul Sf. Petru. Henric IV avea pe atunci 23 de ani. Dornic să restaureze autoritatea coroanei imperiale, el reacționează cu extremă violență atunci cînd, doi ani mai tîrziu, Grigore VII publică un decret interzicînd investitura laică, după ce va fi

impus printr-un conciliu principiul teocrației pontificale și va fi trimis în Germania legați însărcinați să-i depună pe clericii simoniaci.

Atunci începe o interminabilă luptă între cele două puteri, temporală și spirituală, fiecare dintre ele străduindu-se să-și impună propria concepție asupra Imperiului Creștin și găsindu-și, întru apărarea cauzei, atât în Italia cât și în Germania, aliați în principii, episcopi și chiar în orașele înseși. Prima fază a fost defavorabilă Împăratului. Amenințat cu excomunicarea de către Grigore, pentru a fi continuat după bunul plac să dispună de episcopatele vacante, el va riposta depunându-l pe Papă printr-un conciliu de episcopi germani. Excomunicat, depus la rîndul său de către pontiful care decretează anularea jurămîntului de fidelitate pronunțat de supușii săi, el trebuie să facă față unei revolte generale a feudalilor germani și este constrîns să se umilească, solicitînd iertarea de păcate a lui Grigore. Refugiat, în ianuarie 1077, la castelul de la Canossa, în Emilia, proprietate a contesei Mathilda de Toscana, Papa îl va face pe suveranul german să aștepte trei zile și trei nopți, în costumul său de penitent și cu picioarele goale în zăpadă, înainte de a-i acorda iertarea și de a-l primi, „eliberat de lanțurile anatemei, în harul comuniunii“.

Henric IV nu întîrzie, însă, să-și ia revanșa. Mai întîi în Germania, unde feudalii revoltați aleseseră deja un anti-rege, pe Rudolf de Suabia, ale cărui armate sînt înfrînte de Împărat. Apoi în Italia, unde lupta are de întîmpinat multe impedimente. Din nou excomunicat de Grigore, Henric îl depune în 1080 printr-un conciliu aflat la ordinele sale, care-l alege, în locul său, pe Guibert de Ravenna, sub numele de Clement III. Apoi, în 1084, el descinde în peninsulă, reușește să cucerească Roma, îl instalează aici pe anti-papă – nume dat celor care revendică titlul de Papă, dar pe care tradiția ecleziastică nu-i recunoaște – și primește din mîinile sale coroana imperială. Grigore VII, baricadat în castelul San-Angelo, este eliberat de șeful normand Robert Guiscard și se exilează singur la Salerno unde și moare, învins

și amărît, în 1085. Începînd cu 1094 totuși, unul dintre succesorii lui Grigore, Urban II (1088-1089), reușește să se reinstaleze la Roma, în timp ce Henric IV revine în Germania, unde urmează să înfrunte o nouă revoltă a nobililor, încurajată de episcopii gregorienii și condusă de această dată de fiul regelui, prințul Henric.

Cînd penitentul de la Canossa moare în 1106, după ce va fi abdicat în favoarea fiului său, înfrîngerea Împăratului pare consumată. Marii feudali fac de acum înainte legea în Germania. Baronii germani sînt excluși de la cruciada cerută de Urban II. În Italia, acesta din urmă reușește să ridice împotriva partizanilor Împăratului (ghibelinii) o coaliție a orașelor nordice, Liga Lombardă, aliată cu ducii de Bavaria, Welfii (de unde numele de guelfi dat partizanilor Papei). Moartea lui Clement III (1100) pune capăt schismei și noul pontif, Pascal II, face noi progrese reale în legislația canonică, în legătură, mai ales, cu investiturile. Cearta, însă, nu întîrzie să izbucnească iar. Henric V (1106-1125) manifestă, odată restabilită situația în Germania, aceeași intransigență ca și tatăl său, numind episcopi după bunul plac și investindu-i cu toiagul și inclul. Războiul reîncepe, deci, presărat încă o dată de victorii și eșecuri într-o tabără ca și în cealaltă. Pascal II, închis pentru scurt timp de Henric într-un castel din cîmpia romană, trebuie să accepte să-l încoroneze Împărat la Roma (1111) și să legitimizeze investiturile laice. În anul următor, el dă înapoi, susținut de protestul majorității episcopilor și abaților din Occident, pentru ca, mai apoi, să-l excomunică pe Henric V, în 1115. În 1118, Împăratul declanșează o nouă schismă, opunînd un nou anti-papă (Grigore VIII) succesorului lui Pascal: Gelasius II. În cele din urmă, abandonat încă o dată de o parte a nobilimii sale și de episcopatul său, pradă revoltei baronilor din Lorrena de Jos și Saxonia, învins de armatele acestora, Împăratul trebuie să accepte, el, de data aceasta, să negocieze, cu papa Calixt II, Concordatul de la Worms (1122). Episcopii vor fi de acum înainte aleși liber, dar în prezența suveranului și cu posibilitatea de arbitraj din partea

superiorului diocezan. Cît despre investitură, obiect principal al neînțelegerii, ea este acordată de Papă cu titlu spiritual (prin remiterea toiagului și a inelului) în timp ce suveranul își păstrează dreptul de investitură a bunurilor temporale ale episcopatului (prin sceptru).

Compromisul de la Worms nu a pus decît provizoriu capăt „luptei dintre Sacerdoțiu și Imperiu“ Timp de aproape treizeci de ani, Germania trece prin tulburări grave, datorate înfruntării a două clanuri rivale care-și dispută o putere regală foarte slăbită, cel puțin la momentul acela: guelfii, partizani, după cum am văzut, ai Welfilor de Bavaria, se opun ghibelinilor (de la Weiblingen, nume al unui castel aparținînd familiei adverse, de Hohenstaufen). În 1152, prinții germani care doresc pacea îl aleg pe Frederic Barbarossa, un Hohenstaufen înrudit, însă, prin mama sa, cu familia Welf. Noul suveran german este un personaj excepțional: de o inteligență foarte vie, el este, în egală măsură, și un brav cavaler, generos, de o mare pietate, care nu ezită să plătească cu propria-i persoană și care va face din cruciadă (participă la a doua și moare în a treia) un mijloc de a-i egala pe marii împărați ai *pax romana*-ci.

De la începutul domniei sale, Frederic reprimă cu energie orice veleitate de revoltă a celor mari. Sfătuit și asistat de cancelarul Rainald de Dassel, el își manifestă dorința de a restaura Sfîntul Imperiu, de a face din el un stat organizat și unit, căruia să-i revină *dominium mundi*, pe scurt, să reînnoade tradiția inaugurată de auguștii romani și reluată de Carol cel Mare, Împărat pe care monarhul de Hohenstaufen îl va canoniza în 1165 cu ajutorul anti-papei Pascal III. Această ambiție aduce cu sine, inevitabil, și amestecul în conflictul cu Roma, căci, nesuportînd nici o autoritate alta decît a sa în propriile state, el intervine în alegerile episcopale și refuză să-i recunoască pe unii dintre candidați. Această ambiție îl conduce, de asemenea, spre hotărîrea de a distruge voința de independență a orașelor italiene și, prin aceasta, a puterilor comunale care s-au instalat aici în absența structurilor feudale solide, ca și, de altfel, a

puterii regatului normand, pe care Roger II, conte de Sicilia, cuceritor al regiunilor Pouille și Calabria, îl face recunoscut de către Papă.

În 1154, Frederic Barbarossa trece în Italia, începe lupta împotriva milițiilor urbane și cucerește Roma unde agitatorul și reformatorul Arnaldo de Brescia organizează un fel de resurrecție a Republicii Romane, cu un senat, un tribonat și un ordin ecvestru care încearcă să restabilească libertățile civile și să reformeze clerul. Frederic primește aici, în 1115, coroana imperială din mâinile Papei Adrian IV, în timp ce Arnaldo de Brescia este omorât și ars. Dar, imediat ce pornește pe drumul de întoarcere spre Germania, populația orașelor se revoltă chiar sub ochii săi, în timp ce Milano, inima rezistenței, face o alianță cu Papa și cu regele Siciliei, Wilhelm cel Rău.

În anul următor, Barbarossa trece din nou Alpii. În 1158, la Dieta de la Roncaglia el reafirmă drepturile imperiale cu ajutorul juriștilor bolognezi care extrag din principiile și textele dreptului roman materialul de care Împăratul are nevoie pentru a-și impune puterea absolută. Metodă imediat reluată de către adversarii săi în încercarea lor de a legitima, la rîndul lor, cauza Papei și a orașelor italiene. Puterea regală italiană este reorganizată de o echipă de clerici germani condusă de Rainald de Dassel. După care Frederic întreprinde o serie de campanii militare pentru a supune orașele revoltate. Această serie se încheie în 1162 cu cucerirea Milano-ului care este distrus din temelii și ai cărui locuitori sînt deportați. În sfîrșit, Frederic trebuie să numească, împotriva Papei Alexandru III (juristul Roland Bandinelli), ales în 1159, doi anti-papi – Victor IV (1159-1164) mai întîi, apoi Pascal III (1164-1168), în timp ce pontiful oficial recunoscut de întreaga lume creștină se refugiază în Franța.

Asumîndu-și responsabilitatea unei noi schisme, Barbarossa își ridică împotriva majoritatea orașelor italiene. Începînd cu 1165, Alexandru III se întoarce la Roma. Doi ani mai tîrziu,

cetățile guelfe se unesc pentru a constitui o ligă lombardă care, aliată cu pontiful roman, cu Veneția și cu normanzii din Sicilia, încep lupta împotriva lui Hohenstaufen, a cărui armată este înfrântă și decimată de către o epidemie. Când, în 1174, Frederic Barbarossa revine în peninsulă, are de înfruntat o serie de eșecuri culminând cu zdrobitoarea înfrângere de la Legnano. Pacea semnată la Veneția în 1177 pune capăt schismei, Împăratul trebuind să se prostorneze în fața Papei Alexandru III, primind, în schimb, sărutul păcii.

Nu este, însă, încă totul jucat. După ce a folosit în repetate rânduri forța, Împăratul schimbă tactica și recurge la diplomatie. Se împacă cu orașele lombarde, recunoscându-le autonomia prin pacea de la Constanț (1183), apoi își reinstaurează autoritatea asupra tuturor ducatelor germane. În cele din urmă, își căsătorește fiul, pe viitorul Henric VI, cu o prințesă siciliană, moștenitoare potențială a tronului regilor normanzi. Astfel, dacă tentativa de a atrage Italia de Nord a eșuat în linii mari, autoritatea imperială nu este aici complet absentă: ea își găsește chiar o anumită consistență în Toscana, în ducatul de Spoleto și al Mărcii de Ancona. Papa este complet izolat. Aceasta, desigur, cu prețul unui recul al puterii Împăratului chiar în Germania, unde Frederic a trebuit să cumpere pacea vasalilor săi și trimiterea de către aceștia a unor contingente înarmate cu prețul unor concesi grave.

În momentul plecării sale în cea de-a treia cruciadă, autoritatea sa pare amenințată, atât în Germania, unde puterea prinților nu încetează să se consolideze, cât și în Italia (ca și în Germania), unde autonomia orașelor negustorești se afirmă din ce în ce mai mult. Frederic Barbarossa nu va avea timp să afle dacă imensul prestigiu pe care înțelege să-l dobândească în urma expediției în Pământul Sfânt îi va permite să anihileze toate aceste forțe centrifuge. Conducând armata cruciaților, el își află moartea, la 10 iunie 1190, pe drumul către Ierusalim, traversînd un fluviu din Anatolia.

Fiul și succesorul său, Henric VI, va culege roadele abilei politici practicate, la sfârșitul domniei sale, de Barbarossa, la fel ca și pe cele ale carismei tatălui său, aproape imediat transformat de fervoarea populară într-un crou mitic. Încoronat la Roma, învingător, în Germania, al partizanilor guelfului Henric Leul, căruia Barbarossa îi dăduse înapoi Bavaria și care își extinsese între timp puterea teritorială către est, începînd cu Saxonia și cu ducatul de Braunschweig, dar care-l părăsise, mai apoi, pe Împărat cu ocazia asediului Alexandrici (cetate-fortăreață lombardă, înălțată de Liga Lombardă pentru a împiedica înaintarea armatelor imperiale și botezată astfel în onoarea lui Alexandru III), Henric VI restituie o parte din pămînturile sale ducelui de Bavaria în semn de pacc. Aliat al orașelor Pisa și Genova, ale căror flote îi sînt necesare în reușita planului său, el îl învinge, în 1197, pe Tancred de Lecce, fiul natural al regelui Siciliei, Wilhelm cel Bun, și uzurpator al tronului în complicitate cu papa Clement III, și cucerește astfel insula. Reluînd politica tatălui său, el își afirmă din nou dreptul la *dominium mundi* și încearcă să obțină un jurămînt de vasalitate din partea suveranilor occidentali. Regele Ciprului acceptă, dar nici Richard Inimă-de-Leu, pe care l-a făcut prizonier în Austria, la întoarcerea din cruciadă, nici Filip August nu se lasă convingși. La moartea sa, în 1197, în momentul în care se pregătea să plece el însuși către Pămîntul Sfînt, dornic de a cuceri Ierusalimul, stabilind astfel o monarhie universală, el lasă un Imperiu în aparență reconstituit și puternic, o Papalitate izolată și o Italie provizoriu liniștită. Moștenitorul tronului, însă, Frederic-Roger, care va deveni Frederic II, nu are decît trei ani și timp de aproape 15 ani teritoriile pe care le moștenește vor rămîne pradă revoltelor și anarhiei. Frederic se va impune, în cele din urmă, în 1216, dar, odată cu el, se va naște și o cu totul altă concepție asupra Imperiului, axată pe Mediterana și Italia.

Monarhia feudală în Franța și Anglia

În timp ce Sfântul Imperiu, principala putere în Occident în secolele al XI-lea și al XII-lea, își consumă ultimele forțe în lupta împotriva Papalității, urmărind mirajul italian, două state, Franța și Anglia, renasc încet pe ruinele fostului Imperiu carolingian, înainte de a se înfrunta într-o luptă care le va opune timp de mai bine de 100 de ani.

Francia Occidentală, care va deveni regatul Franței și care e compusă în mare din regiunile situate la vest de Meuse, Saône și Rhône, își alege, după moartea lui Carol cel Pleșuv, nu un rege carolingian, ci pe contele Eudes, care se afirmase la Paris în 885 în lupta împotriva normanzilor. Timp de un secol, descendenții săi și cei ai carolingianului Carol cel Pleșuv se perindă pe tronul Franței pînă în clipa în care, în 987, coroana trece definitiv celor dinții, în persoana lui Hugo Capet – fiu al lui Hugo cel Marc –, care a beneficiat de ajutorul clerului, de cel al lui Adalbéron, arhiepiscop de Reims și al secretarului său, Gerbert. Hugo este proclamat rege la Noyon, pe 9 iunie, și uns la Reims, două zile mai târziu.

În secolul al XI-lea, regatul Franței este încă o construcție fragilă, fără nici un fel de unitate. De o parte și de alta a liniei care pornește de la Gironda și se sfîrșește în Alpii de Nord, există două culturi distincte, care se opun. La nord, unde moravurile rămîn severe și feudalitatea omniprezentă, se vorbește limba *d'oïl*, fiind folosite în procesele judiciare reguli transmise oral și provenite din obiceiurile germanice. În sud, țară a limbii *d'oc*, amintirile antichității romane sînt încă vii. Orașele sînt aici mai numeroase și viața mai rafinată. Ca atare, influența suveranului capetian este foarte slabă. Peste tot, de altfel, ea trebuie să înfrunte pe marii feudali, ducii de Burgundia, de Aquitania, Bretania, Normandia, conții de Flandra, Champagne, Maine, Anjou, Vermandois etc., care, toți, au o putere deseori superioară celei a lui Hugo Capet.

Regelui îi este greu, la început, să se impună chiar pe domeniul său, devenit domeniu regal, întins în jurul orașelor Orléans și Paris. La adăpostul donjoanelor lor, seniorii de Monthléry, de Montfort, de Coucy se comportă ca niște adevărați bandiți, luîndu-i ostateci, pentru a-i răscumpăra, apoi, pe călători, semănînd spaima printre țărani și membrii clerului, ba chiar stînjinînd deplasările suveranului și ale „curții“ sale (servitori și oameni de arme). Căci regele încă nu are, la vremea aceea, o capitală stabilă. Pentru a-și hrăni anturajul, el trebuie să ducă o viață itinerantă, trecînd de la un castel la altul, pînă la terminarea produselor smulse țăranilor.

Hugo Capet moare în 996, iar primii săi urmași, Robert cel Pios (996-1030), Henric I (1031-1060), Filip I (1060-1108) continuă să joace un rol foarte modest în comparație cu anumiți feudali ai regatului, care pot fi, de altfel, și vasali ai imperiului pentru unele dintre domeniile lor. Totuși, suveranii capețieni vor ști să profite de anumite avantaje: bogăția pămînturilor din l'Ile-de-France, aflate în centrul domeniului regal; domniile lungi care le permit să-și asigure succesiunea alegîndu-și, încă în viață fiind, fiii mai mari cu ajutorul marilor seniori ai regatului; intervenția în afacerile vasalilor lor, ca aplicare a dreptului de justiție care le este conferit de statutul lor de suzeran suprem etc. În curînd, principiul de alegere a regelui de către nobilii și prelații regatului nu mai este decît teoretic, Capețienii introducînd încetul cu încetul principiul moștenirii coroanei în propriile lor familii. Ceremonia încoronării, mai ales, în cursul căreia regele proaspăt uns primește, din mîinile arhiepiscopului de Reims, „oncțiunea regală“, face din el „alesul lui Dumnezeu“, ceea ce-i conferă un imens prestigiu speculat de cleri-cii din anturajul său – Abbon, abate de Sully-sur-Loire, și, mai ales, Suger, abate de Saint-Denis –, care pun primele fundamente ale unei teorii asupra puterii regale suverane și independente de Imperiu.

În secolul al XII-lea, doi suverani vor întări puterea și autoritatea monarhiei franceze. Ludovic al VI-lea cel Gros

(1108-1137) își petrece cea mai mare parte a domniei luptând împotriva seniorilor-banđiți din Ile-de-France și din regiunile apropiate de domeniul regal, dărîmîndu-le donjoanele (cel de la Monthl ry, de exemplu) și readuc ndu-i, nu fără greutate, la ascultare și la respectul legilor pe timp de pace. Susținut de clerul condus de prietenul său, abatele de Saint-Denis, Suger, care administrează cu înțelepciune domeniul regal, el dob ndește destul prestigiu pentru ca marii vasali să hotărăscă a se înrola sub însemnele sale atunci c nd, în 1124,  mp ratul Henric V, exasperat de sprijinul pe care Ludovic VI i-l dăduse Papei, crede că poate invada Champagne, trebuind, însă, să se resemneze a ceda în fața ripostei unanime a baronilor. Succesorul său, Ludovic VII (1137-1180), continuă neabătut aceeași politică ajutat de Suger și-i susține, împotriva seniorilor, pe țăranii care vor să se elibereze de șerbie și pe burghezii orașelor angajați în mișcarea comunală. Căsătoria sa cu Aliénor, fiica ducelui de Aquitania și moștenitoarea acestui imens ducat, ar fi trebuit să asigure coroanei capețiene expansiunea domeniului regal p n  la Pirinei. Ar fi trebuit, pentru aceasta, ca cei doi să fi avut un fiu care să moștenească p m nturile rămase proprietatea personală a lui Aliénor. Or, aceasta nu i-a dat lui Ludovic VII dec t fete, ceea ce face ca regele s-o repudieze, în 1152. Trei s pt m ni mai t rziu, ea se va mărita cu Henric Plantagenetul care avea să devină rege al Angliei  n 1154.

La acea dată, regatul de dincolo de Canalul M necii devine și el o realitate politică, cu care vor trebui să se confrunte toți ceilalți actori ai Europei feudale. Să ne amintim că, la începutul secolului al X-lea, scandinavii lui Rollon obțin de la regele Franței, Carol cel Simplu, un tratat care le recunoaște posesiunea asupra unor teritorii pe care le ocupaseră de-o parte și de alta a Senei inferioare. După aceea, șeful lor se convertește la creștinism, ia titlul de duce și devine vasal al regelui Franței. Timp de un secol, ducii normanzi își consolidează puterea asupra propriilor lor vasali și-și îmbogățesc domeniul devenit, între timp, centrul unei strălucitoare civilizații monastice. C nd, însă,

în 1035, ducele Robert, plecat în Pământul Sfânt, își va afla moartea în Asia Mică, fiul său Wilhelm, prea tânăr încă pentru a-și asuma sarcina guvernării, nu poate împiedica familiile seniorale să se înfrunte în nesfârșite războaie de clan. Pot fi văzute grupuri autonome de vikingi rezistenți creștinării care se instalează și refuză autoritatea ducală. Abia la mijlocul secolului al XI-lea, Wilhelm, susținut de regele Franței, Henric I, reușește să-și reimpună autoritatea în ducat. Căsătoria sa cu Mathilda, fiica contelui de Flandra, pătrunderea în sfera sa de influență a unor domenii aparținând puternicului duce de Anjou și anexarea comitatului Maine, toate acestea fac din Wilhelm unul dintre cei mai puternici seniori ai Europei feudale.

Atunci, după ce va fi trebuit mai întâi să renunțe la a introduce în sfera sa de influență Bretania, Wilhelm pornește întru revendicarea moștenirii engleze, mai exact a celei a regelui anglo-saxon Eduard Confesorul, care, mort în 1066, fără moștenitor, pare a-i fi promis succesiunea. Într-adevăr, în Anglia, moartea lui Knut cel Mare și dislocarea vastului și puternicului său imperiu nordic a lăsat teren liber nobililor anglo-saxoni care, în 1042, au adus la putere pe unul dintre ai lor, Eduard, care, în vremea năvălirilor daneze, găsisese refugiu, împreună cu fratele său, Alfred, la curtea Normandiei. La întoarcerea sa în insulă, Eduard a adus cu el o seamă de nobili și sfetnici normanzi – printre care și abatele de Jumièges, Robert, care va deveni episcop al Londrei, apoi arhiepiscop de Canterbury –, odată cu care pătrunde aici și influența occidentală, toate acestea, în detrimentul aristocrației anglo-saxone, repede hotărâtă să ridice împotriva lui Eduard stindardul revoltei și să-l susțină pe contele de Wessex, al cărui fiu, Harold, este ales rege la moartea lui Eduard de către un consiliu format din șefii principalelor familii.

Îndreptățit de promisiunile pe care Eduard și chiar Harold, trimis cu o ambasadă în acest sens în 1064, i le-ar fi făcut, cel care mai este încă numit Wilhelm Bastardul și care mai târziu va deveni „Cuceritorul” hotărăște să intervină în insulă pentru a se

încorona aici rege. În septembrie 1066, corăbiile salc, transportînd o armată de 10000 de oameni, trec Marea Mîneei; la 14 octombrie, în urma unei bătălii mult timp incerte, cavaleria sa îi zdrobește la Hastings pe pedestrașii lui Harold, care moare el însuși în toiul derutei anglo-saxone.

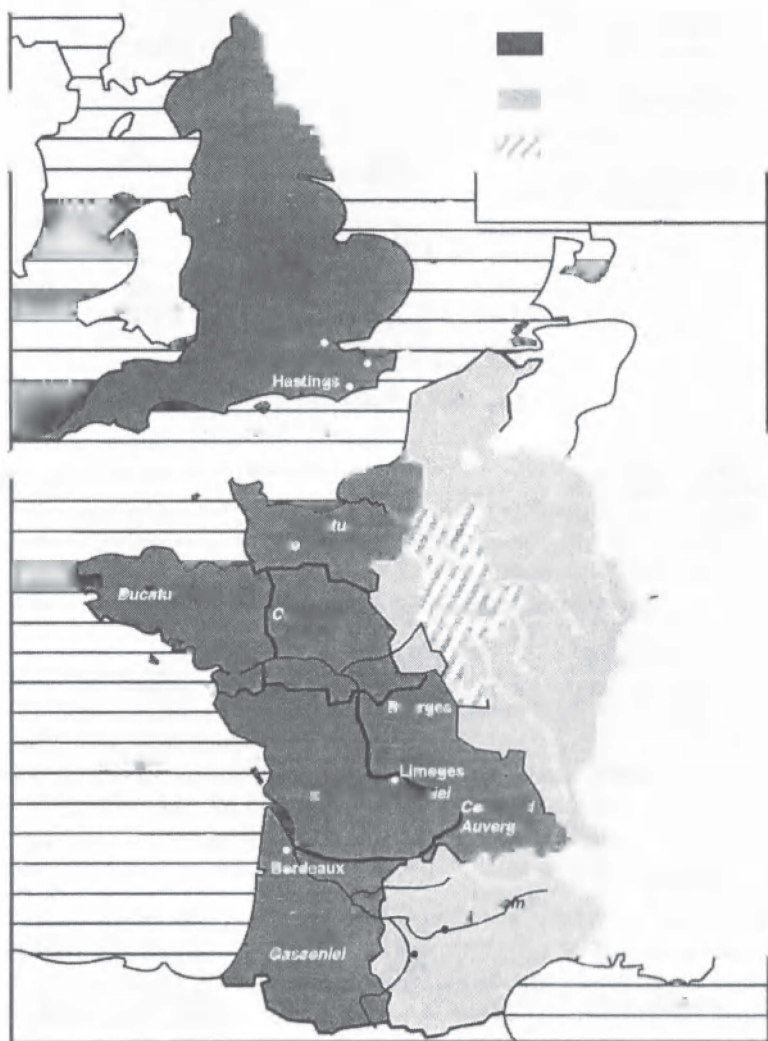
Îi vor trebui trei ani lui Wilhelm pentru ca, după încoronarea sa la Westminster în ziua de Crăciun a anului 1066, să devină cu adevărat stăpîn al Angliei, instalîndu-și aici puternic autoritatea. Cuceritorul plantează în insulă o feudalitate de import, care nu distruge însă complet vechile tradiții locale. Cavalerii săi normanzi nu s-au instalat de îndată pe fiefuri, ca în Normandia, ci s-au grupat în castele, în comunități războinice, făcînd un apel substanțial la miliția oamenilor liberi locali, pedestrași, de cele mai multe ori, care vor da armatei regale o anume specificitate și o netă superioritate asupra celor de pe continent. Abia încetul cu încetul cavalerii normanzi s-au „așezat“, înzestrîndu-se cu domenii confiscate învinșilor și descori împrăștiate, ceea ce nu poate decît favoriza centralizarea regală. Wilhelm își controlează îndeaproape vasalii și percepe de pe fiecare domeniu taxe minuțios înregistrate într-un registru, *Domesday Book*, ținut de agenții săi. Autoritatea și mijloacele sale de acțiune sînt mult superioare celor ale regelui Franței.

La moartea lui Wilhelm, moștenirea sa a fost împărțită celor trei fii ai săi: Robert Courteuse primește Normandia, Wilhelm Roșcatul – Anglia și Henric – o sumă de bani. Wilhelm Roșcatul, însă, era un despot mărginit, care a provocat repede revolta baronilor, murind, de altfel, asasinat. Henric i-a urmat la putere sub numele de Henric I Beauclerc, nu fără a fi făcut, însă, concesii nobilimii. Disparația sa, în 1135, a fost urmată de o lungă criză a succesiunii, care a slăbit regatul și care n-a luat sfîrșit decît în 1154, cînd coroana regatului îi revine fiului contesei Mathilda, nepoată a Cuceritorului și a unui mare senior continental, Geoffroy Plantagenet, conte de Anjou și de Maine, apoi duce al Normandiei. În curînd, noul rege Henric II se vede în fruntea unui adevărat „imperiu“, format din regatul Angliei,

dar și din Normandia, Maine, Anjou, Touraine. Căsătorindu-se cu Aliénor, pe care regele Franței tocmai o alungase, Ludovic VII, el mai primește ca zestre și Aquitania, ceea ce înseamnă un sfert din regatul Franței. El controlează, în sfârșit, și Bretania, depășind cu mult puterea Capețienilor împotriva cărora va intra în luptă, căci le rămîne vasal pentru toate teritoriile sale continentale.

Deși locuiește mai mult pe domeniile sale angevine, decît în Anglia, unde se simte străin și căreia nu-i vorbește limba – e adevărat că, de la cucerirea normandă, franceza este, în Anglia, limba funcționarilor și a persoanelor instruite –, Henric Plantagenetul nu rămîne, însă, străin și de afacerile regatului său insular. Foarte autoritar, el restaurează aici cu duritate puterea regală slăbită de revoltele seniorale. El așază, în fiecare comitat, agenți regali, șerifii avînd misiunea de a impune respectul față de justiția regală și de a ridica impozitele în numele său. Acești funcționari sînt ei înșiși tot timpul supravegheați de anchetatori, de judecători itineranți, ceea ce nu-i împiedică totuși să se lase influențați de marii seniori locali. Servicii specializate, provenite din *Curia Regis*, îl ajută pe suveran să-și conducă bine afacerile. E vorba, mai ales de Curtea Tribunalelor Comune, apoi de Băncile Regelui, care judecă afacerile care îl privesc pe monarh; Cancelaria, apoi, care este însărcinată cu întreaga corespondență regală și Eșichierul (de la numele tablei formate din căsuțe pe care se făceau socotelile), care se ocupă de administrarea finanțelor.

Marii seniori și prelații suportă greu autoritatea regelui. Cu totul aparte este rezistența arhiepiscopului de Canterbury, Thomas Beckett, care-i reproșează lui Henric II de a se înverșuna împotriva privilegiilor Bisericii și a prerogativelor Romei. În 1170, cavaleri din anturajul suveranului îl asasinează pe prelat în catedrala sa, ceea ce provoacă indignarea întregii creștinătăți. Reîmpăcat cu Biserica după ce va fi supus la o penitență publică, Henric II și-a recucerit, la moartea sa, în 1189, întreaga autoritate și prestigiul.

Capitolul 5

AVÎNTUL ȘI EXPANSIUNEA OCCIDENTULUI (SECOLELE XI–XII)

■ *Secolele al XI-lea și al XII-lea sînt, pentru Occident, o perioadă de avînt, marcată de o accentuată creștere demografică. Comerțul internațional se dezvoltă în Mediterana, Flandra, Germania de Nord și în regiunile renane, iar târgurile iau amploare.*

■ *Ca o consecință a acestei reînnoiri economice, orașele iau și ele avînt. Puterea aici este deținută de către cei bogați, membri ai unei aristocrații funciare sau comercianți prosperi. Ei se constituie într-o adevărată oligarhie de patricieni care își substituie autoritatea, în cadrul autonomiei comunale, celei a suveranului și a agenților săi. Dar, în afară de Italia, unde orașele constituie „republici“ autonome, ele nu dobîndesc decît prerogative economice sau juridice, rămînînd politic dependente de puterea regală.*

■ *Acest dinamism pe care-l regăsește Occidentul îl va conduce către o atitudine ofensivă, chiar expansionistă. Mai întîi în raport cu creștinătatea greacă, alungată de normanzi din Italia meridională. Apoi, în întîmpinarea musulmanilor care cunosc un reflux în Marea Tireniană și mai ales în Spania, unde Reconquista catolică îi împinge către sud, limitîndu-i, la începutul secolului al XIII-lea, la Regatul Granadei.*

■ *Semnul cel mai spectaculos al acestui avînt al Occidentului constă, însă, în fenomenul cruciadelor. Motivațiilor religioase li*

se adaugă, întru aceasta, spiritul de aventură și atracția câștigului care-i împinge pe seniori și țărani să pornească la recucerirea Pământului Sfânt. Împărații bizantini îi încurajează, căutând un sprijin împotriva năvălitorilor care se înmulțesc și fac presiuni la frontierele Imperiului de Răsărit. Cerută de cler în 1095, prima cruciadă ajunge să cucerească Ierusalimul în 1099, ducând la crearea primelor principate france în Orient. Tensiunea mereu crescândă, însă, între împăratul bizantin și cruciați conduce, în 1204, la cucerirea Constantinopolului și la alegerea unui împărat latin. Banalizat prin acest episod, spiritul de cruciadă decade în secolul al XIII-lea.

■ *În Europa Orientală, popoarele slave, deja fixate, cunosc și ele influența indirectă a dinamismului occidental, odată cu presiunile germanilor, Cavalerilor Teutoni și ale Cavalerilor Gladiferi.*

Cristalizarea practicilor și instituțiilor feudale coincide în Europa cu o lentă, dar profundă mutație a economiei și a societății. Populația crește în ciuda calamităților naturale și a războaielor. Pădurea și landa se retrag în fața țăranilor și a călugărilor defrișatori, comerțul și activitatea artizanală se dezvoltă în toate regiunile creștinătății, stimulând reînnoirea orașelor în care se impune o nouă elită, în luptă deja cu puterea seniorală, dar și cu „poporul mărunt“. Acest avânt al Europei se însoțește de voința de a cuceri și recuceri, voință a cărei manifestare spectaculoasă o reprezintă Cruciada și instalarea occidentalilor în Pământul Sfânt.

Creșterea demografică și defrișările

Istoricii au discutat îndelung și emit încă și astăzi ipoteze, nu întotdeauna unanime, asupra motorului acestor transformări în lanț. Ei nu se pun, de exemplu, de acord asupra continuității sau discontinuității dintre „înfrumusețarea“ primei etape carolingiene și marele avânt care se operează în primul sfert al seco-

lului al XI-lea. Ei fac să prevaleze cînd redeschiderea căilor maritime în Mediterana și în mările septentrionale după zăvîrîrea lor de către sarazini și normanzi, cînd „injectarea“ aurului islamic care dă avîntul inițial economiei occidentale, cînd, în sfîrșit, influența exercitată asupra Europei feudale de către modelele orientale, vectori ai zestrei culturale și științifice antice. Ei insistă asupra progresului tehnologic pe care l-ar fi constituit, se pare, îmbunătățirile în domeniul tracțiunii animale și al carelor (potcovirea și căpăstrul de lemn pe spinare pentru înhămarea cailor, jugul frontal pentru boi), utilizarea morii de apă, punerea la punct și înmulțirea forjelor, permițînd obținerea unui mai bun randament și a unei mai bune calități în prelucrarea metalelor și înlocuirea, în sfîrșit, a plugului fără avânt cu plugul cu cuțit metalic și cu comană.

Specialiștii în istorie medievală care-și fundamentează analiza nu numai pe texte, dar și pe date mai recente de arheologie, palinologie (studiu al polenului), pe examinarea turbărilor și pe istoria climei, se străduiesc să demonstreze că majoritatea parametrilor sînt, în fond, incerți. Potcoava, cuțitul de plug asimetric, furnalul cu ardere internă există deja în Boemia, Moravia și Silezia în secolele al VIII-lea și al IX-lea și n-au dat naștere nici unei dislocări a activităților rurale. Jugul frontal și căpăstrul atelajului, ca și moara de apă și plugul cu comană sînt cunoscute din antichitate și sînt prezente în Europa de Est și în Scandinavia înainte de secolul al X-lea. Deci nu invenția stimulează producția, ci mai degrabă cererea crescîndă este cea care – într-un moment în care sclavajul, care fusese timp de milenii prima forță productivă, decade – îi împinge pe oameni să difuzeze și perfecționeze tehnici pînă atunci cunoscute numai de unii, dar puțin sau deloc folosite.

Or această cerere este legată de creșterea numărului locuitorilor care, desigur, este imposibil de stabilit în mod precis, avînd în vedere insuficiența surselor scrise (lucru care nu va putea fi făcut decît în secolul al XIV-lea), dar care arată, așa cum se subînțelege din documente precum fragmentele

genealogice și aluziile din cronici, din densitatea necropolelor, din observațiile făcute în cimitirele epocii în Germania și Scandinavia de exemplu, că durata medie a vieții crește, loturile servile se fărâmițează și apar noi așezări. Toate regiunile par să fi fost afectate de acest avînt demografic, pe care unii istorici americani au încercat să-l cifreze la scara Europei (a cărei populație ar fi trecut, după Russel, de la 23 milioane în 950 la 50 milioane în 1300, iar după Bennett de la 42 de milioane în anul 1000 la 69 de milioane în 1250), dar care nu poate fi sesizată într-o manieră mai precisă, decît la o scară mai redusă.

Constatarea aceasta, a unei prime „explozii“ demografice, nu face decît să deplaseze problema. Oamenii sînt mai numeroși, dar de ce? Pentru că numărul nașterilor crește sau pentru că cel al deceselor scade? Fără îndoială că ambii parametri au avut importanța lor (al doilea chiar mai mult decît primul?), dar, iarăși, de ce? Aceasta ne aduce, din nou, la motorul inițial, pentru care două tipuri de explicații, complementare, par să se impună. Una, cea pe care o propune Georges Duby, pentru care „decalajul“ Occidentului rezultă din instalarea unei perioade de calm (cu totul relativ) în Europa, prima de acest fel începînd din secolul al III-lea. Cealaltă, la care aderă Robert Fossier (*Le Moyen Âge, 1 / L'Éveil de l'Europe, 950-1250*, Paris, A. Colin, 1990, pp. 9-10), situează în centrul schimbării oscilația climatică de lungă durată ce a afectat emisfera de nord începînd cu secolul al X-lea și ale cărei efecte pozitive în Europa de mijloc se traduc printr-o creștere a nivelului apelor, popularea și fertilitatea sporită a solurilor, o mai mare regularitate a perioadelor însoțite, în timp ce, dimpotrivă, stepa cîștigă teren în Maghreb și Spania.

Oricum, europenii sînt mai numeroși. Ei trăiesc, în medie, ceva mai mult. O stare mai bună a scheletului, avîntul evident al uneltelor, creșterea volumului de semințe atestă că foametea aproape permanentă scade în secolul al XII-lea. Ceea ce nu elimină vulnerabilitatea extremă a culturilor în fața variațiilor climatice pe termen scurt (secete, inundații) și aceasta cu

atît mai mult cu cît populația de hrănit este mai numeroasă. Grave crize de subzistență lovesc ca atare Europa întreagă în 1005-1006, 1031-1033 – dată la care, la Tournus, dacă ar fi să credem afirmațiile lui Raoul de Glaber, s-ar fi vîndut carne de om –, 1050, 1090, după care foametea mai slăbește în intensitate.

Nevoia de a hrăni un număr mai mare de oameni a avut drept efect de a suscita un imens efort de defrișare. Întreprins la o scară relativ modestă în Germania și în Franța încă din 900, întrerupt apoi de invaziile normande și maghiare, el este reluat într-un cu totul alt ritm în primul sfert al secolului al XI-lea și constituie unul dintre evenimentele majore ale istoriei europene de pînă în anii 1250-1280. Peste tot, occidentalii fac să avanseze civilizația agrară în detrimentul pădurii, parțial tăiată și presărată de luminișuri destinate culturii sau creșterii animalelor, în detrimentul landei și al mlaștinilor secate și asanate, al zonelor de litoral inundabil, protejate de diguri (*poldere*, în actualele Țări de Jos) etc. Munca este întreprinsă uneori de țărani care acționează individual, fie mărindu-și propriul teren, înaintînd pe pămînturi virgine, fie stabilindu-se în regiuni încă nelocuite, unde instalează mici aglomerații legate prin drumuri și căi care dau anumitor zone ale Occidentului o fizionomie pe care-o vor păstra pînă tîrziu.

Acestor inițiative modeste le răspund cele ale seniorilor, laici sau ecleziastici, ale suveranilor, ale orașelor comerciale, numeroase în Italia, care vor cu toții să-și întărească astfel dominația politică asupra ținuturilor înconjurătoare, în detrimentul aristocrației feudale, asigurîndu-și, în același timp, și aprovizionarea cu semințe. Ordinele monastice, Clunisienii, Cistercienii, ordinele militare joacă un rol esențial în acest imens efort de colonizare rurală. Toți țin să-i stabilizeze pe cei ce vin să-și ofere forța de muncă, „oaspeții“ cărora li se oferă multiple avantaje: diminuare a taxelor seniorale, eliminare a corvezilor, îngrădire a pămînturilor cedate gratuit, scutire de taxe pentru mulți ani, libertate personală acordată șerbilor etc.

Cistercienii, cărora regula le interzice să perceapă redevențe fixe în bani și servicii, își lucrează singuri pământurile defrișate – *hambarele* –, cu ajutorul doar al fraților converși (*lais*) și a lucrătorilor salariați, ceea ce implică pentru ei obligația de a-și procura bani, deci de a-și vinde produsele și de a se specializa (vii, stîne).

Defrișările se află la baza nașterii multor sate, orașe și târguri de dimensiuni variate, a căror origine transpare încă și astăzi în toponimia franceză: Villefranche („Oraș liber“), Villeneuve, Neuville („Orașul nou“), Bastide („Cetatea“), Les Essarts etc. și în echivalentele sale italiene, spaniole, engleze, chiar germane sau de altă limbă. Întrega creștinătate este, în fond, afectată de această puternică mișcare de cucerire a noi pămînturi, de colonizare agrară și de grupare a populațiilor în aglomerări sedentare, unele legate încă de o clasică idee castelănă, altele constituindu-se în comunități mai puțin dependente de regimul senioral. Rezultă din toate acestea un formidabil amestec de populații rurale pe întreg teritoriul Europei (francezi în Aragon și Navarra, flamanzi, olandezi, rhenani în estul Germaniei etc.)

Acestă dilatare a spațiului cultivat este însoțită de o creștere a randamentelor favorizate de progresele realizate în domeniul înhămării, aratului, pregătirii pămîntului, practicilor agronomice (în secolul al XIII-lea, assolamentul se face o dată la trei ani pe mînoasele pămînturi noroioase ale Bazinului parizian). În cel mai bun caz, e adevărat, nu se depășește un raport de 1 la 4 pentru ovăz, de 1 la 5 pentru grîu cîrnău, de 1 la 7 sau 8 pentru secară sau ovăz, media însă, se situează, în general, mult mai jos. Chiar și așa, aceasta permite producătorilor să realizeze cîteva rezerve pentru vremuri grele și, mai ales, să se integreze unei economii de schimb. Ei asigură aprovizionarea orașului vecin, care le furnizează, în schimb, obiecte ale artizanatului și comerțului său de redistribuire. Acolo unde surplusul este important și unde producția se specializează, ei alimentează comerțul destinat aprovizionării marilor centre urbane cu grîu,

vin, materii prime pentru industriile lor (lână, lemn, in, cîneapă, piele, plante producătoare de pigmenți vegetali precum roiba, garanța etc.). Exploatarea forestieră, viticultura, creșterea ovinelor tind astfel, în secolele XII-XIII, să introducă la sate un embrion de economie capitalistă, punînd în raport direct interesele marilor proprietari cu cele ale neguțătorilor și bancherilor.

Avîntul marelui comerț internațional

Instalarea musulmanilor de jur împrejurul Mediteranei și raidurile normande în Europa de Nord-Est au stîmjenit mult comerțul maritim și fluvial. Războaiele personale dintre seniori, operațiunile de briganzi ale multora dintre ei îndreptate împotriva comercianților, pe care îi devalizează sau cărora le cer răscumpărări, au dăunat și ele schimburilor comerciale pe care, pe de altă parte, le mai paralizează și lipsa occidentală de mone-de de aur și de argint. Aceste condiții se modifică încet, începînd cu secolul al XI-lea, în clipa în care se pune în mișcare puternicul val al colonizării agrare despre care tocmai am vorbit. Scandinavii se instalează în centrul Franciei Occidentale, înainte de a cuceri Sicilia și Anglia. Italienii și francii recuceresc bazinul mediteranean. Odată cu progresul autorității monarhice și cu influența pacifică a Bisericii, drumurile devin ceva mai sigure. În sfîrșit, contactele cu Orientul vor dobîndi un caracter permanent odată cu primele cruciade.

Securitatea redobîndită, creșterea demografică, progresul agriculturii, dezvoltarea orașelor au pregătit și stimulat avîntul marelui comerț. La aceasta trebuie adăugate progresele tehnice realizate în domeniul transporturilor maritime, împrumutate cel mai adesea din Orient. Cîrma etamboului, așezată pe o piesă mobilă îndărătul corăbiei și folosirea pînzei latine fac astfel ca nava să fie cu mult mai ușor de mînuit. Introducerea în Occident a busolei și astrolabului, ca și apariția primelor hărți maritime, permit, pe de altă parte, o mai bună orientare pe mare. Omul

este acum capabil să construiască nave mai mari, mai rapide, care se pot îndepărta de coaste și pot asigura transportului mărfurilor o deplasare mai sigură și mai puțin costisitoare.

Teza lui Pirenne, care făcea din „închiderea Mediteranei” de către arabi cauza esențială a închiderii în sine a Occidentului și din Carol cel Mare produsul unei evoluții impulsionate de Mahomed, oricât de atrăgătoare ar fi, nu corespunde decît parțial realității. Într-adevăr, amortțirea economiei care caracterizează global Occidentul între secolele al V-lea și al XI-lea nu a împiedicat porturile italiene să-și mențină și chiar să-și dezvolte activitatea. Unele dintre ele rămîn, desigur, în tot acest timp sub dependența mai mult sau mai puțin directă a Bizanțului și practică un comerț activ și avantajos cu Imperiul de Răsărit: Neapole, Gaëta, Amalfi, Bari și, mai ales, Veneția, ai cărei locuitori, bine apărați de apele lagunei împotriva raidurilor barbare și a dominației lombarde, au de foarte devreme o flotă care le permite să stabilească relații comerciale atît cu Constantinopolul, cît și cu musulmanii.

Practicînd, mai întîi, un comerț „în triumghi”, neguțătorii venețieni ajung în Alexandria, unde schimbă lemnul, sclavii și armele cumpărate în Europa occidentală pe produse orientale. De aici, ei se îndreaptă către Constantinopol unde-și au propriile cheiuri și un cartier rezervat și unde-și completează încărcăturile cu mirodenii, mătăsuri, produse de lux, revîndute, mai apoi, în Occident.

În curînd, însă, Veneția se va lovi de concurența porturilor de la marea Tireniană: Pisa și Genova, care, și ele, își instalează pe malurile orientale ale Mediteranei și pînă la Marea Neagră mici filiale comerciale, pe care le frecventează caravanele neguțătorilor orientali. În secolul al XII-lea, instalarea cruciaților în Pămîntul Sfînt și crearea mai multor state „latine” este însoțită de un mare avînt al porturilor din Siria și Palestina, pe care le controlează pisanii, genovezii și venețienii. În 1204, vom vedea, aceștia din urmă vor deturna, în favoarea lor sensul celei de-a IV-a cruciade, edificînd pe ruinele Imperiului de Răsărit

un efemer dar enorm domeniu maritim. La sfârșitul secolului al XIII-lea, prăbușirea Imperiului Latin pare să marcheze sfârșitul hegemoniei venețiene, în favoarea celei a genovezilor (care i-au ajutat pe greci să cucerească Constantinopolul), dar grație abilei lor diplomații, venețienii recuceresc terenul pierdut și împart privilegiile comerciale cu rivalii lor liguri. În acel moment, ei intră în contact și cu mongolii, stăpîni, de la Gengis Han încolo, ai celei mai mari părți a Asiei, ceea ce îngăduie celor mai aventuroși comercianți italieni să călătorească pînă în Extremul Orient. Marco Polo, de exemplu, plecat de la Veneția la vîrsta de 15 ani în tovărășia tatălui și unchiului său, a revenit 20 de ani mai tîrziu, cu o avere fabuloasă.

În porturile italiene se dezvoltă industrii care transformă materiile prime importante în produse destinate vînzării. Curînd, ele nu mai ajung să satisfacă numeroasele cereri. Orașele de interior – Florența, Siena, Lucca, Piacenza, Milano – preiau ștafeta Genovei și Veneției, fabricînd, la rîndul lor, țesături din mătase sau lînă, arme, obiecte de lux. Neguțătorii italieni asigură schimburile între aceste cetăți și cele ale coastei. Unii dintre ei merg chiar în Franța, Spania, Anglia, unde vînd produsele orientale și cele ale industriei italiene și de unde se întorc cu lînă, postav brut, obiecte produse de artizanatul local.

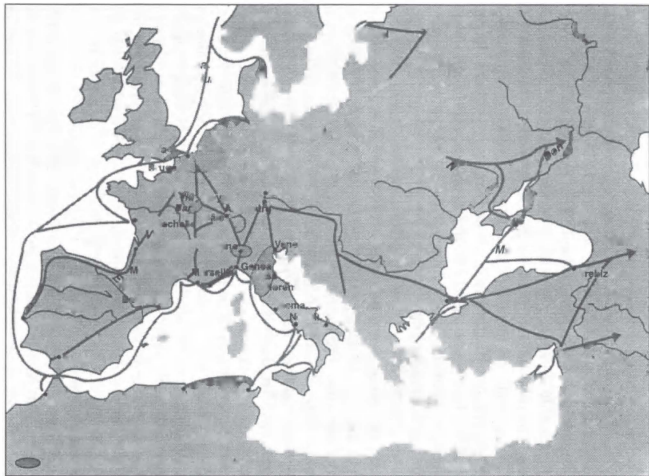
Înnoirea comerțului mediteranean aduce beneficii întregului Occident, unele zone, însă, vor profita în mod special. Mai înainte de toate Flandra (unde se fabrică de multă vreme postavuri celebre), care se bucură de condiții extrem de favorabile: apropierea de Marea Nordului și debușeu pentru mari axe fluviale precum Escaut, Meuse și Rin, ceea ce permite o comunicare ușoară cu Franța, Anglia și regiunile germanice; creșterea rapidă a populației, progrese tehnice agricole și bogate pămînturi; o voință, în fine, nemaipomenită de independență, susținută cu o mare energie de poporul flamand. Începînd cu secolul al XII-lea, această regiune devine al doilea centru economic al Creștinătății. Negustori de toate națiunile străbat drumurile și rîurile Flandrei, făcînd halte în marile sale orașe „postăvării” –

Bruges, Gand, Douai, Ypres, Arras, Saint-Omer, unde se stabilesc bancheri și corespondenți ai companiilor de comerț italienești și unde activitatea industrială se concentrează din ce în ce mai mult în mâinile câtorva mari „postăvari-întreprinzători“.

O a doua zonă cuprinde Germania de Nord și zonele rhenane, ale căror orașe se află în relație cu țările baltice și din Europa de Est. E vorba de domeniul *Hansei teutonice*, o asociație de negustori care se constituie la sfârșitul secolului al XII-lea și care-i reunește pe toți oamenii de afaceri ai noilor orașe întemeiate pe malurile Baltice de colonizatorii germani: Lübeck, Stettin, Danzig, Riga etc. În secolul al XIII-lea, porturile de la Marea Nordului – Hamburg și Bremen –, ca și cele de pe Rhin – precum Köln, – se alipesc și ele acestei alianțe. După ce-i vor fi eliminat pe neguțătorii și marinarii scandinavi și-și vor fi instalat orașe comerciale în principalele porturi din zonă – la Londra, Bruges, Duisburg, pînă și la Novgorod chiar – comercianții hanseatici vor exercita o adevărată hegemonie comercială în nordul Europei. Ei schimbă grîul polonez, peștii și lemnul rășinos din Scandinavia, pieile de veveriță, de vulpe, de zibelină din Rusia, smoala din Pomerania, pe postavurile flamande și rhenane, pe pînzeturile de la Rouen, lîna englezască, sarea și vinul coastei atlantice.

Printre centrele de dezvoltare industrială și comercială, trebuie să mai cităm încă și orașele din Germania de Sud, precum Augsburg și Nürnberg, cetățile de pe coasta atlantică ce practică comerț cu vin și sare (Nantes, La Rochelle, Bordeaux), în sfîrșit, porturile Mediteranei occidentale, precum Montpellier și Barcelona.

Numeroși sînt, însă, negustorii care, pînă în secolul al XIV-lea, preferă să o apuce pe drumurile terestre, în ciuda pericolelor ce se puteau ivi pe parcurs, și aceasta deoarece condițiile de navigație pe Atlantic sînt grele. Pentru a scurta traseele, oamenii de afaceri din nord (flamanzi și germani) și din sud (italieni, catalani, francezi din sud) au obiceiul de a se aduna pentru a-și schimba produsele fie la marile intersecții ale

drumurilor, fie în orașele situate, aproximativ, la jumătatea drumului dintre cei doi poli principali ai Europei marelui negoț.

Anumite târguri au importanță exclusiv regională, legată strict de specializarea lor: cele de lână englezească de la Northampton, Winchester, Stanford și Boston, cele de postav flamand de la Ypres, Thurout și Messina, cele ale animalelor din Languedoc sau Spania – la Montpellier și Medina del Campo, cele de metale de la Milano, Frankfurt, Novara și Nürnberg, cele de stofe ușoare și de fierărie de la Reims, Pavia, Saint-Gilles, Saint-Denis. Altele, în schimb, au o adevărată funcție de redistribuire internațională și ocupă un loc important în organizarea schimburilor în Occident. Sînt unele foarte prospere – la Nürnberg și pe domeniul capetian (Lendit), dar cele mai frecvente sînt cele pe care le organizează pe teritoriul său contele de Champagne, la Troyes, Lagny, Provins și Bar-sur-Aube. Ele formează un ciclu ce se întinde pe cea mai mare parte a anului și oferă neguțătorilor italieni, languedocieni, catalani, flamanzi, provensali care le frecventează o protecție care depășește limitele comitatului, o jurisdicție și o administrație însărcinată cu alcătuirea, în favoarea lor, a contractelor executorii de pe întreg întinsul Occidentului, locuințe, în sfîrșit, unde ei se adună pe „naționalități“, sub conducerea unui consul. Astfel, se organizează un mediu de afaceri „internațional“, care contribuie substanțial la omogenizarea societății occidentale și în care fiecare se obișnuiește cu practicile comerciale introduse în Europa de italieni, în mod special de florentini, piacentini și sienzezi: folosirea biletelor de tîrg, a biletelor la ordin, a contractelor de schimb etc.

Apogeul târgurilor din Champagne este atins în jumătatea secolului al XIII-lea. La începutul secolului al XIV-lea, cămătarii și bancherii italieni le părăsesc pentru a se instala în Flandra, Anglia sau la Paris (care devine, grație „lombarzilor“, o mare piață financiară), în timp ce noi drumuri comerciale se deschid între Italia și Flandra, pe cale terestră, străbătînd Alpii elvețieni, și pe cale maritimă, cu legăturile stabilite de vene-

țieni și genovezi. La toate acestea se adaugă circumstanțele politice care încetează de a mai fi favorabile polului Champagne: anexarea acestei provincii domeniului regal are drept urmare creșterea fiscalității care apasă pe umerii negustorilor. E adevărat că, la această dată, oamenii de afaceri itineranți fac loc comercianților sedentari, solid instalați în orașe și deveniți membri cu drepturi depline ai patriciatului urban.

Avîntul orașelor din Occident

În toate regiunile creștinătății occidentale, orașele cunosc, între secolele al X-lea și al XIV-lea, un avînt spectaculos. La originea sa, însoțită de transformări sociale, politice și culturale considerabile, Pirenne (ale cărui lucrări au reprezentat pentru multă vreme o autoritate printre medicviști) așeza, în Occident, reluarea activităților comerciale, consecință directă a încheierii invaziilor normande și maghiare și mai ales a recuceririi bazinului mediteranean, devenit, începînd cu secolul al VIII-lea, un „lac musulman“

Din această perspectivă, orașele se pare că au suferit, de la acea dată, un profund declin și o restrîngere a activității lor comerciale, care n-a lăsat să supraviețuiască decît două tipuri de aglomerări urbane: cetățile episcopale, moștenitoare ale fostelor reședințe ale diocazelor romane din Imperiul tîrziu, și burgurile sau *castra*, înălțate pentru a ține piept năvălitorilor. Începînd cu secolul al XI-lea, în contextul relansării comerciale, cei care au determinat în mod esențial reînvierea orașelor și rapida lor dezvoltare au fost negustorii care-și instalează antrepozitele și activitatea în jurul aglomerării inițiale, (sau care încă mai subzistă), mai precis în jurul *portus*-ului atunci cînd orașul se află în apropierea unui fluviu sau al periferiei tîrgului (*foris burgus* care a dat „faubourg“ în franceză). Ar exista, deci, o ruptură în istoria și în topografia orașului, apoi ruptură în natura populării sale. Pentru Pirenne, într-adevăr, acești negustori

refondatori ai orașelor ar fi fost exclusiv străini, urmași ai colportorilor, ai acelor *mercatores* siriceni și evrei din secolele al VIII-lea și al IX-lea, acele „picioare prăfuite“ fără domiciliu fix și fără rădăcini. Tocmai acești nomazi, pe care nimeni nu s-a sfiit să-i exploateze și persecute în timpul negrelor secole ale „anarhiei feudale“, și-au fixat în cele din urmă, atunci când averea lor și securitatea le-au fost asigurate prin constituirea asociațiilor de apărare și într-ajutorare – frații, companioane, „keures“ etc. –, și-au fixat, deci, locuințele în noile cartiere, ce vor deveni centrele dinamice ale creșterii urbane.

S-a spus că această schemă este atrăgătoare și că anumite aspecte, privitoare mai ales la procesul de dezvoltare a aglomerațiilor urbane pornind de la *portus* și *foris burgus*, nu sînt lipsite de relevanță. Lucrări mai recente, însă, i-au adus corectări majore, mai întîi în ceea ce privește caracterul foarte relativ al rupturii care ar fi avut loc în secolele al VIII-lea și al IX-lea în sînul schimburilor comerciale din Occident și, apoi, cvasi-paralizia care ar fi urmat invaziilor scandinave. Nu mai revenim asupra acestui lucru. Au mai apărut apoi corecturi cu privire la originea și compunerea grupului de negustori. Că a fost semnalată, în secolul al X-lea și ulterior, supraviețuirea unor mici grupuri de *mercatores* străini orașelor, acesta este o evidență. Dar nu e mai puțin evident că ei au fost marginalizați în raport cu masa autohtonilor *portus*-urilor și periferiilor, în timp ce aceștia din urmă sînt, dimpotrivă, legați strîns de oraș și de ținutul care eventual îl înconjoară: ei nu sînt însă nici străini, nici noi îmbogățiți, ci reprezentanți ai acelor categorii înstărite care și-au început ascensiunea socială cu una sau două generații mai înainte: membri ai anturajului episcopilor, *ministeriales* însărcinați de seniorul laic sau ecleziastic să vîndă surplusurile agricole ale domeniului, țărani îmbogățiți prin vinderea propriilor lor surplusuri sau artizani de țară veniți să se stabilească la oraș, unii dintre ei nerenunțînd, de altfel, la activitatea agricolă. Poate și „imigranți“, veniți dintr-un alt oraș sau dintr-o altă

regiune și pe care Pirene i-a reținut cu precădere în fundamentarea demonstrației sale, deși aceștia sînt minoritari.

La dezvoltarea orașelor vechi și la crearea altora noi au mai dus și alte motive decît instalarea aici a negustorilor: nevoia de securitate și pace a populației (Veneția), implantarea unei mari mănăstiri (Saint-Omer, Malines), preocupările strategice legate, de pildă, de colonizarea germană, cele ale suveranilor și prinților în zonele încă în conflict (Castilla, Scoția sau Țara Galilor) etc. Oricum, aceste rectificări aduse schemei pireniene nu modifică o constatare de ansamblu care pune în lumină o creștere continuă a spațiului urban, încercuit în incinte concentrice, și o puternică înmulțire a orașenilor.

Această evoluție este cu atît mai evidentă în regiunile cu o intensă activitate economică, în Flandra și Italia în primul rînd, dar și în Champagne, Normandia, Germania de Nord și în regiunea rhenană, în Spania sau sudul Franței. În interiorul acestor zone și chiar și în afara lor, nu toate orașele cunosc o evoluție identică; tinde să se creeze o ierarhie care depinde de multitudinea funcțiilor lor și de multe alte criterii. Cele mai numeroase sînt tîrgurile rurale care trăiesc în funcție de piața săptămînală, de cîteva activități artizanale și care nu numără mai mult de 2000-3000 de locuitori. Mai sus se află capitalele de provincii sau de diocese, cu activități mult mai diverse, iar în vîrf – marile cetăți comerciale și industriale, a căror populație poate atinge, ba chiar depăși, în secolul al XII-lea, 100000 de locuitori: Milano, Veneția, Paris; Florența și Bologna nu cu mult în urmă, în timp ce orașele Flandrei și Germaniei de Nord nu depășesc 30000-40000 de locuitori.

Această populație a orașelor din Occident este departe, desigur, de a fi omogenă. Pe de o parte, avîntul categoriilor sociale legate de comerț, de „industrii“ și de mînuirea banului, n-a făcut să dispară – în ciuda „emancipării comunale“ – pe vechii deținători ai puterii și anturajul lor: episcopi, enoriași ai parohiilor, canonici ai bisericii catedrale, călugări, măicuțe, seniori, cavaleri, mezini ai familiilor nobile care au emigrat în

orașe etc. Pe de altă parte, există mari diferențe de avere între membrii celorlalte grupuri sociale. Alături de *patriciatul* aristocratic (cuvîntul, aplicat de Pirenne ansamblului populației de avuți, nu corespunde) și de marii „burghezi” îmbogățiți prin negoț și bănci, a căror avere se ridică pe baza pămînturilor pe care le-au obținut în zonele limitrofe, a posesiunilor de mărfuri, imobile, obiecte prețioase și bani, poate fi deja remarcată o „burghezie de mijloc”, a artizanilor, micilor negustori, birocratilor de orice fel (magistrați, notari, avocați etc.). Ucenici și slujbași, deseori originari din satele învecinate, formează, în sfîrșit, „poporul de jos”. Soarta acestuia nu este adesea de invidiat. În ultimul rînd vin exclușii societății citadine: țărani dezrădăcinați, șerbi fugari, zilieri în căutarea unei munci necalificate, victime ale foametei sau ale nesiguranței care domnește în afara orașelor. Majoritatea trăiesc din pomeni sau hoții, așteptînd să fie expulzați de autoritățile municipale.

După cum se poate bine vedea, nu există o ruptură clară, netă între oraș și sat, între o categorie socială – cea a neguțătorilor – care vine la oraș practicînd un comerț de lungă durată înainte de a se stabili la porțile sale, pentru a i se integra apoi complet, și puterea ecleziastică sau laică, seniorală în ambele cazuri, căreia această „clasă în ascensiune” i se va opune iremediabil și total. Toate lucrările recente arată că dacă importanța comerțului în dezvoltarea orașelor medievale este de netăgăduit, esențialul s-a jucat, totuși, la nivelul comerțului local, în cadrul unei economii de piață dominată de senior sau episcop, și aceasta atît în Germania, cît și în Anglia sau Franța de Nord ori Est. Contrar unei idei preconcepute și mult timp susținute pentru rațiuni ideologice evidente, orașul nu se opune satului, ci trăiește în comuniune cu acesta. „Burghezia” nu-i smulge „nobilimii” independența și libertățile pentru că ambele categorii sociale sînt părți active într-un proces care tinde să păstreze puterea municipală în mîinile celor bogați; și în centrul acestui proces, cei ce au inițiativa nu sînt negustorii, ci aristocrația funciară.

Cucerirea unei autonomii municipale dorite de burghezi și impuse prin forță seniorului local ține deci de o legendă. Sau, cel puțin, generalizarea abuzivă, operată plecînd de la cîteva exemple, culese în secolele al XI-lea și al XII-lea în Franța de Nord, la Saint-Omer, Le Mans, Gand, Lille și, mai ales, de la cel al nefericitului episcop de Laon, masacrat de propriii săi supuși în 1111, așa cum ne-o pevestește Guibert de Nogent, paroh al orașului și martor ocular al evenimentului.

În Italia, lucrurile sînt relativ mai simple. Nu există putere „burgheză” care să se impună în orașe începînd cu secolul al XI-lea, nu există asociații profesionale – *ghilde* – care să impună puterea comercianților și să smulgă suveranului privilegii și libertăți. Aici există așa-numitele *consorterie* pe bază de descendență, altfel spus o aristocrație funciară căreia suveranul sau episcopul i-au delegat autoritatea – marchizi, viconți, *vice-dominici*, *avocati* – care, cu ajutorul proprii lor clientele și al funcționarilor episcopali raliați cauzci lor, își impun privilegiul *imunității* juridice și administrative, punct de plecare al unei autonomii care așază efectiv orașul în afara sferei de influență a agenților suveranului. Aceasta este, în această parte a Europei, originea mișcării „comunale”, comuna (*communio*, *communa*, *militium*, *compagna communis*) fiind la început un pact voluntar între toți cetățenii – situați astfel pe picior de egalitate – și pecetluit de un jurămînt menit a asigura pacea și securitatea cetățenilor orașului. În cetățile comerciale ale peninsulei, e adevărat că această comună își trage originea din „companie” (*compagna*) sau „companii” pe care oamenii de afaceri le-au constituit pentru a-și conduce expedițiile îndepărtate. Ca atare, lumea comercianților și a bancherilor nu se opune celei a proprietarilor funciari și a *milites*: ca este o emanație a acesteia din urmă, capitalul funciar, puterea de decizie și manifestarea unor diverse drepturi feudale fiind la Veneția, Genova, Florența sau Sienna la baza marilor averi ale negoțului. Aceasta și explică de ce, deși dominată de familii nobile, comuna italiană a funcționat pe modelul întreprinderilor comerciale. Ea este guvernată de

consuli, sau, ca la Florența, de *priori*, desemnați de un colegiu foarte puțin numeros, fundamentat pe criterii topografice, fiecare cartier fiind dominat de câte o mare familie.

Mișcarea comunală nu determină, așadar, „democrația urbană“, cum s-a spus de atâtea ori, ci doar substituirea unei puteri oligarhice colegiale, ea însăși acaparată de familiile „patriciene“, adică de nobili, în locul puterii tradiționale a suveranului și reprezentantului său local. Această comună aristocratică nu se opune, trebuie s-o repetăm, sistemului feudal: ea se integrează, extinzându-și dominația asupra *contado*, ținutului înconjurător, impunând un jurământ de vasalitate micilor seniori de prin împrejurimi, creîndu-și o pecete și bătînd monedă. Mai există încă, pentru a salva aparențele unui consens „comunal“, o adunare a poporului, *balia*, și un „căpitan“ al poporului care, teoretic, păstrează dreptul de a observa cooptările de *priori* și *consuli*; aceste instituții sînt, însă, în afara Romei, în timpul scurtei „dictaturi democratice“ instaurate de Arnald de Brescia, o pură formalitate.

Dacă situația e aceeași în majoritatea țărilor mediteraneene, în Spania ca și în sudul Franței, evoluția este diferită în nordul Loarei și al Alpilor. Aici, orașele sînt mai puțin numeroase și importante, aristocrația mai slab ancorată în perimetrul urban și mai degrabă înclinată spre compromisuri. Negustorii vin mai des ca în alte părți din afară și Biserica, mai sigură de sprijinul suveranilor, este mai puțin dispusă ca în Italia să renunțe la prerogativele sale juridice. Inițiativa mișcării și conducerea comunelor aparține, deci, mai ales asociațiilor profesionale, ghilldelor, hanselor sau meseriilor dominate, însă, în continuare, de oligarhia „burghezilor“ (*burgensens*) aliați deocamdată cu aristocrația locală. La început, nimic revoluționar nu apare în revendicările lor, formulate, mai ales, în cadrul parohial: se solicită dreptul de obsevator în privința taxelor și piețelor. Abia rezistența episcopilor, căroră li se fac plîngerii în regiunile cuprinse între Sena și Rhin, va conduce la formarea

unei uniuni mai strînse între burghezi și aristocrația locală, materializată prin jurămîntul de întrajutorare (*conjunctio*). După care, în cel mai bun caz, adică în majoritatea cazurilor, se negociază cu episcopul condițiile emancipării comunale care poate fi cumpărată. În cel mai rău caz, se intră în conflict cu el, uneori chiar violent, ca la Laon, deși regula este mai ales alegerea căii pașnice. Este stabilită o Cartă care fixează modalitățile acestei emancipări. Orașul va avea palatul său comunal, turnul său principal, simbol al libertății, clopotul său – care anunță și pericolele, și ritmul normal al vieții cetății – și pecetea sa. Burghezii – cel puțin cei mai bogați – vor desemna un primar și magistrați municipali, responsabili cu lucrările publice, cu justiția mărunță și medie, cu înmulțirea taxelor. Seniorul păstrează dreptul justiției sîngelui, ca și forța armată, transferată, în bună parte, burgheziei sub forma dreptului de pîndă și al miliției.

Cu excepția Italiei, unde se constituie „republicile” autonome, adevărate cetăți-stat, orașele Occidentului nu sînt niciodată independente. Ele au față de rege, față de prinți și împărat aceleași obligații ca și ceilalți vasali și trebuie, în caz de război, mai ales, să furnizeze contingent militar. La est de Rhin, cu excepția poate a orașelor baltice, autonomia care le este acordată nu depășește niciodată domeniul economic și juridic. Pe domeniile continentale ale Plantagenetilor, în Aquitania sau în Normandia, ca și pe cele de dincolo de mare, controlul monarhiei – reprezentat în orașe de șerifi sau viconți – rămîne încă apăsător. El va fi tot astfel, în secolul al XIII-lea, pe teritoriile Capețienilor, regele intervenind din ce în ce mai des pentru a ține sub control finanțele și ordinea publică, pentru a revizui statutele breslelor și a reduce scutirea de taxe. La acea dată, „comuna”, care-i unește prin jurămînt pe toți locuitorii unui oraș, devine, de altfel, secundară, dacă nu chiar caducă. În cadrul statelor care renasc, doar puterea regală sau princiară poate asigura menținerea păcii, în timp ce oligarhia, avînd în sarcină instituțiile municipale, caută mai ales să le folosească

cît mai bine în folosul său, ceea ce are drept efect revolta poporului mărunt și de mijloc. Numeroase orașe cunosc atunci tulburări care anunță criza generală a secolului al XIV-lea.

Contraofensiva creștină în Mediterana occidentală

Cucerirea Italiei de Sud de către normanzi marchează, dacă nu o victorie a creștinătății asupra păgînilor, cel puțin un avantaj al creștinătății occidentale asupra rivalei sale grecești, de vreme ce teritoriile pe care le-au cucerit fiii lui Tancred de Hauteville au fost smulse bizantinilor. Unul dintre ei, Robert Guiscard, reușește chiar să-i expulzeze din Italia Meridională, cucerind Bari în 1071, după ce se face acceptat ca duce de Calabria și de Pouilles de către Papa Nicolae II. Odată cu cucerirea Siciliei de către succesorii săi, Occidentul marchează un punct în plus, de această dată, însă, înaintarea normandă se face în detrimentul sarazinilor; în 1130, cînd Roger II, care a pus sub autoritatea sa toate posesiunile normande, obține de la anti-papa Anaclet coroana regală, o adevărată putere controlează, în fața bizantinilor și musulmanilor, sudul peninsulei și pivotul bazinului mediteranean. În timp ce flota normandă supraveghează strîmtorile și înmulțește atacurile în Grecia și Africa (cucerește Corfu și atacă Constantinopolul, în 1149), Curtea de la Palermo devine un strălucitor centru de civilizație, în care se amestecă influențe occidentale, grecești și arabe.

În același timp cu ofensiva normandă în Italia de Sud are loc și recucerirea Mării Tyreniene și a malurilor sale de către republicile comerciale, unele sub control normand, precum Amalfi și Neapole, altele pe cale de a se transforma în puteri autonome, precum Pisa și Genova. Întreprinse inițial de corsarii acționînd pe cont propriu, expedițiile puse la cale de pisani și genovezi duc, la începutul secolului al XI-lea, la implantarea lor pe litoralul liguric, ca și în Sardinia, în Corsica și, ceva mai

tîrziu, în Baleare, unde mai intervin și catalanii, împreună cu provensalii. La sfîrșitul secolului al XI-lea, în momentul în care Papa Urban II predică prima cruciadă, Mediterana încetează să mai fie acel „lac musulman“ de care vorbea Pirenne, occidentalii aflîndu-se de-acum încolo pe poziții ofensive.

Începuturile Reconquistei spaniole pun în evidență aceeași voință de a îndepărta amenințarea sarazină, blocată de cîteva secole deja pe linia Ebrului. Aici, totuși, mobilurilor materiale și strategice care i-au determinat pe normanzi și pe marinarii italieni să treacă la ofensivă, li se adaugă motivații religioase. Cucerirea musulmană lăsase încă nedistruse, în regiunile de munte, cu acces greu, din nordul Spaniei, mici state creștine: regatele Leon și Navarra, comitatele de Aragon și Barcelona, state pe care incursiunile sarazine le mențineau într-o stare de permanentă insecuritate. Începînd de pe la mijlocul secolului al XI-lea, acestea încep o luptă dîrză împotriva sarazinilor, profitînd de dezmembrarea califatului de Cordoba în mici regate numite *taifas* și susținute în acțiunea lor de Papalitate, de călugării clunisieni și de baronii franci, burgunzi, gasconi și poitevini. În multe privințe, expedițiile întreprinse astfel de cavalerii de dincolo de munți – între 1063 și 1120 – anunță Cruciada, în sensul că Papa Alexandru I acordă soldaților Reconquistei indulgențe care vor fi, foarte curînd, acordate pelerinilor înarmați în drum spre Pămîntul Sfînt. Mari cavalcade îi permit, astfel, lui Ferdinand, Rege al Castiliei și Leonului, apoi al Navarrei, și, mai tîrziu, fiului său, Alfonso VI, să reocupe jumătatea de nord a Spaniei pînă la Toledo, recucerit în 1085, după un asediu de doi ani.

Invazia almoravizilor, la sfîrșitul secolului al XI-lea, pune, pentru o clipă, sub semnul întrebării recucerirea creștină. Începînd cu 1114, însă, înaintarea este reluată, stopată încă o dată de invazia almohadă de la jumătatea secolului al XII-lea. Abia la începutul secolului următor supremația regilor creștini se impune definitiv. Papa Inocențiu III îi încredințează arhiepiscopului de Toledo misiunea de a organiza o cruciadă care să

adune cavaleri veniți din întreaga creștinătate și care, sub conducerea regilor de Castilia, Aragon și Navarra, sfârșimă, în 1212, la Navas de Tolosa, armata califului almohad. Împinși înspre sudul peninsulei, musulmanii nu mai rezistă decît în Regatul Granadei, de unde vor fi, de asemenea, alungați, în 1492.

Cruciadele secolului al XII-lea

Odată cu cruciada în Pămîntul Sfînt, recucerirea occidentală se preschimbă, încetul cu încetul, într-o adevărată încercare de colonizare care, prin cucerirea Constantinopolului de către cruciați în 1204, sfîrșește prin a fi complet deturnată de la obiectivele sale inițiale.

În secolele al X-lea și al XI-lea, numeroși sînt creștinii care, pentru a-și răscumpăra păcatele și a-și asigura salvarea eternă a sufletului, întreprind lungi și grele călătorii către locurile sfînte ale creștinătății. Foamea, setea, oboseala, frica de atacurile briganzilor sînt tot atîtea încercări pe care ei le acceptă cu bucurie, pentru că ele constituie un fel de repetare a patimilor lui Hristos.

Între toate pelerinajele, mai pline de preț sînt acelea care-l conduc pe credincios la Saint-Jacques (Santiago) de Compostella, în Spania, la Roma, la Monte Gargano și, mai ales, la Ierusalim, unde se află mormîntul lui Iisus Hristos. Stăpîni peste Palestina, arabii sînt, în general, toleranți față de pelerini, însă cucerirea Pămîntului Sfînt de către turcii selgiucizi, care ocupă și Siria și o mare parte a Asiei Mici, provoacă un șoc psihologic în Occident. În timp ce pelerinajul se transformă astfel, puțin cîte puțin, într-o mică expediție armată, ideea unui „război sfînt“ împotriva musulmanilor își face loc în cadrul războaielor Reconquistei spaniole.

Faptul religios este, deci, indiscutabil. El constituie, fără urmă de îndoială, resortul principal al celor care acceptă să renunțe și la confortul și la puterea lor – atunci cînd nu este

vorba despre bieți sărmani care n-au nimic de pierdut în această aventură decît viața –, pentru a deveni soldați ai lui Hristos și a-și vedea astfel absolvite toate păcatele. Fenomenul, de altfel, nu este nou și nu derivă din predica lui Urban II. Temerile în legătură cu anul 1000 nu sînt prea îndepărtate și, chiar dacă au fost mult exagerate de cronicari, au lăsat în spirite urme adînci, care fac, din tema Apocalipsei, din plin răspîndită de sihaștrii din sate, una din temele majore ale liturghicii și iconografiei. A pleca către Pămîntul Sfînt țînc, așadar, de o datorie sfîntă a creștinului în așteptarea Judecății de Apoi și răspunde, desigur, unei nevoi mistice și mesianice. Or, unde în altă parte, „semnele timpurilor trebuie să se arate“, după cum spune Raoul Glaber în cronica sa, dacă nu la Ierusalim?

Este limpede, însă, că alte preocupări au contribuit la transformarea simplului pelerinaj într-o expediție armată legată de recunoașterea creștină, așa cum s-a dovedit că stăteau lucrurile în Italia și Spania. În cea de-a doua jumătate a secolului al XI-lea, cînd puterea califală se prăbușește în Siria și în Palestina, și pe cînd cucerirea turcă nu începuse încă, doar armatele în adevăratul sens al cuvîntului au curajul de a se aventura pînă la Ierusalim: de exemplu, cea pe care o conduc, în 1065, trei episcopi germani – Günther de Meinz, Otto de Regensbug și Wilhelm de Utrecht. Unele dintre aceste motivații sînt de ordin politic, mergînd de la apclul împăraților bizantini amenințați de noul val islamic și pînă la grija manifestată de Papă de a-și lărgi sfera de acțiune. Altele au un caracter psihologic: de pildă, gustul pentru aventură și război, dorința de a cuceri, dincolo de mare, prestigiu și avere, toate trăsături defînitorii ale unei clase de cavaleri constrînse în Occident de cler să respecte noile instituții ale păcii.

În sfîrșit, chiar dacă nu sînt considerate ca determinante în procesul inițial, mai e vorba de preocupările economice care sfîrșesc prin a juca un rol important. Astfel, ceea ce-i determină pe cavalerii normanzi să se instaleze, la mijlocul secolului al XI-lea, în Italia de Sud și Sicilia este lipsa de teritorii și, de

asemenea, numai pentru a asigura comerțului lor drumuri mai sigure, marinarii genovezi, pisani și venețieni se reinstalează în marile insule ale Mediteranei occidentale, preludiu al instalării lor în „schelcle“ Levantului. Cruciada, după cum se vede, se înscrie, așadar, în cadrul unei ofensive generalizate către est și sud a Creștinătății occidentale, aflată în plin avânt demografic. Nu trebuie făcut din presiunea demografică în Occident, încă modestă, de altfel, în secolul al XI-lea, cauza majoră a cruciadelor. Demografia nu determină fenomenul: ea îl aduce cu sine, și e foarte mult deja, avînd în vedere marile sîngerări pe care le vor cunoaște în Pămîntul Sfînt și pe drumurile care îi vor conduce acolo, cei mai vestiți cavaleri ai Occidentului.

În noiembrie 1095, cu ocazia unui conciliu reunit la Clermont, pe domeniile contelui de Toulouse, papa Urban II își face publică intenția de a organiza recucerirea Pămîntului Sfînt de la păgîni. Cu cîteva luni mai devreme, cu prilejul altui conciliu ținut la Piacenza, în martie 1095, suveranul pontif primise o solie bizantină venită să-i ceară ajutorul împotriva necredincioșilor, „în numele apărării Sfîntei Biserici“ Trimisul Basileului nu se sfîi să zugrăvească tabloul în culori și mai sumbre, anume pentru a smulge Papei adeziunea, pe care acesta din urmă, puternic impresionat de cele relatate, i-o și acordă, emoționat, dar și interesat de ideea de a putea aduna, în lupta împotriva păgînilor, creștini ai Orientului și-ai Occidentului, oficial separați de la mijlocul secolului.

În realitate, situația Imperiului de Răsărit s-a ameliorat simțitor de la sfîrșitul dinastiei macedonene. În 1081, Alexie I Comnenul ajunge la putere și se confruntă de la bun început cu problema majoră a Imperiului: apărarea frontierelor atacate din toate părțile, la nord de pecenegi, unguri și sîrbi, la est de turcii selgiucizi, instalați în Asia Mică, la sud și vest, în sfîrșit, de normanzii lui Robert Guiscard. Aceștia din urmă par cei mai periculoși. Căci ei pătrund în Iliria, cuceresc Dyrrachium (Durazzo) și amenință însuși Constantinopolul. Pentru a-i respinge, Alexie trebuie să ceară ajutor Veneției, din partea căreia

primește sprijin naval în schimbul unui cartier rezervat la Constantinopol. Moartea lui Robert Guiscard (1085), apoi sprijinul flotei venețiene îi permit să-i țină pe normanzi în expectativă și să redobândească Dyrrachium. Rămân însă toți ceilalți dușmani care nu-și slăbesc incursiunile în Imperiu; printre ei, în primul rând, turcii, pe care Basileul nu poate spera să-i învingă fără ajutorul occidentalilor. De aici, negocierile cu Papa, care se deschid în 1089 și care vor conduce, șase ani mai târziu, la inițiativa Papei Urban II, negocieri ce se constituie într-o înțelegere bazată, în fond, pe o neconcordanță între cele două părți: occidentalii se gîndesc, în mod absolut, la eliberarea Locurilor Sfinte; Împăratul de Răsărit are nevoie de mercenari, pe care-i va folosi după placul inimii și pe care-i va solicita acolo unde i se va părea că pericolul e prea mare: împotriva turcilor, bineînțeles, dar și împotriva pecenegilor și sîrbilor. Cît despre unitatea lumii creștine, ca nu pare să fi fost o preocupare majoră.

La chemarea lui Urban II, un prim val pleacă deîndată, compus din două grupuri principale, unul format mai ales din germani, sub conducerea lui Walter cel Sărac, celălalt condus de un călugăr, Petru Ermitul, amîndoi reunind oameni simpli, însuflețiți de o adîncă credință, ce se va transforma curînd în fanatism și va determina cumplite pogromuri în calca cruciaților. Această expediție populară, indisciplinată și prea puțin obișnuită cu meseria armelor, va fi decimată de foamete și căldură, înainte de a fi exterminată de turci în 1096, pe malul asiatic al Bosforului. Baronii nu pleacă decît în 1097, sub conducerea cîtorva mari seniori: ducele Lotharingiei – Godefroy de Bouillon, fratele său Balduin de Boulogne, contele Raymond IV de Toulouse, normandul Bohemund însoțit de nepotul său Tancred, toți avînd drept scop mărturisit eliberarea Pămîntului Sfînt. Greutățile sînt, însă, mari: lungimea călătoriei, întreprinsă, în funcție de grupuri, pe pămînt sau pe mare, rigoarea climei, puțina bunăvoință a Împăratului Alexie în a-i ajuta pe cruciați să treacă Strîmtorile, contra-atacuri ale musulmanilor în Asia Mică etc.

Rivalitatea, mai ales dintre șefii expediției, nu întârzie să facă să pălească frumosul elan al cruciaților, unii încercînd, dincolo de toate, să-și croiască principate în Siria și Palestina. În cele din urmă, după un lung asediu al Antiohiei și cucerirea sa, ei ajung la Ierusalim, îl iau cu asalt și îl jefuiesc, în iulie 1099.

Intenția noastră nu este de a relata în amănunt istoria epopeii occidentale pe pămînturile Islamului. Să reținem numai că învingătorii au creat aici patru mici state feudale: comitatele de Edessa – repede recucerit de musulmani – și de Tripoli, principatul Antiohiei și regatul Ierusalimului, al cărui prim suveran este Godefroy de Bouillon. Relațiile lor cu musulmanii vor fi, cel mai adesea, foarte bune, iar porturile de coastă (Tyr, Accra) cunosc o intensă activitate economică de care profită negustorii italieni și republicile maritime din peninsulă. Marca slăbiciune, însă, a statelor „latine” provine din caracterul feudal al organizării lor și dezbinarea profundă a baronilor. Într-o mare măsură, apărarea Pămîntului Sfînt va fi opera noilor ordine militare: Ospitalierii Sf. Ioan din Ierusalim, Templierii, Cavalerii Teutoni, care construiesc vaste și puternice fortărețe și se constituie în adevărate puteri.

Spiritul cruciadei, mereu treaz în Occident în timpul secolului al XII-lea, pălește repede la nivelul principatelor din Pămîntul Sfînt. Începînd cu 1150, odată cu apariția lui Nur al-Din, se afirmă, în plus, și contra-ofensiva musulmană. Aceasta îl determină pe Sf. Bernard, după pierderea comitatului de Edessa, să predice la Vézelay, apoi în Flandra și în Germania, a doua cruciadă pe care o conduc, din 1149, Împăratul Conrad III și regele Franței Ludovic VII. Rău pregătită, slăbită de trădarea bizantinilor și de divergențele dintre baroni, ea suferă o primă înfrîngere la Doryleea, în Asia Mică (1147), înainte de a eșua, în anul următor, în fața Damascului. La sfîrșitul secolului, o a treia cruciadă este din nou predicată, atunci cînd prințul musulman Salah al-Din (din care noi am făcut Saladin), fondator al unui vast regat, recucerește Ierusalimul.

Noua expediție – împărțită, în fond, în mai multe grupuri – îi are drept conducători pe Împăratul Frederic Barbarossa, care pierie în Asia Mică, regele Franței Filip August și Plantagenetul Richard Inimă-de-Leu. Cruciații recuceresc Accra, reușesc să salveze cîteva rămășițe ale vechii puteri teritoriale france – Antiohia în nord, o mică fișie de coastă între Tripoli și Jaffa, insula Cipru – Ierusalimul, însă, rămînc în mîinile musulmanilor.

Occidentul împotriva Bizanțului: a patra cruciadă

Încă de la prima trecere a cruciaților pe malurile Bosforului, Basileul s-a ferit de occidentali și a practicat, în privința lor, o politică ambiguă, utilizîndu-le toate forțele spre a recupera o parte din teritoriile cucerite de selgiucizi – Niceea, Cilicia, Bithynia, provinciile de pe malul Egeei –, fără să se grăbească, însă, să-i aprovizioneze sau să le aducă, la fiecare contraatac musulman, întăriri, deci cu atît mai puțin să le deschidă porțile capitalei sale. Sub domniile lui Alexie I Comnenul (1081-1118) și a fiului său Ioan II (1118-1143), Imperiul a putut astfel, menajîndu-și energiile, să-și redreseze situația la frontiere, să-și îndepărteze adversarii cei mai periculoși și să-și facă recunoscută suzeranitatea de către coloniile france din Levant. Sub Manuel Comnenul, care domnește între 1143 și 1180, Imperiul Bizantin redevine o putere respectată și pare în măsură să pornească la recucerirea altor teritorii, pierdute încă din secolul al X-lea, mai ales cele care au trebuit părăsite în mîinile normanzilor.

Cu ocazia, însă, a celei de-a doua cruciade, Manuel Comnenul nu va dovedi abilitatea bunicului său în folosirea armatelor occidentale și extinderea recuceririi bizantine pînă în Asia Mică. Încheind un fel de pace cu vecinii săi selgiucizi și reușind să recupereze Antiohia, el face eforturi pentru a zădărnici cruciada, refuzînd să acorde dreptul de trecere pe teritoriul

statelor sale armatei lui Conrad, refuzînd să o aprovizioneze și avertizîndu-i pe turci de planurile latinilor, lăsîndu-i, în fine, pe oamenii lui Ludovic VII să fie masacrați în cîmpia de la Adalia, după ce sînt abandonați de toți ghizii lor greci. Cruciații au nutrit o vie și profundă ură față de Împărat.

Paradoxal însă, influența latină asupra curții Basileului a fost extrem de puternică tocmai în timpul domniei lui Manuel Comnenul. Puțini împărați bizantini au fost atît de apropiați de suveranii occidentali. Mare admirator al împăraților romani, el visează să reediteze epopeca iustiniană și să readucă Italia sub aripa Bizanțului, profitînd de ostilitatea Papei și a orașelor lombarde față de intențiile lui Frederic Barbarossa. Între timp, el populează curtea de la Constantinopol cu „latini“, introduce moda occidentală (aceea a turnirului, de pildă), angajează în armata sa numeroși cavaleri franci, burgunzi, germani. El însuși se căsătorește cu o prințesă germană, rudă cu împăratul Conrad III și leagă cu acesta o alianță dirijată împotriva dușmanului lor comun, regele normand al Siciliei, Roger II. Izolarea bizantină ia astfel sfîrșit, Imperiul de Răsărit părăind chiar să adere la concertul politic european.

Eșecul celei de-a doua cruciade face, însă, ca această politică să fie cu greu continuată. Dezastrul militar, mai ales, din 1176, în fața armatelor selgiucide, victorioase la Myriokephalon, punc capăt viselor îndrăznețe ale Comnenului. Manuel moare patru ani mai tîrziu, lăsînd un moștenitor minor și o regență susținută de mercenari latini. Iată de ce bizantinii aduc la putere un văr al împăratului defunct, Andronic Comnenul, cu totul ostil occidentalilor, împotriva cărora dezlănțuie furia maselor din Constantinopol. Apoi, după ce va fi omorît pe împărăteasa Maria și pe fiul său, Alexie II, el se căsătorește cu văduva celui din urmă – o prințesă franceză de numai 13 ani – pornind la persecutarea aristocrației rebelc. În 1185, este ucis în cursul unei revolte și rupt în bucăți de mulțime și mercenarii latini.

În timpul scurtei uzurpări a lui Andronic, Cilicia a trebuit să fie din nou evacuată, ceea ce face ca și protectoratul asupra statelor latine să cadă și el. Succesorii uzurpatorului, din dinastia Anghelos, nu reușesc să stabilizeze situația. Isaac II (1185-1195) reușește să oprească năvălirile normande din preajma Thessalonicului, dar nu poate recupera Insulele Ionice. Sîrbii și bulgarii își redobîndesc independența, apropiindu-și frontiera de Rhodope. Eșecul celui de-a treia cruciade înăsprește tensiunile cu occidentalii și mai ales cu dinastia de Hohenstaufen. Când Frederic Barbarossa dispăre, succesorul său, Henric VI, ocupă Sicilia și preia proiectele normanzilor privind Bizanțul. Noul Împărat, Alexic III, care-și detronează fratele și pune să fie orbit, trebuie să accepte să plătească un tribut pentru a evita invazia. În sfîrșit, dispunînd de-o flotă mediocră, Basi-leul nu poate să-i împiedice pe pirații genovezi sau de alte seminiții să-și înmulțească atacurile de coastă și să ocupe cîteva insule. Pradă decadenței și anarhiei, Bizanțul devine ținta tuturor dorințelor.

Aceasta este situația în ceea ce mai rămîne din Imperiul de Răsărit în momentul în care Papa Inocențiu III lansează ideea unei noi cruciade, predicată încă din 1198, și la care se asociază contele Flandrei, Balduin, și fratele său, Henric, conte de Champagne Thibaut, ca și un alt senior lombard, Bonifaciu de Montferrat, văr al Împăratului Filip de Suedia, căruia i se și încredințează, de altfel, conducerea expediției. Adunați la Veneția pentru a se îmbarca, cruciații hotărăsc să atace Egiptul, centru economic și politic al puterii musulmane, pentru ca abia apoi s-o pornească spre Constantinopol. Mijloacele financiare, însă, lipsesc cu desăvîrșire și, de aceea, pentru a-și plăti trecerea pe corăbiile venețiene, ei trebuie, mai întîi, să accepte să cuce-rească, în beneficiul republicii maritime, orașul Zara de pe coasta dalmată, aparținînd regelui Ungariei. Prim compromis al cruciadei în favoarea unei puteri temporale, care nu se va mulțumi, de altfel, doar cu această deturnare de la spiritul sacru ce-i condusesese pînă atunci pe creștini. Ce era mai grav urma de-abia

să se întâmple. Căci la Zara sosește fiul lui Isaac II, răsturnat de fratele său, Alexie III, în 1195, care cere cruciaților să facă un ocol prin Constantinopol pentru a-i reinstala tatăl pe tron. Dogele Dandolo îi încuviințează cererea și-i împinge pe toți baronii occidentali către o aventură pe care o acceptă doar în virtutea sumelor uriașe pe care tânărul Alexie IV promite să le ofere. În iulie 1203, armata cruciaților pornește la asedierea capitalei bizantine ai cărei locuitori, proaspăt detronatori ai lui Alexie III, deschid porțile Împăratului exilat și fiului său, devenit co-împărat.

Repede, însă, populația Constantinopolului se va opune suveranilor impuși de cei pe care-i consideră mercenari latini. Isaac II și Alexie IV sînt asasinați, cruciații alungați din oraș și constrînși să-l asedieze a doua oară, înainte de a-l lua cu asalt pe 13 aprilie 1204 și să-l prade împărțindu-și resturile Imperiului. Împărțire prin excelență favorabilă venețienilor, care pun stăpînire pe principalele porturi și pe majoritatea insulelor de pe calea care unea Adriatica cu Constantinopolul, ocupă trei cincimi din capitală și obțin o scutire de taxe comerciale absolută în întregul Imperiu, ca și monopolul, de altfel, al alegcrii patriarhului. Restul teritoriului bizantin este așezat sub semnul Împăratului latin ales, Balduin de Flandra, încoronat la Sf. Sofia la 16 mai 1204, fiind compus din Thracia și din teritoriile ce urmeză a fi recucerite în Asia Mică, acestea reprezentînd de-acum încolo domeniul imperial pe care sînt instalați baroni avînd principate și domenii de importanță inegală: Bonifaciu de Montferrat în Macedonia (regatul Thessalonicului), Othon de la Roche – Atena și Theba, familia Villchardouin – Peloponezul (Principatul de Ahaia) etc. Vestitul stat moștenitor al lui Constantin și al marilor dinastii de basilci se vede astfel umilit la condiția de imperiu colonial și regat feudal. Cît despre spiritul cruciadei, acesta era mult pervertit de evenimentele din 1203-1204.

Sfîrșitul Cruciadei și replierea occidentală în Levant

În secolul al XIII-lea, în timp ce mongolii cuceresc Asia și fac să dea înapoi puterea turcă selgiucidă, noi expediții sînt organizate în încercarea de a salva ce se mai poate din așezările latine în Pămîntul Sfînt. Încercarea însă eșuează din lipsă de convingere religioasă, entuziasm și chiar mijloace. Ultima manifestare a fervorii populare apare în 1212 cînd, la apelul cîtorva profeți luminați, mai multe mii de adolescenți plecați din Franța și Germania iau drumul Ierusalimului. Îmbarcați la Marsilia de neguțători fără scrupule, majoritatea dintre ei vor fi masacrați sau vînduți ca sclavi.

După eșecul celei de-a cincea cruciade – hotărîtă în 1215 de Conciliul de la Lateran –, apoi al celei de-a șasea (transformată de Frederic II în operațiune diplomatică), o ultimă speranță de a salva Orientul se mai întrevede odată cu cele două expediții pe care le conduce regele Franței Ludovic al IX-lea și care provoacă o anume reînnoire a fervorii religioase a cruciaților. Ludovic cel Sfînt, însă, este făcut prizonier la Mansourah cu prilejul celei de-a șaptea cruciade (1248-1250) și moare de ciumă la Tunis, în 1270, în cursul celei de-a opta cruciade. Abandonate doar propriilor lor resurse, așezările creștine din Orient cad una cîte una. Ultima, Sf. Ioan din Accra, este cucerită în 1291. La această dată, Ciprul reprezintă singura rămășiță a regatelor constituite în Orient de către baronii din Occident.

Dacă a eșuat din punct de vedere militar, cruciada a întretinut, cu toate acestea, două secole de fructuoase contacte între Orient și Occident. Pelerini și negustori au adus din Asia Mică și Pămîntul Sfînt gustul pentru stofe și obiecte prețioase, practica unor noi culturi (orez, bumbac, fructe exotice) și cunoașterea unor noi tehnici: cîrma de etambot, busola, numerația. Moravurile ele însele vor fi ușor schimbate, gustul luxului, al

hainelor scumpe, al vieții ușoare luînd locul austerității și duriității existenței feudale.

Reconquista și Cruciada au distrus cu desăvîrșire orice dorință de reîntoarcere ofensivă a Islamului în Mediterana occidentală. Și aceasta în clipa în care, în estul Europei, germanii îi resping pe slavi cu mult dincolo de limitele Imperiului.

La periferia Europei creștine: expansiunea germanică și instalarea de noi state

În timp ce monarhiile naționale se organizează în Occident și Bizanțul luptă pentru a supraviețui, celelalte state europene încearcă și ele să-și creeze frontiere mai stabile și un început de instituții. În Europa de Nord, trei unități distincte își fac apariția: Danemarca, care-și extinde suveranitatea asupra malurilor meridionale ale Balticii pînă la Riga, intrînd pentru aceasta în conflict cu principii germani; Norvegia care reușește să se elibereze de protectoratul danez și-și extinde dominația pînă în Groenlanda și Islanda; Suedia, în sfîrșit, care cucerește Finlanda și se constituie, la rîndul său, într-un regat autonom, cu Stockholm drept capitală și Uppsala centru episcopal. În toiul luptelor successorale, adeseori sîngeroase, cele trei regate își creează instituții proprii, avînd conștiința clară a ceea ce le dă originalitate în sînul spațiului european. Între ele se leagă relații diplomatice, pe care le distrug mai apoi conflicte provocate de pretențiile hegemonice ale unora și altora. Restul Europei nu are nici un fel de contribuție la istoria lor, așa cum nici ele nu influențează evenimentele continentului.

Nu același lucru se petrece și cu țările Europei Centrale și Orientale. Așezate departe de marile centre de civilizație ale Occidentului și lumii mediteraneene, ele se reorganizează mai tîrziu, sub influență francă și bizantină. Situate, însă, la avan-

posturile Europei, în coasta continentului asiatic, cu imensele sale rezerve umane și cu migrații care se năpustesc pe teritoriile lor, ele cunosc, la mijlocul secolului al XIII-lea, invazia mongolă care perturbă începuturile unei firave organizării politice cu greu pusă pe picioare. Cel puțin, această invazie nu face să varieze așezarea popoarelor care, în anul 1000, sînt, în linii mari, deja fixate. Dacă lăsăm deoparte statul ungar, instalat încă din secolul al X-lea pe malurile Dunării, Europa Centrală și Orientală este domeniul slavilor și situarea acestor triburi fixează, în mare, leagănul diverselor state. Vom evoca aceasta în capitolul următor.

Începînd cu secolul al XI-lea, domeniul slavilor cunoaște, mai ales în partea sa septentrională, o presiune crescîndă din partea germanilor. Marii vasali ai împăratului au luat conducerea unei mișcări de colonizare care, în a doua jumătate a secolului al XII-lea, cunoaște un spectaculos progres. Albert Ursul ocupă Brandenburgul în 1150, organizează țara, defrișează pămînturile și pune bazele unor orașe (Havelberg, Brandenburg). Henric Leul, duce de Saxonia și Bavaria, cucerește Lübeck-ul de la Adolf de Holstein (1158), apoi colonizează Mecklenburg și Pomerania occidentală. Teritoriile supuse slavilor sînt de îndată ocupate de coloniști veniți din Franconia, Olanda, Holstein, Westphalia. *Drang nach Osten* continuă și se accentuează în secolul al XIII-lea, cucerirea militară urmînd o pătrundere lentă a colonizării agrare și luînd repede aspectul unei cruciade.

Întemeiat în Pămîntul Sfînt de cavalerii germani și de burgezii orașelor din Nord, încuviințat în 1199 de Papa Inocențiu III, Ordinul Teuton se angajează în 1211 în apărarea populațiilor creștine instalate la frontierele Europei Orientale. Ordinul îl ajută pe Andrei al Ungariei în problemele sale cu vecinii nomazi, apoi răspunde chemării lui Conrad al Mazoviei care vrea să evanghelizeze Prusia. În 1226, Frederic II îi concede toate teritoriile care vor fi cucerite de la păgîni, pentru ca, patru ani mai tîrziu, episcopii germani să lanseze o cruciadă

permanentă împotriva popoarelor din Est. Timp de mai bine de o jumătate de secol, teutonii, care obțin, în 1237, alipirea unui alt ordin militar cuceritor (operînd mai la est), cavalerii Gladi-feri, se vor război astfel în teritoriile prusacilor, convertindu-i cu forța, depozedîndu-i de pămînturi în folosul coloniștilor germani, masacrînd populațiile care nu se supun creștinării și germanizării, întemeind sute de sate și zeci de orașe, printre care Thorn, Kulm, Elbing, Könisberg. La scurt timp, abandonîndu-și sediul la Veneția, Marele Maestru al ordinului va veni să se instaleze la Maricenburg, conducînd, în virtutea rangului său de prinț al Imperiului, un puternic stat monastic.

Mai departe încă, în regiunile populate de baltici, călugării-soldați se vor lovi, însă, de rezistența letonilor, lituanienilor, estonilor, dar și de influența suedezilor și rușilor. În 1242, teutonii cunosc o cumplită înfrîngere în fața prințului de Novgorod, Alexandru Nevski (în bătălia de pe lacul Ciud). Cuceresc totuși Curlanda, instalînd un castel la gurile Niemenului: Memel. Mai înainte, germanii întemeiascră o serie întregă de orașe pe litoralul Balticii: Rostock în 1200, Wismar în 1228, Stralsund în 1234. În 1237, ei ocupă Stettin și în 1238 Danzig, privînd noul stat polonez de accesul la mare. Împreună cu Bremenul, Hamburgul, Lübeck, Revel și Riga, aceste porturi reunite în *Hansa* dețin în secolul al XIII-lea o adevărată hegemonie comercială în Europa de Nord, controlînd, de la Bruges pînă la Bergen și de la Londra la Novgorod, toate căile maritime dominate altădată de scandinavi. La acea dată, dacă Imperiul e în plină criză, influența germanică se întinde pe o mare parte a Europei Centrale și Orientale, lovindu-se, însă, de rezistența principatelor și statelor aflate în formare de cîteva secole deja, și care sînt legate și de lumea creștină.

Capitolul 6

EUROPA LA APOGEUL „EVULUI MEDIU CLASIC“ (SFÎRȘITUL SECOLULUI AL XII-LEA – ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XIV-LEA)

■ *În secolul al XIII-lea se constituie în Occident două puternice monarhii. În Franța, Capețienii își extind autoritatea recucerind, în detrimentul regilor Angliei, o mare parte a teritoriului, fără însă a-i putea alunga din Guyenne și nici să recucerească Flandra, aliată englezilor. Monarhia franceză își impune autoritatea marilor vasali și se înzestrează cu instituții care fac să renască noțiunea de stat. În Anglia, monarhia este contestată și încă din secolul al XIII-lea, baronii și prelații impun suveranului un control al cărui instrument devine Parlamentul.*

■ *Veche deja, lupta dintre Papă și Împărat cunoaște noi evenimente: Împăratul germanic Frederic II Hohenstaufen încearcă să reconstituie un puternic imperiu compus din Italia și Germania. După moartea sa, însă, în 1250, Imperiul se prăbușește în anarhie: principii germani așază puterea imperială sub tutelă. Italia scapă, deci, Imperiului, Papa intervenind întru aceasta și profitând de ambițiile rivale dintre prinții europeni, precum Carol de Anjou, Rudolf de Habsburg sau Petru de Aragon, pentru a împiedica reconstituirea unui puternic regat. Italia de Nord și Centrală este, ea însăși, sfîșiată de luptele dintre guelfi și ghibelini.*

■ *La periferia Occidentului creștin se nasc noi state: Boemia Przemyslizilor, strîns legată de Germania, Polonia Piastilor,*

Ungaria amenințată în secolul al XIII-lea de invazia mongolă, și, la frontierele Imperiului Bizantin, sîrbii și bulgarii care încearcă și unii și ceilalți să domine Peninsula Balcanică. Pe de altă parte, principatele rusești rămîn supuse mongolilor cărora trebuie să le jure credință și să le plătească tribut.

■ *Distrus de cruciați în 1204, Imperiul Bizantin este reconstituit de dinastia Paleologilor, pornind de la Imperiul de la Niceea, în Asia Mică, în 1261.*

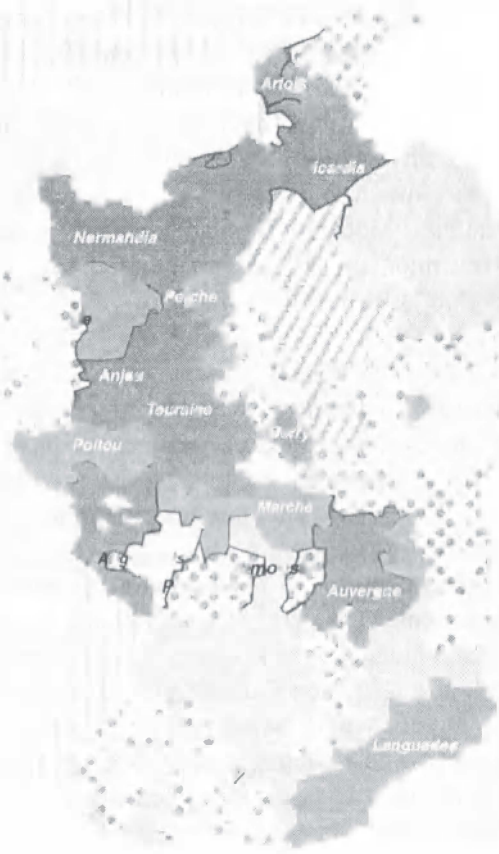
■ *Victorioasă asupra Imperiului, pretinzînd să stabilească în Occident o teocrație respinsă de suveranii naționali, Biserica devine o putere temporală a cărei bogăție aduce cu sine critici și erezii – cele ale valdenzilor și ale catarilor. Biserica replică prin încercări de reformă, prin represiune, dar și prin crearea unor noi ordine (franciscani, dominicani...).*

Secolul al XIII-lea este considerat, în mod tradițional, ca secolul de apogeu al tradiției medievale europene: o epocă de echilibru și de relativă stabilitate, care se caracterizează, mai ales, prin renașterea statului, înflorirea societăților urbane, accelerarea marilor defrișări, dezvoltarea universităților, o epocă simbolizată de înălțarea marilor catedrale. Această imagine nu este falsă. Totuși, ca nu trebuie să disimuleze nici progresele împlinite în secolele precedente, nici greutățile sau calamitățile – războaie, foamete, sărăcie – care reprezintă fundalul vieții populației din Occident în acest secol privilegiat al Evului Mediu clasic.

Capețieni și Plantageneti

În vestul continentului, regatul Franței și cel al Angliei sfîrșesc prin a se constitui în state monarhice vizînd să impună marilor vasali autoritatea suveranilor săi.

Aceasta în contextul unui conflict aproape permanent între cele două dinastii domnitoare: Capețienii și Plantagenetii.

În Franța, prudentul și vicleanul Filip II, care va primi supranumele de August ca aluzie la extinderea domeniilor sale, va profita de slăbirea adversarilor săi și mai ales de conflictul dintre Plantageneti, pentru a le distruge puterea pe continent. Împotriva regelui Henric II (mort în 1189), apoi a lui Richard Inimă-de-Leu (1189-1199), el nu reușește să-și creeze un avantaj. În 1198, chiar, regele Franței, care, după bătălia de la Fréteval, cu patru ani mai devreme, tebuise să fugă, pur și simplu, din fața adversarului său, părăsindu-și arhivele și tezaurul, este pus aproape în fața capitulării. Nu scapă decît grație păcii impuse de Papa Inocențiu III și abia la moartea lui Richard, ucis în 1199 în Limousin, în cursul unei acțiuni împotriva unui vasal rebel. Fratele și urmașul lui Richard (1199-1216), mediocrul Ioan I, numit mai târziu „Ioan Fără Țară“, nu-l mai poate împiedica pe Filip August să-și însușească o mare parte din domeniile sale continentale. Regele Franței, care a obținut, între timp, de la contele Flandrei, cedarea provinciilor Amiens, Vermandois și Valois, cucerește și Normandia, Maine, Anjou și Auvergne. Ioan Fără Țară nu mai păstrează decît regiunea Bordeaux, Béarn și Comminges.

Acest spectaculos și rapid progres al puterii capețiene îi neliniștește mult pe puternicii vecini ai lui Filip. O coaliție se formează, ca atare, împotriva lui, formată din Ioan Fără Țară, Împăratul Otto IV și conții de Flandra, Boulogne, Olanda și de Limburg, la care vin să se adauge și alți principii din Imperiu. Această coaliție iese victorioasă pe mare la Damme, în 1213, dar este zdrobită pe uscat, la Bouvines, lângă Tournai, la 27 iulie 1214, Plantagenetul însuși fiind bătut în Anjou de fiul regelui Franței. În 1216, acesta va împinge ofensiva pînă la Londra și dacă atunci coroana îi scapă lui Filip August, aceasta e pentru că Papa Inocențiu III se opune. La moartea regelui Franței, în 1223, domeniul regal și-a triplat suprafața, iar comitatul Flandrei a trecut sub severa tutelă a suveranului capețian. Urmașul lui Filip, Ludovic VIII, nu domnește decît 3 ani, dar el este cel

ce pregătește alipirea la coroană a teritoriilor contelui de Toulouse, Raymond VI, acuzat de erezie de către Biserică.

Lunga domnie a lui Filip II nu se traduce doar prin extinderea teritoriului direct controlat de capețieni. Aceasta este marcată și de o întărire a puterii regale. Din ce în ce mai mult, suveranul caută să-și mărească autoritatea asupra vasalilor și să limiteze influența marilor feudali. El se sprijină întru aceasta pe burghezia orașelor, favorizând mișcarea de eliberare urbană și obținând, în schimb, bani și soldați pentru armata sa. Mai bogată, monarhia poate de acum încolo să-și plătească funcționari docili și competenți. Vechilor magistrați însărcinați cu administrarea domeniului și care munceau cel mai adesea pentru a-și umple propriile buzunare, le sînt substituiți încetul cu încetul notarii regali (așa-numiții *baillis*, numiți, în Sud, *seneșali*) care ridică impozitele și fac dreptate în numele regelui. De asemenea, în timp ce sarcinile tradiționale de la curte tind să devină pur onorifice sau să se reducă la o fundație domestică, regele începe să-și aleagă sfetnicii din rîndul funcționarilor de origine modestă, formați în spiritul dreptului roman, întru totul devotați persoanei sale și care vor deveni agenți zeloși ai centralizării monarhice. Justiția regală progresează în defavoarea celei seniorale. Păstrat în Templu, la Paris, de către călugări-cavaleri ai ordinului fondat în Pămîntul Sfînt, Tezaurul regal este alimentat și de veniturile domeniului și de drepturile senioriale plătite de vasali, de taxe diverse, impozite prelevate bisericilor, impozite directe și ajutoare diverse cerute cu prilejul războaielor sau cruciadelor, diferite expediente în sfîrșit, precum taxa impusă evreilor. Acest embrion al finanțelor permanente permite monarhiei capețiene să întrețină nu numai funcționari, dar și o mică armată, ea însăși permanentă și compusă din cavaleri și pedestrași mercenari.

La moartea lui Ludovic VIII (1226), tînărul său fiu, Ludovic IX, (care va fi canonizat de Biserică doar la cîțiva ani după moarte), nu are decît 12 ani. Regența este asigurată de mama sa, Blanche de Castilla, care are de îndată de înfruntat

rebeliunea câtorva mari vasali – mai ales pe cea a lui Thibaut de Champagne și a lui Pierre Mauclerc, duce de Bretagne –, susținuți de mici seniori din Vest și de contele de Toulouse, Raymond VII, care profită de situație pentru a reintra în posesiunea pământurilor sale, alungându-i pe baronii din Nord. Rezultă de aici o lungă perioadă de anarhie, de pe urma căreia regele Angliei încearcă să profite pentru a-și recupera, și el, domeniile continentale. Energia și simțul politic care o caracterizează pe regentă permit coroanei Franței să traverseze această epocă fără mari daune, ba chiar să obțină promisiunea de a anexa comitatul de Toulouse (dacă din căsătoria fiicei lui Raymond VII cu fratele regelui, Alphonse de Poitiers, nu s-ar fi născut nici o descendență). În 1234, când Ludovic IX, devenit major, își asumă personal răspunderile puterii (împărțită, încă, cu mama sa), situația este aproape restabilită, iar, în 1241, el se află chiar în fruntea unei armate care îl pune pe fugă, lângă Saintes, pe regele Angliei, Henric III, debarcat în Franța pentru a susține revolta contelui de la Marche.

Joinville ne-a lăsat asupra lui Ludovic cel Sfânt imaginea unui suveran înzestrat cu cele mai rare virtuți morale și cu o pietate profundă. Ducând o existență foarte simplă, nu o dată îi primește pe cei săraci la masa sa sau îi îngrijește pe leproși. În fiecare noapte se trezește pentru slujba religioasă și, în fiecare vineri, se lasă biciuit în amintirea flagelării lui Hristos. În 1244, refăcut după o grea boală, el hotărăște să ia crucea și să se imbarce, în august 1248, la Aigues-Mortes, port depinzând de contele de Provența, a cărui moștenitoare s-a căsătorit cu fratele regelui, Carol, conte de Anjou. A șaptea cruciadă, predicată pentru a veni în ajutorul ultimelor așezări latine amenințate de turcii horezmieni, cunoaște câteva succese în Egipt, înainte de a fi complet distrusă de către musulmani. Făcut prizonier, apoi eliberat în contul unei foarte mari răscumpărări, Ludovic IX va petrece patru ani pe Pământul Sfânt, înainte de a se reîntoarce în regatul său, înțelept administrat, în absența sa, de Blanche de Castilla, apoi, după moartea acesteia, în 1252, de Aphonse de

Poitiers. Acest eșec nu-l va descuraja pe Ludovic care, în 1270, se îmbarcă pentru Tunis, primă etapă a celei de-a opta cruciade. Deja bolnav și sleit de puteri, el moare aici de ciumă.

Acest suveran pios și preocupat de soarta celor umili a fost, în același timp, și un suveran autoritar, conștient de prerogativele coroanei, fără a-și știrbi atributele de om al păcii. El s-a gândit mai puțin la extinderea domeniului său, cât la consolidarea a ceea ce dobândiseră străbunii săi. Deși învingător al regelui Anglici care atacase Poitou, el semnează, în 1259, cu rivalul său Plantagenet, Tratatul de la Paris. Ludovic IX renunță prin acest tratat la anumite teritorii – Limousin, Périgord, Quercy –, în schimb, Henric III recunoaște cuceririle făcute de Filip August și se declară vasal principal (*homme-lige*) al regelui pentru ducatul Guyenne (*homme-lige*, termen folosit pentru a desemna un vasal care, avînd mai mulți suzerani, contractează, față de unul dintre aceștia, obligații prioritare). Dornic, de altfel, de a asigura pacea interioară a regatului, Ludovic cel Sfînt pune totul în joc pentru a împiedica războaiele personale dintre seniori și interzice portul armelor nobililor ca și țăranilor.

Ludovic mai vrea ca raporturile între supușii săi să se afle sub semnul echității și onestității. Veghează ca fiecare parte să poată, în caz de litigiu cu justiția seniorală, face apel la tribunalul regelui și-i place lui însuși să împartă dreptatea. Bate noi monede de aur și cere ca acestea să circule în regat „bine” și „cinstit”. În același timp, însă, întărește mecanismele administrației centrale. Sub domnia sa, fosta „curte” feudală începe să se împartă într-o curte de justiție, un Parlament și o Curte de Conturi, însărcinată cu controlul finanțelor regale.

După domnia lui Filip III cel Îndrăzneț (1270-1285), care primește drept moștenire domeniile contelui de Toulouse, dar eșuează într-o expediție împotriva regelui Aragonului, aflat în război cu unchiul său, Carol de Anjou, devenit rege al Siciliei, coroana capetiană îi revine lui Filip IV cel Frumos. Acesta adaugă, prin căsătorie, domeniului regal, comitatele de Champagne și Brie și anexează Lyon-ul și comitatul Bigorre.

Războinic vestit, care nu pregetă să plătească într-o bătălie cu prețul propriei sale persoane, ultimul mare capețian „direct“ rămîne încă și astăzi un personaj destul de enigmatic, autoritar, desigur, și cinic, dar preocupat și el de a face ordine și de a aduce pace în regatul său. În timpul domniei sale, mai mult decît în timpul celei a lui Ludovic cel Sfînt, monarhia franceză tinde să joace în Europa rolul principal, înlocuind, în acest sens, Sfîntul Imperiu a cărui decadență se accentuează.

Filip a știut să se înconjoare de sfetnici de marcă: Pierre Flote, Enguerrand de Marigny, Guillaume de Nogaret, „legiștii“, numiți astfel pentru că erau experți în drept roman. În virtutea acestei competențe, ei au dedus numeroase lucruri, proclamînd faptul că „regele este împărat în regatul său“, ceea ce înseamnă că nu recunoaște nici o autoritate deasupra sa, fie ea temporală (Împăratul) sau spirituală (Papa). Rezultă din aceasta un conflict aspru, la începutul secolului al XIV-lea, cu Papa Bonifaciu VIII, pontif autoritar, care amenințase cu detronarea lui Filip, dar pe care acesta din urmă îl răpește la Anagni, în 1303.

În timp ce regele își impune autoritatea marilor vasali și noțiunea de stat apare din nou, administrația regatului continuă să se perfecționeze. Notarii regelui (*baillis*) și seneșalii sînt plătiți și supravegheați îndeaproape. Pentru a-și crea o armată permanentă, regele încearcă să instituie un impozit periodic, *fouage* (impozit pe „foc“, per casă). Dar nevoile sale crescînde de bani îl obligă să caute noi și variate soluții: taxe pe averea clerului, negustorilor și bancherilor evrei sau italieni, privați de bunurile lor, expulzați sau constrînși sub amenințare să verse trezoreriei sume considerabile, profituri realizate din variațiile de valoare ale monedei etc. În 1307, Filip îl însărcinează pe Nogaret să-i aresteze și să-i judece pe Templieri, cărora li se impută crime de necrezut, dar regele, de fapt, le pizmuie enormele bogății. Anumiți frați, mărturisind sub tortură sau în fața amenințării cu arderea pe rug (54 sînt arși de vii în 1310, printre care și Marele Maestru, Jacques de Molay), Filip obține

de la Papa Clement V suprimarea ordinului căruia îi confiscă bunurile.

Lărgirea domeniului regal continuă cu dobândirea regiunii Barrois, a unei părți din Lorrena, a comitatelor Diois și Valentinois, a Montpellier-ului, ca și a Dauphiné-ului, dăruit fiului regelui Franței, al cărui simbol va deveni de-acum încolo. Și totuși, această concentrare a puterii militare capetiene nu este nelimitată. În vechile principate feudale – Guyenne, Bretagne, Burgundia, Flandra – și în posesiunile constituite în defavoarea principilor de sînge și care și ele se pot transforma în principate, puterea suveranului trebuie să concureze cu aceea a marilor feudali.

Rivalitatea cu Plantagenetii, căreia Ludovic cel Sfînt crezuse că-i pusese capăt semnînd Tratatul de la Paris, izbucnește din nou sub domnia lui Filip IV. Acesta nu reușește nici să domine ducatul Guyenne, unde războiul reîncepe în 1293, nici să anexeze teritoriile contelui de Flandra, Guy de Dampierre, împins către o alianță cu englezii de către burghezii orașelor postavului, a căror prosperitate este legată de livrările de lînă de dincolo de Marea Mîneei. În 1302, garnizoana franceză de la Bruges este masacrată și crema cavaleriei franceze este pusă pe fugă la Courtrai de milițiile flamande. Doi ani mai tîrziu, armata regală repară înfrîngerea la Mons-en-Pevèle, însă poporul flamand, care a demonstrat la Courtrai că vitejia și hotărîrea „pie-tonilor“ putea să țină piept grelei cavalerii a baronilor, nu este liniștit.

Urmașii lui Filip cel Frumos, Ludovic X (1314-1316), Filip cel Lung (1316-1322) și Carol IV (1322-1328) cunosc dificultăți financiare și trebuie să facă față unei noi revolte feudale. De aceea, ei încearcă tot mai mult să se sprijine pe burghezii orașelor, care, în schimbul subsidiilor care le sînt cerute, doresc să le controleze utilizarea. O criză politică se profilează astfel în clipa în care apar grave probleme economice și sociale care vor afecta, în secolul al XIV-lea, cea mai mare parte a lumii occidentale și în care problema dinastică se va

repune în discuție. Carol IV fiind mort, fără moștenitor de sex masculin în linie directă, baronii au de ales între Eduard al Angliei, nepot al lui Filip cel Frumos pe linie maternă, și Filip de Valois, văr al regelui defunct, pe care-l desemnează, în cele din urmă, ca suveran, sub numele de Filip VI, invocând, în justificarea alegerii lor, legea salică, care interzice orice succesiune pe linie feminină („crinii nu torc niciodată”). Din această hotărâre va decurge „Războiul de o Sută de Ani”.

De cealaltă parte a Canalului Mîneicii, forța și prestigiul monarhiei atinseseră apogeul sub domnia lui Henric II și la începutul celei a lui Richard Inimă-de-Leu. Dar deja cînd acesta, plecînd în a treia cruciadă, îi lasă fratelui său Ioan grija de a gira afacerile regatului, Anglia se prăbușește într-o profundă dezordine. Cînd Ioan Fără Țară îi urmează la tron lui Richard, omorît, în 1199, după cum am văzut, în timpul asediului castelului unui vasal din Limousin, situația decade vertiginos. Noul suveran este un psihopat, crud și disprețuitor la adresa supușilor săi. Pierderea celei mai mari părți din teritoriile sale continentale, cucerite de Filip August, înfrîngerea sa de la La Roche-aux-Moines și cea a aliaților săi coalizați la Bouvines în 1214, obligația la care este supus în 1213 de a recunoaște suzeranitatea Papei (Inocențiu III depunîndu-l), grelele impozite cu care îi copleșește pe englezi, toate acestea sfîrșesc prin a ridica împotriva lui aproape întreaga populație a regatului.

În 1215, prelați, seniori și burghezi din Londra se unesc pentru a-i impune regelui semnarea unui document prin care se angajează să respecte privilegiile baronilor, ca și libertățile tradiționale ale Bisericii și orașelor. Baronii și prelații aleg 25 dintre ei ca să-l supravegheze pe monarh și să controleze ridicarea impozitelor. Acest document — „Marea Cartă” — nu este nici pe departe revoluționar, întrucît este în întregime întors către trecut și încearcă să restabilească, în profitul seniorilor și al clasei conducătoare a orașelor, situația anterioară domniei lui Henric II. Așa cum ni se înfățișează, el enunță totuși niște principii — consimțirea la impozite, libertatea personală a supușilor,

judecată prin intermediul „pair“-ilor (cci care aparțin aceleiași categorii sociale) —, principii care se află la originea întregii evoluții ulterioare a monarhiei engleze. La scara Europei și a istoriei sale, documentul introduce pentru prima oară în Evul Mediu ideea că puterea unui suveran poate fi controlată de supușii săi în mod permanent. În acest sens, „Marea Cartă“ se află la baza unei culturi politice specifice, pe care Anglia o va face mai târziu să triumfe pe continent.

Ioan Fără Țară moare în 1216, atunci când lupta cu baronii tocmai reîncepuse, regele, sprijinindu-se pe ajutorul Papei Inocențiu III, dorind să anuleze efectele Marii Carte. În timpul minorității tânărului Henric III (1216-1272), care nu are decât 9 ani la moartea tatălui său, marii seniori își impun propria lege, iar când, în 1235, noul suveran ajunge la majorat, se vede obligat să confirme clauzele Cartei. Va căuta, la scurt timp după aceea, să se elibereze de aceasta. Înconjurându-se de seniori poitevini și provensali, el încearcă să sfărâme rezistența nobilimii engleze și ridică, fără să o consulte, grele impozite. Rezistența este neiertătoare. Grupați în jurul unuia dintre ei, Simon de Montfort, unul din fiii conducătorului cruciadei albigenze, baronii îl constrâng pe Henric III să accepte „Prevederile de la Oxford“, care stabilesc controlul lorzilor în privința administrației regale. De acum înainte, Marele Consiliu, compus din 15 baroni aleși de *pair*-ii lor, se va întruni de trei ori pe an, în timp ce regele nu poate preleva impozite fără știrea lor. În 1265, Simon de Montfort, care a învins trupele regale și a stabilit, timp de un an, o adevărată „dictatură“, permite să intre în consiliul numit deja Parlament, pe lângă reprezentanții înaltei nobilimi, și pe cei ai micii nobilimi, pe membrii clerului și burgheziei orășenești. Simon de Montfort este învins și ucis un an mai târziu, însă Henric III, a cărui domnie se încheie în haos, nu va mai avea cum reveni asupra reformelor acceptate.

Cu Eduard I (1272-1307), suveran priceput și conducător de oști de temut, coroana își recâștigă o parte din prestigiu. Noul rege încearcă să-și mărească regatul cucerind teritorii vecine.

Dacă nu reușește în privința Scoției, el își stabilește dominația în Irlanda, unde englezii s-au instalat încă din timpul domniei lui Henric II, și reușește să anexeze Țara Galilor. Din campaniile dure, purtate în regiuni cu acces greu, împotriva partizanilor scoțieni și galezi, englezii au învățat lucruri care-i vor ajuta să-și adapteze înzestrarea militară evoluției vremurilor, care pune, deja, în umbră rolul cavaleriei grele cuirasate. Ei adoptă armele adversarilor lor, în special arcul mare galez, și pun un accent deosebit pe infanteria orașelor și comitatelor. Aceasta chiar în momentul în care cavaleria franceză se lasă zdrobită, la Courtrai, de către milițiile flamande. Primele mari bătălii ale Războiului de o Sută de Ani vor pune, de altfel, repede în valoare avantajul pe care-l prezintă pentru armatele Plantagenetilor aceste schimbări legate de transformările sociale și politice din timpul „Eului Mediu Târziu“

Eduard I are înțelepciunea de a nu-i înfrunța direct pe nobilii și burghezii care populează acum Parlamentul. Sub domnia sa, acesta se întrunește regulat la Westminster și-și exercită fără greutate funcția de controlor al finanțelor și al administrației. La începutul secolului al XIV-lea, el se împarte în două camere: de o parte membrii de drept, prelați și baroni, constituind Camera Lorzilor, pe de altă parte membrii aleși, reprezentanți ai micii nobilimi și ai orașelor, formînd Camera Comunelor și transmițîndu-și părerile Camerei Lorzilor prin intermediul unui orator (*speaker*). Acest sistem nu numai că nu slăbește monarhia, ci îi asigură, dimpotrivă, un fundament și un „consens“ în rîndul elitelor, consens precar, desigur, dar care nu există în regatul rival capetian.

Eduard II (1307-1327) nu va ști să profite de această operă de redresare. Veleitar și cheltuitor, guvernînd sub influența favoriților săi, el nu întîrzie să intre în conflict cu Parlamentul, respingînd reformele propuse și văzîndu-se deîndată refuzat în privința subsidiilor sale regulate. În 1327, regina Isabela, prințesă franceză, preia conducerea, alături de amantul său Mortimer, a unei expediții militare care, pornită din Franța, debarcă

în Anglia și constrînge pe rege să abdice în favoarea fiului său. Suveran energic și respectat, tînărul Eduard III reînnoadă cu politica bunicului său, punînd monarhia engleză într-o poziție de forță în momentul în care în Franța se anunță criza dinastică ce-l va aduce pe tron pe Filip VI de Valois.

Papa și Împăratul

În timp ce Franța și Anglia devin, în cca de-a doua jumătate a secolului al XIII-lea, cele două principale puteri europene, Sfîntul Imperiu Roman Germanic se cufundă într-un declin din care nu-și va mai reveni. Înainte, el strălucise cu Frederic II, ultimul dintre marii suverani Hohenstaufen, strălucire cu totul deosebită, concentrată, de fapt, asupra domeniilor italiene ale împăratului german.

Cînd, în 1198, dispare Împărăteasa Constanța, văduvă a lui Henric VI, cea care își asumase regența minorității tînărului Frederic Roger, viitorul Frederic II, în vîrstă de numai 4 ani –, tronul Sf. Petru este ocupat de Inocențiu III: un papă energic și hotărît, mai mult decît toți predecesorii săi, să facă să prevaleze funcția de vicar al lui Hristos asupra puterii temporale a suveranilor. Pretențiile sale depășesc cu mult pe cele ale lui Alexandru III, pentru care regii nu aveau decît un exercițiu al puterii delegat de Papă, dar care se ferise să intervină în calitate de prinț temporal. Proiectul pontifical de *dominium mundi* pare, în aceste condiții, cu atît mai realizabil cu cît Împărăteasa Constanța îi încredințează, înainte de a muri, tutela fiului său, ceea ce lasă cîmp liber noului Papă spre a conduce după bunul plac afacerile Imperiului. Legații săi în Germania îl impun pe candidatul său la tron: Otto IV de Braunschweig, împotriva lui Filip de Suabia, frate al împăratului defunct în 1201, iar apoi, după moartea celui din urmă și excomunicarea lui Otto, plecat, în 1209, să cucerească regatul Siciliei, pe tînărul Frederic

Roger, ales ca rege al romanilor, apoi ridicat la rang imperial în 1215, sub numele de Frederic II.

În tot acest timp, Inocențiu III s-a comportat ca un adevărat șef al Creștinătății și ca un suveran temporal dornic să-și mărească statele susținându-l pe Filip August împotriva coaliției suscitată de Ioan Fără Țară, excomunicând suveranii rebeli, impunându-și suzeranitatea celorlalți (regilor de Aragon, de Castilia, ai Portugaliei, Ungariei, Suediei, Danemarcei, Poloniei, Bulgariei și Angliei), anexând statului pontifical Romagna cu Ravenna, regiunea Marches, Ancona și fostul ducat Spoleto, lansând, în sfârșit, două cruciade: a patra, care va fi, după cum am mai spus, deturnată către Constantinopol, și expediția împotriva albigenzilor. Conciliul de la Lateran, din 1215, în cursul căruia el dispune de domeniile confiscate de la contele de Toulouse în beneficiul lui Simon de Montfort, marchează apogeul puterii sale.

Inocențiu III moare în 1216. Dar, încă din primul an al domniei sale, pupilul său imperial a arătat că nu se va dedica ușor planurilor pontifului roman. Destinul acestui Hohenstaufen este ciudat și fascinant, căci, născut și crescut în Sicilia, el nu vorbește limba străbunilor săi, dar stăpânește cu ușurință nu numai italiana și latina, ci și greaca, franceza și araba. Fără să ignore Germania, el își concentrează atenția asupra domeniilor peninsulare și, mai ales, asupra moștenirii materne, Sicilia regiilor normanzi, răscruce mediteraneană în care se amestecă influențele latine, grecești și musulmane din care voia probabil să compună sufletul unui Imperiu al Sudului. Pentru a sparge încercuirea la care erau supuse propriile sale state, Inocențiu III avusese grijă ca, înaintea încoronării lui Frederic II, să-i smulgă acestuia coroana Siciliei atribuită foarte tânărului fiu al lui Frederic, Henric, cu obligația pentru suveranul Hohenstaufen, de a-l emancipa pe acesta din urmă și de a renunța, în ceea ce-l privea, la moștenirea siciliană.

Această promisiune nu-l împiedică pe Frederic să-și instaleze curtea la Palermo, capitală somptuoasă, în care acest literat

înzestrat cu o imensă curiozitate intelectuală, poet și filosof la vremea sa (el l-a citit pe Aristotel sub forma în care i-a venit prin Averroes), pasionat de matematică, de medicină, științele naturii, istorie, el atrage împrejurul său artiști, scriitori, medici, juriști, gânditori veniți din toate colțurile lumii mediteraneene, fie că sînt romano-catolici, fideli ai Bisericii grecești sau musulmani. Nonconformismul său, spiritul critic, și toleranța sa nu au întîrziat însă să fie speculate de dușmanii săi și puse pe seama unei dereglări a spiritului care a făcut, din păcate, ca el să apară, în loc de prinț al Renașterii ivit în plin Ev Mediu, drept un necredincios și un imoral.

Deși nu este cu totul necredincios, Frederic II nu este însă, fără îndoială, nici un catolic fervent și, de aceea, acest umanist înainte de vreme nu se simte deloc chemat să ducă un război sfînt în țară musulmană. În 1227, în clipa îmbarcării sale, la Brindisi, pentru cruciadă, și lovit și el de epidemia care-i decimează baronii, el își amîină, pur și simplu, plecarea, ceea ce-i aduce din partea lui Grigore IX excomunicarea. În anul următor, un cruciat exclus din Biserica lui Hristos se îmbarcă pentru Sf. Ioan din Accra unde, preferînd negocierca războiului, obține de la musulmanii din Egipt un tratat care recunoaște creștinilor posesiunea Ierusalimului și a Locurilor Sfînte.

Cu Papalitatea, raporturile se inversează repede. Frederic obține, într-adevăr, din partea principilor, fără a rupe promisiunea făcută lui Inocențiu III, alegerea fiului său drept rege al romanilor, sub numele de Henric VII, restabilind astfel unitatea dinastică a tronului imperial și a celui al Siciliei: ceea ce Papa va accepta, în cele din urmă, în 1240. De atunci, Frederic consacră Siciliei și Italiei de Sud întregul său efort. Făcînd din insulă o monarhie centralizată, administrată riguros de funcționari competenți, formați la Universitatea pe care o creează în 1224, supunînd-o unei stricte discipline, el elaborează Constituțiile de la Melfi (1231), care amenință cu pedeapsa cu moartea pe cei care ar fi continuat războaiele personale în regat. Pentru a-și aplica politica, Împăratul construiește o rețea strînsă de fortărețe

și drumuri, impunându-și în întreg regatul vicarii și ofițerii. Rezistențele feudale sînt uneori foarte puternice. În timpul șederii lui Frederic în Orient, Grigore IX profită de această absență pentru a pune mîna pe regat. Dar la întoarcere, Împăratul îl recucerește și obține, prin tratatul de la San Germano (1230), ridicarea excomunicării sale.

Lucrurile se deteriorează atunci cînd, dornic să-și asigure continuitatea între domeniile sale germanice și cele din Italia de Sud, Frederic II începe să pună orașele din nordul și centrul peninsulei sub autoritatea agenților săi. Din nou excomunicat de Papă în 1239, el trebuie să țină piept revoltei orașelor toscane și mai ales Ligii Lombarde, susținută de suveranul pontif, care predică împotriva Împăratului o adevărată cruciadă. Un război aproape permanent și de o cumplită cruzime se instalează astfel în peninsulă, opunîndu-l pe Frederic și partizanii săi ghibelini cetăților guelfe și Statului pontifical pe care-l domină parțial suveranul Hohenstaufen. În 1241, Grigore IX convoacă un conciliu general la Roma, cu scopul de a-l detrona pe Împărat; acesta, însă, pune mîna pe corăbiile genoveze care-i transportau pe părinții conciliari și-i trimite în captivitate în Pouilles. Patru ani mai tîrziu, urmașul lui Grigore IX, Inocențiu IV, hotărăște să-și părăsească statele, reunește la Lyon un conciliu care pronunță detronarea lui Frederic și-și trimite legații în Germania pentru a numi un nou rege al romanilor. În ciuda greutăților pe care le întâmpină în Italia de Nord, Împăratul se pregătește să reia lupta, însă își află moartea în decembrie 1250.

Declinul și fărîmițarea Imperiului Germanic

Din duelul care a opus Papalitatea Împăratului, acesta din urmă ieșea, deci, învins, incapabil de a-și impune autoritatea în Italia de Nord, repede amenințat în domeniile sale meridionale și pradă ambițiilor principilor germani. După moartea lui Frederic II care, în întregime absorbit de afacerile sale italiene, le

acordase acestora principalele drepturi regale, edificiul imperial se prăbușește în anarhie timp de un sfert de secol, acel sfert de secol care constituie ceea ce se numește „Marele Interregnum” (1250-1273). În timp ce fiul lui Frederic II, Conrad IV, apoi nepotul său, Conradin, se opun candidaților străini susținuți de Papă – contele Wilhelm de Olanda, Alfonso X al Castiliei, Richard de Cornwall –, Germania se transformă într-un mozaic de state aproape independente: principate laice și ecleziastice, state ale Cavalerilor Teutoni, orașe libere ale Hansei etc. Colegiul electoral care-l desemnează pe regele Romanilor (candidatul, deci, la titlul imperial), redus la șapte membri – arhiepiscopii de Köln, Mainz și Trier, contele palatin al Rhinului, regele Boemiei, margraful de Brandenburg și ducele de Saxonia –, ține monarhia în tutelă și-și impune condițiile candidaților.

În 1273, Papa, îngrijorat de prelungirea vacanței imperiale, îi determină pe marii electori germani să desemneze un prinț a cărui modestă putere teritorială – nu posedă decât un număr mic de fiefuri în Elveția și în Alsacia de Nord – să nu-i neliniștească pe marii feudatari germanici: Rudolf de Habsburg. Acesta, în loc să încerce să reînnoade ambițiile imperialiste ale dinastiei Staufen sau să-și impună autoritatea asupra principilor, nu-și folosește domnia decât pentru a-și mări teritoriul în Austria, Styria și Carniola în defavoarea regelui Boemiei, Otokar II. Altfel spus, asistăm la o recentrare a Imperiului, sau a ceea ce mai rămîne din acesta, în jurul țărilor de limbă germană și la renunțarea din partea primului Habsburg care poartă coroana imperială la orice pretenție la o monarhie universală.

Rudolf de Habsburg nu va reuși, de altfel, să obțină de la succesorul lui Grigore X consacrarea pe care-o reprezintă încoronarea imperială de către Papă, nici ca fiul său, Albert, căruia marii electori i-l preferă pe Adolf de Nassau, să fie desemnat, în 1292, ca rege al Romanilor. Abia în 1296, după ce-l vor detrona pe Adolf, ei vor trece la alegerea lui Albert de Habsburg. În 1308, acesta este, însă, asasinat de nepoții săi și înlocuit cu un prinț a cărui modestă proprietate nu-i putea neliniști pe principi:

Henric, conte de Luxemburg, care nu va întârzia, ca și Hohenstaufen-ii altădată, să se dezintereseze de Germania pentru a relua visul italian. Momentul nu este încă propice pentru Habsburgi, de a asigura în mod durabil coroana imperială și de a-i reda strălucirea pe care-o cunoscuse în vremea primilor Ottonieni, a lui Barbarossa sau a lui Frederic II.

În timpul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, Italia se desprinde complet de orbita germană. La sud, Papa Inocențiu IV își găsește, încă din 1253, sprijin în contele de Anjou și de Provența, Carol, pentru a-i elimina pe urmașii lui Frederic II, oferindu-i fratelui lui Ludovic cel Sfânt coroana Siciliei. În 1265, Carol răspunde chemării acestuia și-i nimicește rînd pe rînd pe Manfred, fiul bastard al Împăratului mort, lîngă Benevento (1266), apoi pe ultimul Hohenstaufen, Conradin, venit grabnic din Germania și executat după înfrîngerea sa în fața angevinilor la Tagliacozzo. Stăpîn al Italiei de Sud, Carol de Anjou încearcă să-și extindă autoritatea și asupra celorlalte părți ale peninsulei. El se instalează în Toscana și la Roma, unde profită de o lungă vacanță a Sfîntului Scaun pentru a se face ales senator și a pune sub tutela sa comuna romană. Visînd, ca și regii normanzi, să domine Mediterana orientală, el se gîndește să restaureze, în profitul său, Imperiul latin al Constantinopolului. Imperialismul angevin a ridicat însă repede împotriva lui adversari de temut. În primul rînd, Papa Grigore X care, pentru a evita refacerea unei puteri comparabile cu cea a lui Frederic II, înlesnește alegerea lui Rudolf de Habsburg la tronul imperial. Apoi îl favorizează pe regele de Aragon, Petru III, care va profita de masacrul ocupanților francezi la Palermo, la 30 martie 1282 (faimoasele Vespere Siciliene), pentru a cuceri insula și a se proclama rege al ei. Angevinii nu vor mai reuși să-l urnească de aici, în ciuda cruciadei purtate împotriva Aragonului de regele Franței, Filip III. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, monarhia angevină, retrasă la Neapole, constituie încă o putere care intervine în întreaga Italie, beneficiind de sprijinul pontifical.

Italia de Nord și Italia Centrală rămîn în tot acest timp pradă luptelor care se dau între guelfi și ghibelini. În principiu, primii sînt partizanii Papci, iar adversarii lor – cei ai Împăratului. În realitate, lucrurile nu sînt atît de simple. Guelfii sînt mai întîi campionii autonomici municipale și, chiar dacă s-au aliat cu Papa, ei nu împărtășesc și ambițiile teocratice ale anumitor pontifi. De îndată ce Papa încearcă să-și impună autoritatea în afara statelor sale și pare hotărît să unifice Italia, ei nu ezită să-l abandoneze. Ghibelinii, la rîndul lor, se definesc mai degrabă în termeni de opoziție între orașele sau clanurile rivale din interiorul aceleiași cetăți – opoziție legată de cele mai multe ori de străvechi lupte familiale –, decît în raport cu adeziunea la programul imperial. În Italia de Nord, cca mai mare parte a cetăților face parte din Liga Lombardă și este dușmana dinastiei Staufen; în Italia Centrală, și mai ales în Toscana, există orașe guelfe (Florența, Lucca) și orașe ghibeline (Sienna, Pisa, Pistoia), ostilitatea politică născînd aici rivalități economice; în fiecare dintre aceste cetăți există clanuri guelfe și clanuri ghibeline, care practică între ele vendete și exilări. În chiar sînul partidului guelf dominant există facțiuni rivale – Albii și Negrii – care se exclud și se combat. Dante Alighieri va trebui, după victoria Negrilor la Florența, să se exileze din orașul său în 1301 pentru a nu se mai întoarce acolo niciodată.

În 1310, Henric VII de Luxemburg, pe care electorii germani l-au desemnat cu doi ani mai devreme drept rege al românilor, ia și el drumul Italiei, la chemarca ghibelinilor. Dar, la Roma, el se lovește de guelfi și nu poate să fie încoronat Împărat la Lateran decît în 1312, înainte cu un an de a muri, fără a fi reușit să împace partidele. Papalitatea și aliații săi italieni triumfă în urma unei lupte care va fi durat două secole și jumătate, în timp ce în Germania puterea imperială începe să se descompună. Orașele imperiale și nobilimea Imperiului dobîndesc privilegii care fac din ele adevărate entități autonome, putînd încheia între ele ligi și acorduri de pace. Un astfel de exemplu îl reprezintă muntenii celor trei cantoane, Uri, Schwyz și

Unterwalden, care, în 1291, se unesc pentru a impune Habsburgilor recunoașterea tribunalelor lor locale, preludiu la ceea ce va deveni mai târziu Confederația elvețiană.

La periferia Occidentului creștin

Începînd cu secolul al XI-lea, încadrarea în sînul Creștinătății a teritoriilor situate în estul Europei a continuat cînd în sfera de influență romană, cînd în cea a Biscricii Orientale, greutățile Imperiului Bizantin, apoi dispariția sa temporară, la începutul secolului al XIII-lea, neputînd decît să defavorizeze pe a doua în detrimentul celeilalte. Ceea ce caracterizează, însă, în mod special evoluția acestei părți a continentului este lenta apariție a unor noi puteri, a căror voință de independență și ale căror ambiții vin deseori în contradicție cu cele ale imperiilor vecine.

Așa stau lucrurile cu Boemia, de exemplu. Încă din epoca carolingiană, triburile cehe care se instalaseră în această zonă întrețineau relații cu lumea occidentală. Campaniile lui Carol cel Mare făcuseră din Boemia o anexă a ducatului de Bavaria și adesea ea era inclusă în regulamentele succesorale ale moștenitorilor imperiali.

În secolul al X-lea, însă, Boemia s-a desprins treptat de tutela germanică sub aripa ducilor „naționali” – Przemyślizii (descendenți ai lui Przemyśl). În secolul al XI-lea, aceștia din urmă reușesc să-și extindă autoritatea către est, înglobînd Moravia, apoi Silezia. Au intrat, astfel, în contact cu polonii care, în același timp, îi organizau pe slavii de pe Vistula. De aici, numeroase conflicte, fiecare dintre cele două „state” căutînd să-și asigure controlul asupra celuilalt. Această stare de război permanentă între Boemia și Polonia a fost speculată de împărații germanici, ei opunîndu-se sistematic creării unui mare regat al slavilor occidentali, a cărui existență le-ar fi putut amenința frontierele orientale. În 1004, Henric II este cel care,

alungându-i pe poloni, îi reîncalcază pe Przemyslizi la Praga. În 1039, în schimb, Henric III îl salvează pe Cazimir al Poloniei de dominația ducelui de Boemia.

În schimbul unei vasalități general acceptate, împărații îi consideră pe ducii de Boemia ca pe niște prinți germani. Cehii trimit, ca atare, contingente armatei imperiale, asistă la dietele Imperiului și participă la alegerile imperiale. Tributari ai unei înalte funcții la curtea împăratului, ei primesc chiar, din mâinile lui Frederic Barbarossa, titlul regal. În 1158, Vladislav II se prevalează de acest titlu, ceea ce nu-l împiedică pe imperialul său protector de a lucra cu sîrg la slăbirea noului regat, încurajînd tendințele separatiste ale Moraviei.

În 1197, profitînd de o luptă succesorală veche de 20 de ani între urmașii lui Vladislav II, Henric VI impune o soluție de partaj: Przemysl I, zis Ottokar, va domni peste Boemia, fratele său Wladislaw, peste Moravia. După moartea lui Henric VI, însă, criza din Sfîntul Imperiu va fi speculată de suveranii boemieni. Diverșii pretendenți îi garantează lui Ottokar autonomia și titlul regal, iar, în 1212, Împăratul german Frederic II promulgă o bulă de aur care, recunoscînd calitatea de prinț german regelui Boemiei, îi asigură în mod solemn și independența. În 1222, îi va reveni și Moravia.

Or, această autonomie cu greu dobîndită, va fi folosită de regii Boemiei pentru a-și exercita un rol tot mai important în sînul lumii germanice. Ei pot fi văzuți intervenind activ în luptele care-i opun pe Frederic II și pe adversarii săi, în timp ce germanii atrași de privilegii speciale vin să se stabilească, numeroși, în regat: negustori care monopolizează comerțul și întemeiază orașe, clerici și chiar seniori care acaparează înalte funcții și pămînturi dintre cele mai bogate. Într-atît încît, dacă suveranii lor privesc către Germania, slavii din Boemia suportă din ce în ce mai greu adevărata colonizare germanică al cărei teatru este însăși țara lor.

În 1230, regele Wenceslaw I se căsătorește cu o Hohenstaufen, fiica lui Filip de Suabia. Preocupat doar de obiectivele

sale germanice, el nu face nici un efort pentru a se opune invaziei mongole care, în 1241, începe în Europa Centrală, lăsându-i pe fiii lui Gengis-Han să treacă prin foc și sabie Moravia și Ungaria. Criza de succesiune care urmează în Imperiu drept consecință a morții lui Frederic II favorizează intrigile și pretențiile la coroana imperială. Și într-adevăr, în timpul perioadei numite a „Marelui Interregnum“, regele Boemiei, Ottokar II, este, fără îndoială, cel mai puternic prinț german. Tulburările germanice i-au permis să ocupe Austria, Styria, Carinthia, Carniola. Adăugate proprietăților Boemiei și Moraviei, aceste teritorii constituie un real imperiu care-i justifică pretențiile. Papa Grigore X, care vede în el un prinț docil, supus Sfântului Scaun, îi sprijină candidatura. Posesiunea minelor din Boemia îi asigură venituri neprețuite. Însă excesul puterii sale îi îngrijorează pe principii germani care îl preferă, cum am văzut, pe landgraful de Alsacia, Rudolf de Habsburg. În conflictul care-i opune pe aceștia din urmă și pe regele Boemiei, Ottokar iese învins, fiind ucis în 1279. Regatul său este dezmembrat, iar tânărul său fiu, Wenceslas, pus sub tutela unui senior germanic. În câțiva ani, orgolioasele pretenții ale regelui Boemiei s-au risipit și, odată cu ele, autonomia, cu greu dobândită, a statului ceh.

Mai la nord, tot spre mijlocul secolului al X-lea, începe să se organizeze, sub ducii Mieszko I (963-992) și Boleslav cel Viteaz (992-1025), un stat polonez al cărui centru se situează în bazinul Vistulei, între Carpați și Baltica. O lungă luptă, dusă de Boleslav împotriva Împăratului Henric II, îi asigură independența și, dacă presiunea imperială îl obligă să renunțe la Boemia cucerită între 1003-1004, el se consolează, atribuindu-și, în 1025, titlul de rege.

Efemeră măreție și scurtă independență! Mediocrul Mieszko II (1025-1034) lasă să-i scape o bună parte din cuceririle tatălui său și trebuie din nou să se recunoască vasal al Împăratului. O vasalitate care salvază totuși regatul de anexarea sa, proiectată de Bretislav de Boemia. Restaurat sub domnia lui Cazimir Renovatorul (1034-1058), regatul Poloniei se

cufundă în cea de a doua jumătate a secolului al XI-lea în anarhie și dezordine, fiecare provincie încercînd să-și păstreze cu înverșunare particularitatea și să se sustragă oricărei tentative centralizatoare.

Domnia lui Boleslav III Gură-Strîmbă, care începe în 1102, marchează ultimul efort al dinastiei Piast de a jugula tendințele centrifuge care înving, în cele din urmă, în regat. Boleslav reunifică țara, o mărește cu Pomerania cucerită de Împărat și impune feudalilor autoritatea sa suverană. Însă, împărțirea pe care el o hotărăște între fiii săi, fiecare administrînd o provincie și trebuind să recunoască suzeranitatea celui mai mare („senioratul“), nu duce decît la adîncirea separatismelor. Senioratul, titlu mai mult onorific decît real, trece de la un ducat la altul, fiecare prinț gîndindu-se cum să-și extindă mai bine domeniul în defavoarea vecinilor săi. Uzurpările și războaiele civile se înmulțesc, în profitul deplin al seniorilor feudali avizi de independență.

Această anarhie este cu atît mai gravă cu cît supraviețuirea însăși a Poloniei este în joc. Le vest, ea trebuie să se apere împotriva valului amenințător al germanismului încarnat de ducele de Brandenburg. La începutul secolului al XIII-lea, acesta cucerește litoralul baltic și cursul inferior al Oder-ului. În 1226, ducele de Mazovia, Conrad, în luptă împotriva păgînilor din Prusia, face apel, am mai spus-o, la Cavalerii Teutoni care constituie un stat în zona de jos a Vistulei, împiedicînd și aici accesul polonilor la mare. Strîmtul coridor prin care regatul se mai află încă în contact cu Baltica riscă să fie și el înghițit de expansiunea germanică. Dacă mai adăugăm că și rușii cu lituanienii devin amenințători la frontierele estice ale Poloniei, putem înțelege gravele consecințe pe care riscă să le comporte, în privința supraviețuirii regatului, incapacitatea prinților de a-și impune autoritatea în fața celei a marilor vasali.

Cea mai solidă entitate statală în Europa Centrală, la începutul secolului al XI-lea, o constituie monarhia maghiară. Regatul Sfîntului Ștefan a știut, într-adevăr, altfel decît vecinii săi,

să se apere împotriva intervențiilor Imperiului. Păstrându-și astfel independența, regii Ungariei au putut să se consacre dezvoltării țării lor. O țară prosperă, îmbogățită de un comerț activ, a cărui frontieră a fost repede deplasată pînă la Carpați dă importanță unor suverani activi care profită de greutățile Imperiului Bizantin pentru a-și extinde teritoriul și în țările slave ale Balcanilor din apropierea coastei adriatice. Încă din 1064, ungurii cuceresc Belgradul. Sub domniile lui Ladislau I (1077-1095) și a nepotului său Coloman (1095-1116), expansiunea continuă: Slovacia și Croația cad în mâinile maghiarilor, grație și binevoitoarei neutralități a împăraților Comneni care văd în ei niște aliați de valoare împotriva micilor prinți sîrbi mereu agitați în Balcani.

Cu toate acestea, creșterea puterii maghiare în regiune îi neliniștește repede pe suveranii bizantini. Profitînd de disputele din sînul familiei domnitoare a lui Arpad, aceștia instigă un pretendent împotriva celui alt și încearcă să-i vasilizeze, ba chiar să absoarbă statul maghiar. Și par pe punctul de a reuși la mijlocul secolului al XI-lea, însă moartea lui Manuel Comnenul și domnia dezastruoasă a lui Andronic răstoarnă situația în profitul suveranului ungar Bela III. Acesta reia bizantinilor teritoriile pierdute în Balcani, își înzestrează regatul cu instituții stabile și se simte repede destul de puternic pentru a interveni în afacerile vecinilor săi, mai ales în acelea ale prințului Kiev-ului.

Astfel absorbit de ambițiile sale externe, Bela III lasă să se dezvolte în Ungaria o puternică pătură de feudali care acaparează teritorii și ciuntesc puțin cîte puțin drepturile regale. La moartea suveranului, în 1196, cei doi fii ai săi își dispută succesiunea și, pentru a-și asigura fideli, împart pămînturi și privilegii. Victoria lui Andrei II este cea a unui monarh dezarmat în fața nobilimii. Conjurațiile se înmulțesc și, în 1222, nobilii unguri, grupați în jurul fiului suveranului – Bela, îi impun o „Bulă de Aur“, adevărată renunțare a regelui – asemănătoare „Marii Carte“ engleze – în fața pretențiilor seniorale. Bela IV,

venit pe tron în 1235, încearcă zadarnic să repare situația la care a contribuit din plin.

În 1241, în plină dezordine interioară, intervine și invazia mongolă, Bela străduindu-se din răputeri să opună o armată feudală care să-l combată pe invadator. Când, în sfârșit, reușește s-o facă, mongolii sînt deja bine instalați pe Dunăre și nimicesc, pe 11 aprilie 1241, armata regelui Ungarici. În timp ce acesta din urmă aleargă după ajutor din partea Austriei, copleșindu-l pe împărat cu cereri de ajutor, ca și pe papă și pe suveranii occidentali, mongolii ocupă țara. Orașele sînt incendiate, fortărețele distruse, populațiile umilite sau masacrate. La începutul lui 1242, Bela IV trebuie să se refugieze în Croația, urmărit de dușmanii săi de-a lungul litoralului dalmat. Doar moartea lui Ogodai Han și conflictele care urmează între șefii mongoli îl salvează *in extremis* pe Bela și regatul său.

În paralel cu constituirea statelor polonez și ungar, are loc și aceea a statului sîrb. Pînă la începutul secolului al X-lea, prinții care domnesc aproape permanent asupra triburilor de sîrbi instalate între Adriatica și Dunăre – de la Vlastimir și pînă la Paul Branovič – sînt vasali ai împăratului bizantin și istoria lor este indisociabilă de cea a Imperiului de Răsărit. Serbia autonomă nu începe să se desprindă, la începutul secolului al X-lea, decît din cauza tulburărilor care afectează Peninsula Balcanică. Lupta între Bizanț și Simion al Bulgariei îi determină pe cei doi adversari să-i introducă pe sîrbi în sfera lor de influență.

Rînd pe rînd, bizantini și bulgari impun sîrbilor suverani care le sînt favorabili. În războiul pe care Vasile II îl duce împotriva lui Samuel, prințul Vladimir din Diocleea (sau Zeta) este pentru basileu un aliat de preț, ceea ce are drept consecință anexarea principatului său Bulgariei. Victoria, însă, a Bulgaroc-tonului pune lucrurile la punct. Trebuie așteptat anul 1135 pentru a-l vedea pe prințul sîrb de Zeta, Ștefan Voislav, aducînd independența poporului său, respingînd protectoratul bizantin, ca și expedițiile punitive lansate de Împărat, reușind chiar să-și

mărească principatul. La moartea sa, în 1052, micul stat Zeta este prima țară slavă din Balcani care a știut să devină independentă față de Bizanț. Ea va duce de acum încolo împotriva fostului său protector o politică activă, susținând sau determinând veleitățile de independență ale Bulgariei vecine. Prințul Mihai, chiar, cel care conducea principatul de la moartea lui Ștefan Voislav, îl încoronează pe fiul său, Constantin Bodin, în 1072, ca țar al bulgarilor.

În 1077, același Mihai primește de la Roma, a cărei opoziție față de Bizanț este totală de la schisma din 1054, coroana regală. Sub Constantin Bodin, care-i urmează, domnind între 1080 și 1101, o nouă etapă începe: regatul sîrb profită de luptele care opun Imperiul de Răsărit normanzilor și de poziția sa excentrică în Balcani pentru a-și alipi Raska vecină, care va deveni centrul de greutate al Serbiei și baza expedițiilor sale împotriva Bizanțului.

Moartea lui Constantin Bodin îi oferă Imperiului grec un moment de pace de care va profita Alexic Comnenul pentru a agrava rivalitatea care se naște între cei doi poli ai regatului sîrb: Zeta și Raska. În primele două treimi ale secolului al XII-lea, Serbia se vede din nou supusă Bizanțului și pradă revoltelor neîncetate care fac din hegemonia greacă o hegemonie precară. Manuel Comnenul nu face decît să reprime revoltele „Marilor Jupani” din Raska. Revolta condusă de Ștefan Nemanja în 1166 este astfel reprimată sîngeros de Manuel, dar cînd Andronic Comnenul îi urmează, în 1181, se declanșează o cumplită insurecție care, cu sprijinul lui Bela III al Ungariei, va aduce războiul pe întregul teritoriu al Imperiului. Sîrbii profită pentru a-și lărgi teritoriul în defavoarea Imperiului: valea Moraviei, Zeta și o parte din coasta adriatică trec sub dominația lor.

La moartea sa, în 1196, Marele Jupan Ștefan Nemanja lasă un stat sîrb puternic, localizat în nord-vestul Peninsulei Balcanice, care se va împotrivi, cu ajutor bulgar, oricărei tentative de recucerire a Bizanțului. După căderea Constantinopolului în

mîinile cruciaților în 1204 și împărțirea rămășițelor Imperiului între venețieni și baronii occidentali, urmașul lui Nemanja, Ștefan II, primește din partea Papei coroana regală (1217). Doi ani mai tîrziu, el primește de la Niceea permisiunea de a crea în Serbia un arhiepiscopat autocefal. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, regatul sîrb al Nemanizilor devine o putere balcanică.

Soarta Bulgariei, în ciuda trecutului său glorios, seamănă cu cea a Serbiei. Zdrobirea de către Vasile II a Imperiului lui Samuel nu a pus capăt și dorinței de independență a nobilimii. Moartea Bulgaroctonului, exacțiunile fiscale ale guvernului bizantin și stîngăciile comise față de autoritățile religioase bulgare au suscitât în 1040 o revoltă generală împotriva grecilor, înăbușită în anul următor, dar care pune în lumină eșecul eforturilor de asimilare întreprinse de basileu.

Trebuie, însă, așteptată prăbușirea puterii bizantine în Balcani, care urmează morții lui Manuel Comnenul, pentru a vedea reconstituindu-se un adevărat stat bulgar. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, doi frați de origine nobilă bulgară sau valahă, Assan și Petru, sprijiniți de sîrbi și unguri, îi ridică pe boieri cu ajutorul cumanilor veniți din stepele Rusiei. Soldații lor invadează Moesia, distrug nordul Thraciei și pătrund în Macedonia. Assan este îndată încoronat țar, iar campaniile lui Isaac II, chiar dacă îi obligă pe bulgari să evacueze Thracia și Macedonia, nu pot împiedica nașterea unei Bulgarii independente.

După o perioadă confuză, care vine după moartea lui Assan I, în 1196, și cea a lui Petru în anul următor, coroana îi revine țarului Caloian, fratele lor, în care Bizanțul va găsi un adversar de temut. În 1204, el reușește să obțină de la Papalitate recunoașterea titlului său imperial. Pînă la moartea sa, în 1207, el întărește dominația asupra nord-estului Peninsulei Balcanice, combătînd Imperiul Latin și Regatul Thessalonicului, așa cum combătuse și Bizanțul.

Odată cu domnia lui Ioan Assan II, Imperiul bulgar cunoaște o impresionantă extindere. Țarul nu se gîndește decît la cum să exploateze ostilitatea dintre latini și greci pentru a-și asigura coroana Constantinopolului. Înmulțindu-și intrigile și intervențiile, el nu va reuși totuși să devină stăpînul metropolei bizantine dar, instalat în Thracia și Macedonia, el constituie, pînă la moartea sa, în 1241, un pericol permanent pentru Imperiul de la Niceea. Dispariția sa, coincizînd cu invazia mongolă, marchează prăbușirea puterii bulgare. Distrusă de invadatori, Bulgaria este supusă tributului. Fiii minori ai lui Ioan Assan sînt neputincioși în fața revenirii în forță a bizantinilor și Ioan III Vatatzes nu face nici un efort pentru a recuceri teritoriile pierdute.

Disputele interne absorb toate energiile bulgare pînă la sosirea la putere a unui Nemanid, Constantin Tich, care domnește între 1257 și 1277, întărind legăturile bulgaro-sîrbești. În 1280, cumanul Gheorghe I Terter devine țar, după ce-l va fi detronat pe protejatul Bizanțului, Ioan Assan III. Carol de Anjou va găsi în el un aliat sigur împotriva grecilor. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, cea mai mare parte a Peninsulei Balcanice scapă definitiv din sfera de influență bizantină.

Mai la est, moartea lui Iaroslav cel Marc, în 1054, deschide pentru Rusia o perioadă de confuzie și o anarhie care se va prelungi pînă la invazia mongolă din 1224. Unitatea teoretică, realizată, un moment, de Kiev, apare repede ca artificială. Împărțirea teritoriilor între descendenții prinților duce la apariția unei multitudini de principate, iar titlul de Marc Prinț²², rezervat celui mai mare frate din familie, nu este mai încărcat de semnificații decît cel de „senior“ în Polonia. Războaiele civile se înmulțesc și principatul sfîșiat este o pradă ușoară pentru barbarii nomazi ai stepelor: polovțienii și cumanii. Se pare că, începînd cu secolul al XII-lea, a vut loc o importantă mișcare migratoare îndreptată în special către nord-est, între cursurile superioare ale fluviilor Volga și Oka, și către Galiția, așeasta punîndu-i pe ruși în contact cu polonii.

Din cele aproape 60 de principate care se nasc atunci, cîteva nume se disting prin importanța lor. Principatul Kievului cunoaște, pînă în 1157, o anume preponderență în raport cu celelalte, suveranii săi purtînd numele de Mari Prinți. Unul dintre ei, Vladimir II Monomahul (1113-1125) apare, chiar, la un moment dat, ca stăpîn al întregii Rusii. Dar dezordinea care urmează morții sale face să se prăbușească toate visele mărețe ale Kievului. Acest principat își păstrează, pentru o bună bucată de vreme, supremația asupra principatului nordic Suzdal, al cărui principe dinastic, Andrei Bogoliubski, cucerește Kievul în 1169 și încearcă să organizeze un stat unitar, transmisibil din tată în fiu. Întreaga sa viață, el va lupta zadarnic pentru a-și realiza țelul. Mai există, pe lîngă numeroasele principate moștenitoare ale Rusiei – Kiev și Suzdal –, orașe comerciale care se organizează în republici autonome: cel mai prosper, Novgorodul, devine și el un principat, al cărui suveran, Alexandru Nevski, îi bate pe suedezi pe Neva, în 1240, și pe Teutoni pe gheața lacului Ciud, doi ani mai tîrziu.

Această țesătură de micro-state nesigure și fluctuante, mongolii lui Gengis Han o cuceresc fără nici o greutate începînd cu 1224. În 1237, Riazan este luat cu asalt. În anul următor, mongolii intră în Moscova și pradă tot nord-estul Rusiei. În același timp, detașamente întregi de cavalerie supun la sud-est triburile nomade ale polovțienilor și cumenilor. În 1240, principatele din sud cunosc, la rîndul lor, invazia. Kiev-ul este cucerit și, odată cu el, întregul teritoriu populat de ruși intră sub dominație mongolă.

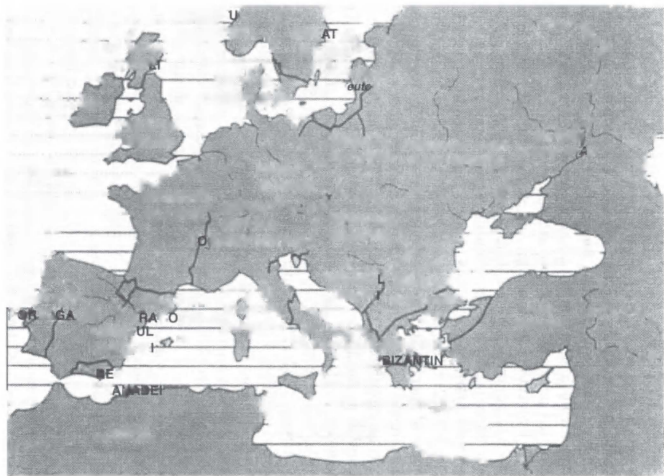
Refluxul acestora din urmă în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, chiar dacă eliberează Europa Centrală, nu marchează pentru Rusia sfîrșitul dominației Hanilor. Stabiliți pe malul Mării Negre, mongolii Hoardei de Aur continuă să-și exercite protectoratul asupra totalității principatelor rusești. Un tribut anual, plătit de fiecare prinț, materializează aceste legături de vasalitate și, la fiecare schimbare de domnie, noul suveran trebuie să meargă în țara mongolă pentru a-i aduce Hanului

omagiul datorat oricărui suzeran. Nici un prinț rus nu scapă de această dură dominație, nici măcar Alexandru Nevski, a cărui victorie asupra Teutonilor și Gladiferilor devine simbolul rezistenței ruse împotriva năvălitorilor. Până la distrugerea Hoardei de Aur de către Ivan III la sfârșitul secolului al XV-lea, mongolii vor rămâne arbitrii situației în această parte a Europei. Sub protectoratul lor se va elabora, în timpul ultimelor secole ale Evului Mediu, națiunea rusă.

Și Bizanțul?

Marele brigandaj latin din 1204 nu a pus definitiv capăt Imperiului Bizantin. În fața lui Balduin și a principatelor franceze, prea slabe pentru a-și extinde dominația în Asia Mică, mai multe state grecești s-au constituit pe malul sudic al Mării Negre și în Anatolia. Din cele două principate întemeiate de nepotul lui Andronic Comnenul, cel al lui David, din jurul Heracleei din Pont, a dispărut repede. Al doilea, însă, al cărui suzeran, Andronic, se proclamă basileu la Trapezunt, va rezista asalturilor tuturor vecinilor săi și-și va păstra independența până în 1461, practicînd un comerț activ și extinzîndu-și autoritatea de la Sinope și pînă la Caucaz, ca și asupra mai multor orașe comerciale în Crimeea, Cherson și pînă la malurile Mării Azov.

În partea europeană a ex-Imperiului Bizantin, latinii, decimați de atacurile bulgarilor, n-au putut împiedica formarea unui alt principat grec, în Epir. Aflat în fruntea sa, despotul Mihail Anghelos, care menține vechile instituții, se declară independent de Imperiul din Niceea, instalîndu-și capitala la Arta și sprijinindu-se pe o biserică greacă autonomă. Urmașul său, Teodor Anghelos, începe foarte curînd lupta împotriva latinilor. În 1216, el îl face prizonier și-l elimină pe Împăratul de la Constantinopol, Robert de Courtenay, întors de la Roma (via Epir) unde a fost încoronat de Papă și, în 1222, cucerește Thessalonicul. Nu-i trebuie nimic mai mult pentru a se pro-

clama basileu cu ajutorul tuturor episcopilor greci din Europa și pentru a obține ungerea din partea patriarhului de Ohrida. În 1230, însă, atunci când devine stăpîn al Adrianopolului și amenință pe față fosta capitală imperială, el este crunt bătut de bulgarii lui Ioan Assan și trebuie să renunțe să restaureze, în propria-i persoană, puterea bizantină.

Recucerirea se efectuează, în cele din urmă, pornind de la cea mai importantă parte a statelor sale – Imperiul Niceei, stabilit în Asia Mică, de pe malurile Egeei (Smirna) și pînă la cele ale Mării Negre –, sub domnia lui Theodor I Lascaris (1204-1222). Bine apărată de triplele sale ziduri, așezată în mijlocul unei bogate regiuni irigate și la întretăicrea marilor căi comerciale, Niceea servește drept refugiu preoților și funcționarilor care trebuie să părăsească, în 1204, Constantinopolul. Luptînd pe două fronturi, împotriva turcilor la est, înfrînți la Iconium de Theodor, dar și împotriva latinilor la vest, Imperiul de la Niceea se impune repede ca putere regională. Sub Ioan III Vatatzes (1222-1254), puterea centrală se întărește în defavoarea nobililor, în timp ce basileul intervine activ în Europa, susținîndu-l pe Frederic II împotriva Papei și aliaților săi, conducînd el însuși o campanie împotriva bulgarilor cărora le preia Thracia și Macedonia, cucerind mai apoi Thessalonicul și despotatul Epirului. Cînd moare, în 1254, aureolat de un imens prestigiu și de o mare fervoare populară, doar Constantinopolul, Grecia și insulele mai sînt încă în mîinile latinilor. Dar nu pentru multă vreme. În 1259, Mihai Paleologul, care preia puterea în Niceea, înfrînge la Pelagonia, în Macedonia, o puternică armată de coaliție, pentru ca, mai tîrziu, pe 25 iulie 1261, cu ajutorul genovezilor care i-au acordat sprijinul flotei lor în schimbul a multiple privilegii în toate orașele Imperiului și în Marea Neagră, să intre fără luptă în Constantinopol, de unde ultimul Împărat latin, Balduin II, fuge și unde este încoronat în Sfînta Sofia sub numele de Mihai VIII.

Timp de mai bine de 20 de ani, Mihai VIII va trebui să lupte împotriva coaliției latinilor, bulgarilor și urmașilor despo-

tului din Epir. În 1281, alianța de la Roma, în persoana papei Martin IV, a venețienilor și a lui Carol de Anjou, cărora li se adaugă bulgarii și sîrbii, pun grav în pericol viitorul Imperiului restaurat. „Vecerniile Siciliene“, însă, și intervenția aragoneză în Italia de Sud îndepărtează pericolul și permit restului Imperiului Bizantin să supraviețuiască pe cele două maluri ale Bosforului, în ciuda disputelor interioare, a luptelor sociale și a presiunii constante exercitate asupra frontierelor sale de turbulenții săi vecini.

Biserica: putere temporală și contestată

Victorioasă asupra Împăratului germanic în interminabila luptă pe care a dus-o împotriva acestuia în dorința de a face să prevaleze propria sa viziune despre *dominium mundi*, încoronînd și detronînd suverani și prinți după bunul său plac sau în funcție de preocupările sale spirituale și temporale, profitînd de slăbiciunile patriarhatelor din Orient și de înaintarea către est a creștinismului roman, reprezentată, în sfîrșit, de cîteva personalități remarcabile – un Inocențiu III, un Grigore X sau un Bonifaciu VIII –, Papalitatea s-a comportat în secolul al XIII-lea ca o adevărată putere europeană. Desigur, ea n-a avut numai succese. N-a reușit să relanseze cruciada, nici să restaureze unirea Bisericilor din Occident și Orient, nici, mai ales, să impună tuturor teoria sa despre teocrația pontificală. Regii Franței au refuzat mereu să aducă omagiu pontifului roman, opunînd doctrinei sale pe aceea a regelui „împărat în regatul său“. Pentru a fi făcut un pas mai mult în conflictul ce-l opunea lui Filip cel Frumos, Bonifaciu VIII a trebuit să îndure, în 1303, umilința de la Anagni. Și totuși, în clipa în care „marele secol“ al Evului Mediu ia sfîrșit, prestigiul instituției pontificale rămîne considerabil. Eforturile făcute de către pontifi în domeniul legislației canonice și al administrației fac din statele lor o adevărată monarhie centralizată, care întîmpină, de altfel, ace-

leași dificultăți ca și omoloagele lor laice în privința dotării cu o fiscalitate permanentă. Ceea ce-i îndeamnă la a recurge la tot felul de expediente imaginate de clericii Curiei pentru a umple trezoreria Sf. Petru, expediente precum „cruciada“, predicată pentru acoperirea afacerilor politice fără nici o legătură cu cele spirituale și uneori îndreptate împotriva creștinilor (Frederic II sau regele Aragonului).

Bisericii în asamblul său și marii mase a fidelilor, miraculoasa îmbogățire a societății occidentale, sub efectele combinate ale marilor defrișări, dezvoltării comerțului și renașterii urbane, ridică o nouă problemă: cum să-ți afli izbăvirea într-o lume în care preocupările materiale, banul, ocupă un loc atât de important? Peste tot, într-adevăr, gustul cîștigurilor și-al luxului este la modă. El se opune fundamental idealului de sărăcie și caritate care fusesse pînă atunci cel al Bisericii. În curînd, aceasta se vede contaminată, și ea, de pofta de bani. Ea posedă imense domenii, strînge impozite, participă la activități comerciale. Numeroși creștini, cei însuflețiți adesea de cea mai profundă credință, consideră că mesajul lui Hristos este trădat de opulența clerului și de spiritul de dominație al prelaților. Ei își doresc o revenire la simplitatea Bisericii de la început și aspiră la o viață mai pură, făcută din sărăcie și din disprețul pentru lucrurile materiale. Manifestările cele mai caracteristice ale acestui fenomen apar cu pregnanță în orașele Italici de Nord și în Sudul Franței, acolo unde îmbogățirea a fost mai rapidă și unde diferențele de avere sînt foarte evidente.

În fața ostilității prelaților, unii călugări și laici vin să critice în mod fățiș organizarea clerului, apoi diverse puncte ale doctrinei Bisericii, mai exact utilizarea anumitor taine. Ei sînt atunci considerați drept eretici, excomunicați de Biserică și repede urmăriți. Mișcările eretice, numeroase, după cum am văzut, în sînul Bisericii grecești și aceasta de multă vreme, încep să se manifeste în Occident încă de la începutul secolului al XI-lea, deopotrivă în Franța de Nord (Orléans, Arras, Chalons-sur-Marne), în Aquitania, în Germania și Lombardia. În cursul secolului al XII-lea, mai ales, ele iau amploare și se

înmulțesc. Printre primii eretici, cei mai importanți sînt dintre discipolii reformatorului italian Arnaldo de Brescia, sugrumat și ars la Roma în 1155, și cei ai bogatului negustor lyonez Pierre Valdès (sau Valdo). Creată către 1170, secta Sărmanilor din Lyon se opune ierarhiei catolice proclamînd că toți credincioșii virtuoși pot acționa ca și cum ar fi preoți. Condamnați de Conciliul de la Verona, în 1184, fideliile lui Valdès se împart în mai multe facțiuni: cea care se instalează în Sudul Franței și se opune Catharilor și care va fi recuperată de predicile Sf. Dominic. Cealaltă ramură trece în Italia, apoi în Europa Centrală, unde este vînată de autoritatea bisericască.

Mai periculoasă pentru Biserica romană este erezia cathară (= „purii“). Ea fost introdusă în Germania mai întîi, apoi în Nordul Franței, în Lombardia, în Italia Centrală și în Catalonia. De aici, ea trece în Languedoc și în regiunea Albi, găsind un teren favorabil pe domeniile contelui de Toulousc. Pentru cathari (sau albigenzi), idealul de sărăcie este dublat de un refuz al oricărei tainc și al autorității Bisericii de la Roma. Ei pun, mai ales, sub semnul întrebării ideea unui Dumnezeu unic și cred – înnodînd cumva cu tradiția maniheismului oriental – în existența unei lupte permanente între principiul binelui și divinitatea răului. Toleranța lui Raymond VI le va permite să-și organizeze, în Lauragais, o adevărată Biserică, cu șase episcopate și comunități conduse de elita „perfectilor“ susținuți de aristocrația locală.

În fața acestui val de crezii, apărarea Bisericii se operează la trei nivele. În primul rînd prin reforme care sînt opera mai multor concilii, mai ales al celui de la Lateran, în 1215. Apoi prin represiune. Conte de Toulouse permițînd creziei cathare să se dezvolte pe pămînturile sale, unde un legat pontifical este asasinat în 1208, Papa Inocențiu III predică o cruciadă împotriva catharilor. Condusă de Simon de Montfort, o armată de mici seniori ai Franței de Nord invadează Languedoc-ul și-l pradă, masacrîndu-l. Războiul durează mulți ani și nu ia sfîrșit decît la intervenția regelui Franței, Ludovic al VIII-lea, care supune regiunea. Bunurile lui Raymond VI îi revin, astfel, lui Simon de

Montfort, apoi regelui Franței în virtutea Tratatului de la Paris (1229). Toate acestea nu distrug însă erezia. Pentru a o stîrpi, Biserica se folosește de un tribunal special, Inchiziția, plasat sub directa autoritate a reprezentanților Papei și avînd sarcina de a-i urmări și condamna pe eretici. Numeroși vor fi cei aruncați în închisoare, torturați și, în cele din urmă, arși de vii.

Crearea ordinelor de cerșetori constituie a treia direcție a politicii adoptate de pontifii romani pentru a face față doctrinelor și practicilor eretice. Rămînînd credincioși învățămintelor Bisericii, fondatorii acestor ordine se străduiesc să pună în practică idealul de sărăcie care-i însuflețește pe mulți dintre credincioși. Începînd cu 1210, Papa Inocențiu III încuviințează regula de sărăcie pe care Francisc Bernadone (1182-1226) – fiu al unui bogat postăvar din Assisi, care renunță la toate bunurile sale pentru a trăi ca sihastru o viață de rugăciune și cerșetorie – o transmite cîtorva dintre discipolii săi: Frații Minori. Conștient de forța curentului care, în sînul populației creștine, înclină către întoarcerea la puritatea și simplitatea primelor timpuri ale creștinismului, și conștient și de pericolul prin care trece Biserica de a-și vedea credincioșii cei mai ardente alunecînd către revoltă și erezie, Papa se străduiește să canalizeze și să recupereze un număr de aspirații și inițiative, foarte puțin diferite, la început, de cele ale catharilor sau ale altor secte apărute atunci în Italia, precum Patarin-ii, Sărmanii Lombarzi sau „Umiliții” din Milano.

Nașterea și avîntul rapid al franciscanismului se înscriu deci în politica de recucerire spirituală întreprinsă la începutul secolului al XIII-lea de Papalitatea romană. Destinați sărăciei, franciscanii – începînd cu însuși fondatorul lor, din care legenda a făcut un ascet complet rupt de lume – sînt în egală măsură și misionari, a căror acțiune vizează reînsuflețirea și întărirea credinței fidelilor. După moartea Sf. Francisc, în 1226 (el este canonizat doi ani mai tîrziu), comunitatea pe care el a întemeiat-o se transformă repede într-un ordin centralizat, ierarhizat și strîns legat de Sfîntul Scaun. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, el comportă mai mult de 1500 de case repartizate în 34 de pro-

vincii aflate în toate colțurile lumii creștine, cî în Italia pînă în Irlanda, din Portugalia pînă în Scandinavia. Influența sa este uriașă, preluată de cea a călugărițelor franciscane sau clarise, și de cea a celui de-al Treilea Ordin al Penitenților, care adună împreună laici asociați în numele acțiunii misionare. El este, în același timp, împărțit între „spirituali” – zeloși ai unei sărăcii absolute și apropiați de ideile lui Ioachim din Flora (Gioacchino da Fiore) – călugăr cistercian a cărui operă despre Trinitate fusese condamnată la cel de al IV-lea Conciliu de la Lateran, în 1215 –, și „conventuali”, partizani ai îmblînzirii regulii.

Contemporană cu inițiativa Sf. Francisc, se impune și cea a canonicului spaniol Dominic Guzman. În 1215, după ce traversează Languedoc-ul în timpul unei misiuni și constată progresele ereziei cathare, el obține de la Ioanțiu III să-i confirme comunitatea pe care tocmai o instalase la Toulouse pentru a-i converti pe cathari prin predici. Începînd cu 1220, ordinul dominican își constituie primele structuri, cu un magistr general căruia i se supun toți „frații predicatori” și cu un capitol general care, reunit anual, elaborează regulile ordinului și controlează aplicarea lor. Această regulă este cea a canonicilor Sf. Augustin: ea acordă un loc larg rugăciunii și impune călugărilor obligația sărăciei și a cerșetoriei. Folosiți în lupta împotriva ereziei cathare, mai întîi ca predicatori care, altfel decît franciscanii, caută mai mult să convingă decît să emoționeze, apoi ca instrumente privilegiate ale Inchiziției, dominicanii nu întîrzie, și ei, să se împrăstie în întreaga Europă. Se cunosc 500 de case la sfîrșitul secolului al XIII-lea, principalele centre aflîndu-se în orașele universitare – Paris, Oxford, Bologna, Köln, Toulouse, Roma, Madrid, Segovia –, acolo unde erudiția fraților predicatori și calitatea învățaturii lor reușesc să monopolizeze catedrele facultăților. Începînd cu mijlocul secolului, cei mai iluștri profesori ai creștinătății – suabul Pierre de Tarentese, cel care va deveni Papa Albert cel Mare, napolitanul Toma d’Aquino – sînt dominicani.

Născute, ca și monahismul oriental, din dorința de a reveni la izvoarele creștinismului original, ordinele de cerșetori apar,

în plin Ev Mediu clasic, ca o armă spirituală, într-un tot devotată instituției pontificale și consacrată sarcinii sale de recucerire a spiritelor înspre ortodoxia romană. De la *Poverello* din Assisi și până la tribunalele Inchiziției, unde-și vor afla loc repede frații „minori” și „predicatori”, distanța este uriașă. Cu franciscanii și dominicanii, Papalitatea dispune de un instrument de temut de convertire, de care nu se va sfii să se folosească în tot timpul secolului al XIII-lea și, mai departe chiar, pentru a-și menține și întări influența în Europa creștină.

Capitolul 7

CIVILIZAȚIA EUROPEANĂ ÎNTRE SECOLELE XI-XIII

■ *Fărămițată politic, Europa este totuși, începînd cu secolul al XI-lea, locul unui vast amestec de popoare, datorat migrațiilor, cruciadelor, pelerinajelor și acțiunii clericilor sau negustorilor.*

■ *Principalele puncte centrale ale acestei firave identități sînt școlile monastice, apoi, începînd cu secolul al XII-lea, cele episcopale. Acestea din urmă dau naștere universităților, corporații de studenți și profesori, în general eclesiastici sau aspiranți la acest statut, corporații adesea opuse autorităților eclesiastice și laice.*

■ *În jurul universităților se produce o schimbare, o reînnoire a gîndirii prin redescoperirea autorilor antici – și mai ales a lui Aristotel. Problema împăcării mesajului evanghelic întemeiat pe Revelație cu logica aristotelică reprezintă esența scolastică, ilustrată de Abélard, Albert cel Mare și mai cu seamă de Toma d'Aquino.*

■ *Începînd cu secolul al XII-lea, în școlile publice, se dezvoltă cunoașterea limbilor „vulgare” și, plecînd de la acestea, o anume literatură profană triumfă în Franța odată cu romanul „de curte”, ilustrat de Chrétien de Troyes. În secolul al XIII-lea, această linie se prelungește în simbolismul Romanului Trandafirului al lui Guillaume de Lorris sau în satira lui Jean de Meung. Pe lîngă această literatură aristocratică, se naște și o literatură burgheză – cronicile lui Robert de Clari, ale lui Villehardouin, Joinville, relatînd evenimentele vremii – și o poezie*

realistă și satirică (Romanul Vulpiei). Marea capodoperă, însă, a Evului Mediu în limbă vulgară rămîne opera italianului Dante Alighieri, Divina Comedie.

■ *Arhitectura, și ea, se înnoiește: în secolul al XI-lea, se naște în Europa arhitectura „romană”, rezultat al influențelor romană, bizantină, și al puternicelor tradiții locale, în timp ce în orașe se înalță catedralele „gotice”. Născută în Ile-de-France, în centrul domeniului capețian, această artă regală, care încearcă să combine elanul mistic și construcția rațională, va fi imitată în întreaga Europă monarhică.*

Am văzut că imaginea unei Europe „feudale”, compusă din micro-societăți închise în ele însele, trăind aproape autarhic și organizate într-o rigidă piramidă, consecință a unei paralizii aproape complete a schimburilor, era în foarte mare parte mitică. Sub această formă caricaturală, ea nu a existat cu adevărat niciodată, nici măcar în vremea sumbrelor atacuri sarazine și normande, cînd, după renașterea carolingiană, autoritatea suverană s-a fărîmițat într-un mozaic de centre investite cu putere, în fond slabe și contestate. Această imagine este cu atît mai puțin corectă începînd cu secolul al XI-lea, cînd orașele devin polul dezvoltării economice și culturale.

Sigur că, pînă la începutul secolului al XIII-lea, tendința generală este cea de împrăștiere, cel puțin în plan politic. Doar din secolul al XII-lea, și încă mai mult în secolul al XIII-lea, odată cu reînnoirea noțiunii de stat și cu acțiunea cîtorva suverani (Capețienii, Plantagenetii, Hohensatufen-ii) de unificare a domeniilor lor și de creare a unui embrion de administrație, supunîndu-i, în același timp, pe marii feudali autorității lor, abia atunci, deci, „balcanizării feudale” îi urmează o regroupare de teritorii și de popoare înzestrate cu o anume coerență (etnică, lingvistică, religioasă). Dar nici atunci, „națiunile-state” pe cale de a se naște nu vor putea șterge particularități locale persistente.

Toate acestea favorizează, în multe domenii, organizarea – relativă, desigur, dar totuși efectivă –, a societăților Europei creștine. Într-o vreme cînd statul-națiune modern, cu frontierele sale rigide, cu limba sa fixă și impusă minorităților supuse, cu specificitatea sa instituțională și identitară, nu există încă, individul se află dependent de mediul său, înconjurător imediat – clan, familie, seniorie, parohie, cetate etc. – și plutește într-un universalism care, deși manifest mai ales la elite, se hrănește din dubla referință imperială și creștină. În acest sens, există – conștient sau inconștient – un fenomen care ar putea fi calificat astăzi drept „transnațional” și care face ca închiderii aparente a lumii feudale să i se suprapună structuri de schimb, de contact, de amestec, care dau societății occidentale creștine o relativă unitate.

Agenții acestui amestec de popoare, limbi, culturi și mentalități, nu sînt numai clericii. Migrațiile au contribuit și ele, ca și deplasările de populații care însoțesc marile defrișări și colonizarea spațiilor pînă atunci puțin populate. Războaiele, la rîndul lor – și sînt numeroase –, mai ales cele care iau aspectul unor cavalcade îndepărtate și încă și mai mult Cruciadele, devin adevărate expediții „multinaționale”, adunîndu-i pe baronii veniți din toate colțurile Europei pentru a combate sub același semn simbolic, cel al apartenenței lor la Creștinătate. Și negustorii participă la această vastă mișcare, reunindu-se în târguri sau întîlnindu-se în îndepărtatele filiale comerciale pe care companiile lor le instalează în cele patru colțuri ale continentului, și chiar mai departe. Pe toate marile drumuri terestre ale Occidentului medieval, ei se lovesc mercu de alți itineranți, pelerini, călători pe lungul drum către Roma, Ierusalim sau Saint-Jacques-de-Compostelle.

Este, însă, evident că, între toți acești vectori de omogenizare, cei mai puternici sînt cei care țin de universalismul creștin: clericii în majoritatea lor și, în mod deosebit, reprezentanții ordinelor religioase (comunități ierarhizate, strîns legate de Sf. Scaun și a căror organizare transcende limitele

statului, senioriei și clivajele etnice sau lingvistice). Din rîndul lor apar acei producători de cultură care sînt „universitarii“ Evului Mediu.

Școli și universități

Între „renașterea carolingiană“ și dezvoltarea universităților în secolul al XIII-lea, releul de transmisie al științei are loc în primul rînd prin intermediul școlilor monastice, apoi episcopale. În secolul al X-lea, la vremea cînd țările vestului european suportau din greu invaziile scandinave sau musulmane – mănăstiri jefuite, biblioteci arse, macștri și clerici alungați –, cultura și studiile și-au găsit refugiu în Imperiu și au beneficiat de protecția împăraților ottonici. Otto I a reluat după propriile sale principii programul școlar al lui Carol cel Mare și a deschis, și el, o „școală“ a Palatului. Otto III l-a avut drept preceptor pe cel mai mare erudit al timpului, pe Gerbert d'Aurillac (viitorul Papă Silvestru II). Grație lor, mănăstirile Imperiului rămîn mari centre intelectuale, asemeni celor de la Sankt-Gall în Suabia, Corvey în Saxonia, Gembloux și Lobbes în Lotharingia.

Reînnoirea monastică din secolul al XI-lea este însoțită de un avînt la fel de spectaculos al școlilor care se constituie în cadrul marilor abații benedictine și clunisiene. Unele dintre ele își păstrează pînă în secolul al XII-lea o puternică influență: este cazul abăției de la Cluny și al foarte bogatei sale biblioteci, cel al abăției Bec în Normandia, unde se întîlnesc Sf. Anselm, Yves de Chartres și călugărul italian Lanfranc, cel care va deveni după cucerirea Angliei de către normanzi, arhiepiscop de Canterbury, cazul apoi, al abăției de la Monte-Cassino, al celor din regiunile morave, din Liège, al abațiilor Sf. Victor și Sf. Géneviève din Paris, unde au predat Guillaume de Champeaux și Abélard. În mare, însă, asistăm, la jumătatea secolului al XII-lea, la declinul școlilor monastice. Sînt semnele

timpului: accentul pus de către reformatorii cistercieni asupra meditației și rugăciunii, ca și asupra muncii manuale, i-a deturnat pe călugări de la studii, în timp ce tinerele generații urbane părăsesc instituțiile monastice, așezate prea departe de orașe și dispensatoare ale unui învățământ tradițional.

De atunci, școlile episcopale vor fi cele cărora vîntul le va bate de la pupa. Instalate în orașe, ele existau și pe vremea lui Carol cel Mare, însă se dezvoltă abia începînd cu secolul al XI-lea, triind contingente întregi de clerici ce vin din cele mai diverse medii. Magiștri și elevi sînt împreună itineranți, elevii urmîndu-i pe cei dintîi în deplasările lor de-a lungul Europei, trecînd din oraș în oraș în ritmul cererilor care sînt cu atît mai mari cu cît renumele magistrului e mai vestit. Această celebritate aduce, de altfel, și succesul școlilor episcopale: Fulbert la Chartres, Raymond de Sédirac la Toledo, Bérenger la Tours, Anselm și Abélard la Paris și Laon etc.

Aceste școli orășenești sînt puse sub autoritatea episcopului care-i numește și revocă pe profesori și alege din capitolul catedralei un discipol însărcinat să controleze ortodoxia învățămîntului și moralitatea elevilor și magiștrilor. Programul de studii continuă să se bazeze, ca pe vremea carolingiană, pe cele șapte arte liberale, grupate în două „cicluri”: *trivium* (gramatică, retorică, dialectică) și *quadrivium* (aritmetică, geometrie, teorie muzicală, astronomie). Învățămîntul magistral se reduce la o lectură a textului, comentat de magistru și discutat de către elev. Puțin cîte puțin, între școlile episcopale operează o specializare: se studiază dialectica și filosofia cu precădere la Paris, dreptul – la Bologna, medicina – la Salerno și Montpellier, retorica la Orléans, teologia la Laon, aritmetica la Chartres, astronomia și matematica la Toledo.

Studenții, care frecventează în număr din ce în ce mai mare, în secolul al XII-lea, școlile episcopale, nu sînt numai discipoli entuziaști ai marilor maeștri, avizi să cunoască și să facă descoperiri intelectuale. Deși cei mai mulți se îndreaptă către un statut clerical, există, printre ei, și tineri turbulenți, ale

căror afirmații și conduită indignează adesea autoritățile și pe reformatorii Bisericii, începînd cu Sf. Bernard însuși. Ei suportă foarte greu autoritatea episcopului, mai ales cînd acesta vrea să reformeze moravurile, controlîndu-le faptele și gesturile. De aici rezultă o mișcare de emancipare care se conturează în sînul comunităților pe care le constituie cu magiștrii lor la începutul secolului al XIII-lea și care coincide cu înființarea corporațiilor. „Universitățile“ devin, într-adevăr, asociații de studenți și de profesori vizînd eliminarea tutelei episcopului, ba chiar uneori și a celei laice (staroste regal la Paris), pentru a apăra, în schimb, independența și privilegiile comunității școlare. Ele profită, întru acestea, de foarte marca lor coeziune, manifestată mai ales cu ocazia grevelor, și de sprijinul unei Papalități care află astfel un mijloc suplimentar de a face ca autoritatea sa să învingă în fața puterilor locale.

Mișcarea începe încă de la sfîrșitul secolului al XII-lea. La Paris, în 1194, Papa Celestin III acordă corporației studențești primele sale privilegii. La acea dată, magiștrii și elevii începuseră să părăsească curtea interioară a catedralei, preferîndu-i pantele colinei Sainte-Géneviève sau abația Sf. Germain-des-Prés: ei considerau apăsător controlul exercitat de agentul episcopal, cancelarul, căruia-i revine dreptul exclusiv de a conferi gradele (mai ales *licentia docendi*, licența de învățămînt). În 1200, în urma unei înfruntări între burghezi și studenți, urmată de intervenția starostelui și a santinelei care a făcut mai mulți morți printre cei dintîi, regele Filip August trebuie, sub amenințarea grevei, susținută de profesori, să pună să fie dărîmate casele burghezilor responsabili de încăierare și să impună starostelui să-și ceară scuze Universității. Aceasta, oficial recunoscută de Papă în 1209, primește, șase ani mai tîrziu, din partea legatului Robert de Courçon, primele sale statute, fixînd regulile de alegere a magiștrilor, regulile disciplinare și obiectele de învățămînt. Trebuie așteptat, însă, pînă în 1231 pentru ca, în urma unor noi incidente grave, urmate și de secesiunea universitarilor de la Orléans, Universității de la

Paris, sustrasă deja jurisdicției episcopului, să i se acorde, printr-o bulă a lui Grigore X (*Parens scientiarum*), dreptul de a se organiza singură și monopolul acordării gradelor.

Nașterea altor universități are loc după aceeași schemă. La Oxford, emanciparea are loc între 1230 și 1240, după ce Inocențiu III va fi așezat tînăra universitate engleză, apărută sub domnia lui Ioan Fără Țară și amenințată de dominația lui Henric III, sub protecția Sfintului Scaun. La Bologna, școala episcopală pe care au reprezentat-o în secolul al XII-lea juriști precum Irnerius și Grațian, devine universitate (în 1219) în urma unui conflict care o opune nu autorității ecleziastice, ci celei comunale. Nu toate universitățile se nasc în urma unei rebeliuni împotriva puterii. Cea de la Napoli este întemeiată, în 1224, de Frederic II, cu scopul de a rivaliza cu cea de la Bologna, oraș guelf, și de a furniza regatului Siciliei funcționari cu o înaltă calificare. Altele au fost create la inițiativa Bisericii, cu scopul de a combate sau preveni întoarcerea la erezie – este cazul universității din Toulouse, întemeiată în 1229, după cruciada cathară – sau cu scopul de a instala citadele ale civilizației creștine în plin teritoriu recucerit de la sarazini: la Salamanca, Valladolid, Valencia în Spania sau Coïmbra în Portugalia.

Înzestrate cu stataturi și organizate după modelul altor corporații, universitățile scapă, ca și clericii, jurisdicției obișnuite a suveranului sau orașului. Membrii lor se grupează în „națiuni“, care, la originea lor, îi adună pe studenții veniți din aceeași țară (la Paris se adunau „națiunea“ franceză, normandă, picardă și engleză). Învățămîntul, care se practică în latină, se ordonează în două cicluri și este asigurat de Facultăți, în mare nu mai mult de patru: Artele (științe și litere), Decretul (dreptul), Teologia și Medicina. Cărțile sînt rare și scumpe, iar studenții, care deseori trebuic să-și plătească singuri magistrul, au greutăți în a-și duce viața de pe o zi pe alta. Cu atît mai mult cu cît studiile sînt foarte lungi (cel puțin 8 ani pentru un doctorat în teologie). Studenții alcătuiesc, ca atare, o lume turbulentă, foarte pestriță și foarte legată de privilegiile și libertățile

sale. Cu scopul de a le asigura un acoperiș și o existență ceva mai senină, mai conformă statutului ecleziastic căruia cei mai mulți i se dedică, întemeietori pioși deschid pe proprie cheltuială colegii în care sînt primiți studenți bursieri. Astfel se prezintă colegiul fondat în 1257 la Paris de Robert de Sorbon, fiul unui țăran devenit magistru de teologie și cleric al Sf. Ludovic.

Cît despre magiștri, ei sînt ecleziastici, foarte ades Frați Predicatori sau Frați Minori, precum franciscanul Francis Bacon, profesor la Oxford, sau dominicanii Toma d'Aquino și Albert cel Mare, canonizați amîndoi de Biserică. Magiștri și studenți, toți călătoresc mult. Albert cel Mare va fi profesor la Regensburg, apoi la Strasbourg și la Köln, înainte de a preda la Paris, unde lecțiile sale au un asemenea succes încît trebuie să le facă în aer liber, într-o piață care-i poartă numele: Piața Maubert (de la *Magister Albertus*). De-a lungul celei de-a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, magiștrii seculari de la Universitatea din Paris se opun vehement dominației ordinelor cerșetoare asupra învățămîntului universitar. Ei le reproșează cu precădere faptul că se dezinteresează de problemele materiale care se ridică înaintea magistraților și că se comportă în mod voit ca niște spărgători de grevă. Va fi nevoie de intervenția regelui Franței, Ludovic al IX-lea, și de cca a Papei pentru ca acești călugări regulari să obțină în cele din urmă cîștig de cauză.

Filosofia și teologia

Dezvoltarea universităților favorizează și reînnoirea ideilor și cunoștințelor. Această reînnoire profită de contractele restabilite cu Orientul și cu lumea greacă, prilejuite de cruciade și de marile călătorii de afaceri, ca și de progresul instrumentelor de exprimare. Latina, limbă universală, vorbită, citită și scrisă de clerici, capabilă să redea toate nuanțele gîndului, își regăsește puritatea atunci cînd, foarte departe deja de dialectele

populare, nu mai poate fi contaminată de acestea. Ea beneficiază în plus și de înnoirea studiilor clasice episcopale. Ovidiu, Vergiliu, Lucian, Horațiu, Cicero și Seneca sînt studiați aici și analizați, comentați și admirați nu numai ca modele exclusiv stilistice, ci și pentru conținutul operelor lor. Clericii secolelor al XII-lea și al XIII-lea acordă, de altfel, o foarte mare importanță calității discursului și scrierilor lor. Chiar și Sf. Bernard, căruia îi cunoaștem disprețul față de modelele antice, își redactează predicile și tratatele după regulile retoricii savante.

Marea noutate a vremii o reprezintă renașterea logicii, și, în mod particular, a dialecticii. Pînă la mijlocul secolului al XI-lea, filosofia rămîne un simplu exercițiu de subtilitate a minții. În școlile episcopale, sînt comentate texte de inspirație platoniciană, pagini din Seneca, Boethius sau John Scotus. Este un joc al minții, total rupt de preocupările religioase. De Dumnezeu te apropii prin dragoste, credință, cunoașterea scrierilor sacre, dar nu prin rațiune. Or, acest lucru se schimbă la sfîrșitul secolului al XI-lea, nu pentru că în sfîrșit clericii încep să discute esența revelației, ci pentru că, în dorința de a o aprofunda, apare grija față de meditația rațională a dogmei. Aristotel are întru aceasta un mare rol: cel al tratatelor de logică, traduse de Boethius, care așteaptă ca, odată cu Reconquista și Cruciada, să pătrundă în Occident și traduceri și interpretările arabe ale filisofului grec – cea a lui Avicenna (980-1037) și mai ales cea a lui Averroes (1126-1198).

Aristotel fundamenta cunoașterea lumii doar pe rațiune. Cum să conciliezi aceasta cu doctrina creștină care se bazează esențial pe credință? Aceasta este întrebarea pe care și-o pune începînd cu secolul al XII-lea Thierry de Chartres. „Filosofia, spune el, este dragostea de Înțelepciune, iar Înțelepciunea este desăvîrșita înțelegere a adevărului care există, înțelegere care nu poate fi obținută decît dacă iubești.“ Înainte de a ajunge aici, însă, se trece la făurirea instrumentului de înțelegere sub forma raționamentului dialectic. În lectura cărților sfinte și a scrierilor

Părinților Bisericii, Sf. Anselm și discipolii săi (Anselm de Laon, de exemplu), introduc o parte de reflecție personală, care se adaugă glosei, anume comentariului literal al textului. Aceasta este originea *scolasticii*: cînd, în privința unei probleme ridicate de un text apar contradicții, logicii îi revine (și deci rațiunii) misiunea de a concilia tezele în discuție. În această perspectivă, dialectica trebuie, în mod esențial, să explice și să confirme conținutul revelației, fie că e vorba de existența lui Dumnezeu, de Sfînta Treime sau de alte articole ale dogmei examinate, de exemplu, de Sf. Anselm.

Se crede că metoda scolastică a fost repede considerată ca un pericol de către cei care, din sînul Bisericii, privilegiind demersul mistic, spiritualitatea Bisericii primitive și cuvîntul sacru al Vechiului Testament, al Părinților greci și al Sf. Augustin, privilegiază, în fond, credința necon condiționată în detrimentul rațiunii dialectice. Este cazul lui Hugues de Saint-Victor și încă și mai mult al lui Bernard de Clairvaux care, la Conciliul de la Sens, în 1140, va cenzura anumite propozițiuni considerate prea îndrăznețe ale lui Pierre Abélard și-l va obliga, în 1148, la Conciliul de la Reims, pe un alt magister parizian, Gilbert de La Porée, să retracteze.

Abélard nu era nicicum revoluționar în materie de teologie și cu atît mai puțin un eretic. „Nu vreau să fiu Aristotel, scria el, astfel încît să fiu separat de Hristos.“ Dar mai mult decît Sf. Anselm, el așeza logica aristotelică în centrul gîndirii teologice, estimînd că rațiunea trebuia să lumineze credința și opunînd, în opera sa *Sic et non* (da și nu), autoritatea autorității. De la încrederea acordată rațiunii și pînă la repunerea în chestiune a anumitor dogme, drumul de parcurs nu era nesfîrșit. Fără a ajunge chiar acolo, Abélard era, totuși, cu mult deasupra ideilor timpului său. Filosofia sa constituie o încercare de lămurire și o critică rațională a ideilor primitive care, asemeni moralei umaniste și individualiste, nu putea să nu intre în conflict cu tendințele dominante ale epocii. Aceasta este cauza, alături de drama personală pe care i-a adus-o iubirea pentru frumoasa

Héloïse, virulentelor atacuri și persecuțiilor la care l-au supus adversarii săi. În 1121, Conciliul de la Soissons a ordonat ca *Introducere în teologie*, lucrarea sa, ce conținea un număr de afirmații puțin ortodoxe despre Sfînta Treime, să fie aruncată în flăcări. Mai apoi, cel care, la 23 de ani, fusese vedeta studenților de pe colina Sainte-Geneviève, undc-și deschisese propria școală în care tria clientela magistrului său Guillaume de Champaux, va rătăci timp de 20 de ani din mănăstire în mănăstire, pînă cînd, condamnat încă o dată de Conciliul de la Sens, este primit de Petru Venerabilul în abația sa de la Cluny, unde va și muri în 1142.

În secolul al XIII-lea, scolastica se instalează în centrul gîndirii teologice și aceasta sub influența magiștrilor proveniți din ordinele cerșetore. Alexandru de Hales (1190-1245), călugăr franciscan englez care a predat la Paris filosofia și teologia, a fost unul dintre primii care folosește traducerile arabe din Aristotel, fără a se putea prea mult desprinde de gîndirea augustiniană. Albert cel Mare (1193-1280), provenit dintr-o familie nobilă suabă, provincial din ordinul dominican și magister la Regensburg, Strasbourg, Köln și, în cele din urmă, la Paris, își petrece o parte din viață reconstituind ansamblul filosofiei aristotelice, conspectînd lucrările arabilor și rabinilor care aduseseră în Occident traduceri din filosoful grec. S-a străduit, apoi, să facă acest material accesibil clericilor și să-l folosească – în *Summa theologiae*, către 1270 – în favoarea dogmei creștine. Discipolul său, dominicanul Toma d'Aquino – devenit Sf. Toma d'Aquino în 1323 – va face, însă, ca Aristotel și comentatorii săi arabi să intre în gîndirea teologică occidentală. Fiu al unui senior înstărit din sudul Latium-ului, predestinat unui venit bogat, Toma, ca și Francisc din Assisi, se rupe de mediul său și renunță la bunurile sale pentru a deveni dominican, apoi student la Paris și Köln, în sfîrșit, profesor, tot la Paris și în diferite orașe ale peninsulei.

Autor al *Summei theologiae* și al *Summei împotriva gentililor* rămase, amîndouă, neterminate, dar amîndouă încercînd

să rezume întreaga cunoaștere umană, Sf. Toma se preocupă de stabilirea unei distincții fundamentale între credință și rațiune, între exigențele inteligenței creștine și contribuțiile gândirii antice. Filosofia este domeniul gândirii raționale și tot ceea ce ține de natură este demonstrabil doar prin resursele sale. Teologia, în schimb, se bazează pe revelații. Există, așadar, între ele o separare absolută? Există, oare, cumva, un „dublu adevăr“, așa cum o lasă să se înțeleagă anumite afirmații ale lui Averroes? Toma gîndește altfel, el consideră, dimpotrivă, că există o armonie între credință și rațiune și că, dacă a doua trebuie să se subordoneze celei dintîi, fiecare își are, totuși, locul și funcția sa, cunoașterea aducîndu-i „doctrinei sacre“ atît o metodă de judecată, cît și presuposiții fundamentale privindu-l pe Dumnezeu, apoi omul și lumea.

Era tot prea mult pentru conservatorii strictei ortodoxii augustinienne. În 1277, anumite formulări ale lui Toma d'Aquino asupra unității formale a individului uman, asupra întîietății inteligenței în actul voluntar, au fost condamnate de către episcopul Tempier și de Facultatea de teologie. Scrierile averroîștilor, precum Siger de Brabant, sînt și ele condamnate, tendința în ultimul sfert de veac al XIII-lea fiind aceea de a relansa augustinismul, sub influența franciscanului Duns Scot (1266-1308), în timp ce tradiția mistică, al cărei principal reprezentant aparține tot ordinului Fraților Minori, italianul Giovanni Fidanza, continuă să se mențină. Sf. Bonaventura (1221-1274), profesor la Paris alături de Sf. Toma d'Aquino și autor al unui *Itinerariu al sufletului către Dumnezeu*, descrie aici etapele și instrumentele spirituale cu ajutorul cărora omul poate spera să se înalțe către creator.

Progresul logicii și al dialecticii, la fel ca și aplicarea gândirii aristotelice la examinarea textelor sfinte și a scrierilor Părinților Bisericii, fundamente, pentru secole de-acum înainte, ale gândirii teologice occidentale, nu trebuic să pună în umbră reușitele în domeniul științific, fie că e vorba de zestrea antică, reintrodusă în Occident grație traducătorilor arabi și evrei ai

tratatelor de matematică, fizică, astronomie, alcătuite de greci (Universitatea din Toledo a jucat, în această privință, un rol considerabil), fie că e vorba de practicile medicale predate la Salerno sau de locul acordat metodei experimentale de către englezii Robert Grosseteste și Roger Bacon. Acesta din urmă, mai ales, a deschis calca experimentării științifice într-al său *Opus majus*, redactat între anii 1268-1276. Născut în 1214, student la Oxford, apoi la Paris, intrat în ordinul franciscan, el își începe cariera, ca și alți tineri magiștri ai timpului, studiindu-l pe Aristotel. El renunță, însă, mai târziu și la filosofie și la teologie în favoarea științelor, formulând legile reflexiei și fenomenul de refracție, punând în lumină erorile calendarului iulian și punctele slabe ale sistemului lui Ptolemeu.

Dacă secolul al XIII-lea nu a inventat „summac-le“ care să reunească nu numai ansamblul cunoștințelor teologice, ci totalitatea cunoașterii, el a fost deosebit de prolific în opere de acest gen, cea mai completă și mai celebră dintre aceste „enciclopedii“ fiind *Speculum Majus*, „Marca Oglină“, a dominicanului francez Vincent de Beauvais (1190-1264). Ea cuprinde trei tratate: *Oglină naturală*, *Oglină doctrinală* și *Oglină istorică*, completate, mai târziu, cu o a treia, operă a unui continuator al lui Vincent de Beauvais (*Oglină morală*), în care se află rezumată întreaga cunoaștere omenească a vremii văzută dintr-o perspectivă ce vizează să integreze cunoștințele unei viziuni creștine asupra lumii.

Literatură profană și literatură burgheză

Începând cu secolul al XIII-lea, în Occident are loc o puternică difuzare a culturii literare. Dezvoltarea afacerilor impune noilor elite să știe să citească, să scrie, să socotească, să se exprime în mai multe limbi – începând cu franceza care, la vremea respectivă este limba folosită de negustori – impune, deci, ca ele să primească o instruire adaptabilă nevoilor

momentului. Această instruire este asigurată în școli publice, independente de influența clerului. Ea este asigurată în limba „vulgară“, ceea ce contribuie la fixarea graiurilor „naționale“ și face să pălească hegemonia latinei, redusă, la mijlocul secolului al XIII-lea, la două spații principale: învățământul superior și liturghia.

Două fapte majore merită a fi subliniate. În primul rând, înființarea pe care o exercită, în domeniul literelor profane, literatura franceză. Franța este atunci țara cea mai populată și cea mai prosperă din Europa, țara în care se întretaie și intră în contact oameni de afaceri veniți din cele patru puncte cardinale ale continentului. Este țara care și-a exportat elitele cavalești către Spania, Italia de Sud, Anglia, Pământul Sfânt, Moreea etc. și a cărei capitală, Parisul, devenită centrul intelectual cel mai important al Occidentului, atrage magiștri și mulțimi de studenți provenind chiar din marile universități străine.

A doua trăsătură a acestei literaturi medievale clasice este declinul speciilor pur cavalești în favoarea romanului zis „curtenesc“ și a poeziei lirice. Cîntecele de gestă nu dispar, desigur, de la o zi la alta din orizontul cultural al lumii feudale, deci nici din Franța, unde genul a atins apogeul în secolul al XII-lea. Formulele sale, însă, uzate, nu se mai reînnoiesc, autorii mulțumindu-se, cel mai adesea, să reproducă în mai multe sau mai puține cuvinte modele din trecut. *Huon de Bordeaux*, operă omonimă de la începutul secolului al XIII-lea, scapă puțin conformismului genului, în afara Franței însă, tradiția epică se menține, traducînd temperamente „naționale“ deja afirmate, fie că e vorba de Spania, de Portugalia sau de regiunile germanice. Compus către 1200, în Germania de Sud, „Cîntecul Nibelungilor“ preia și structurează, în jurul temei morții lui Siegfried și a răzbunării Kriemhildei, străvechi legende nordice importate în țara francă și germană în secolul al VI-lea. Personajele eroice pe care această epopee le pune în scenă nu reproduc, în mod stereotip, modelele franceze, dar nici nu se eliberează de spiritul vremii: Siegfried și Gunther sînt războinici de

valoare, nu niște primitivi care ignoră frumoasele maniere ce triumfă, la acea oră, în romanul curtenesc.

De la mijlocul secolului al XII-lea, publicul își îndreaptă preferințele către literatura de curte, așa cum s-a dezvoltat ea în țările de limbă *d'oc*, în jurul marilor feudali sau simplilor castelani avînd gustul rafinat a ceea ce ține de spirit. Schimbarea intervine mai întîi la nivelul formei, odată cu înlocuirea epopeii cîntate de către opere citite cu voce tare și rimate. Temelor militare care dominau primele cîntece de gestă li se adaugă, tot sub influență languedociană, teme privind natura și iubirea. Cu Aliénor de Aquitania, soția lui Ludovic al VII-lea, apoi a lui Henric Plantagenetul, această nouă literatură pătrunde pe domeniul regal francez, apoi în Imperiul angevin și în Anglia normandă. Fiicele lui Alienor, Alice-de-Blois și, mai ales, Marie, contesă de Champagne, protectoare a lui Chrétien de Troyes, contribuie mult la difuzarea acestei literaturi în Franța de Nord.

În timp ce tradiționalul cîntec de gestă cunoaște puțin cîte puțin influențele timpului, cu romanul curtenesc înflorește un nou gen, mai bine adaptat preocupărilor vremii și evoluției mentalității aristocratice. Inspirația celtică, care transpare în legendele bretone și în cele trei mari teme narrative, a lui Tristan, a Graalului și a lui Arthur – șef al rezistenței bretone împotriva invadatorilor saxoni din secolul al VI-lea –, se amestecă cu modelele epice ale antichității, împrumutate mai ales de la Vergiliu și Ovidiu. Printre poeții care s-au afirmat în literatura curtenească, trebuie menționat Benoît de Saint-Maure, protejat al lui Aliénor și autor al *Romanului Troiei*, compus în 1165 și punînd în scenă eroi antici transformați în cavaleri viteji, Marie de France, ale cărei *Lais* – mici nuvele poetice – folosesc mult legende bretone, Gautier d'Arras și, mai ales, Chrétien de Troyes (~1135-~1185). Acesta din urmă, protejat de Marie, contesă de Champagne, apoi de Filip de Alsacia, conte de Flandra, începe prin a copia în stil antic, traducînd *Arta de a iubi* și *Metamorfozele* lui Ovidiu. Alegîndu-și, apoi, din tradiția celtică subiectul pentru operele sale *Tristan și Isolda* și *Eric și Enide*,

el va continua cu operele sale de căpătîi: *Yvain sau cavalerul cu leul* (~1177), *Lancelot sau cavalerul cu șareta*, pe care o va termina compatriotul său Geoffroy de Lagny, *Perceval sau Povestea Graalului*, de asemenea, neterminată. Eroi sînt, în aceste opere, cavaleri curajoși, hărțuiți, precum Lancelot, între dragoste și aventură, sau angajați, precum Perceval, într-o asceză mistică care simbolizează căutarea Graalului, pocal conținînd sîngele lui Hristos. Prin faptul că recurge la imaginar, prin arta sa de a lega o intrigă și de a-și pune în scenă personajele cu o psihologie complexă, Chrétien de Troyes este adevăratul fondator al tradiției romanești care începe să se afirme în Europa și chiar dincolo de frontierele sale. Prin eleganța și limpezimea stilului său, Chrétien de Troyes contribuie, în plus, la triumful francianci – dialect din Ile-de-France – asupra altor graiuri din regat.

La începutul secolului al XIII-lea, literatura aristocratică cunoaște o nouă transformare, consecință a schimbărilor care afectează mentalitatea și gustul unui public mai modern, mai grijuliu față de realitatea concretă, mai aproape de universul intelectual al burgheziei și clerului, și, deci, de concepția creștină despre cavalerism și metodele scolastice. Odată cu *Romantul trandafirului*, al lui Guillaume de Lorris, compus către 1230, libertatea curtenească se desăvîrșește într-un simbolism voit didactic, ba chiar moralizator, și în alegorie. Aproape 50 de ani mai tîrziu, Jean de Meung îi va compune o continuare, într-o perspectivă cu totul diferită, amestecînd preocupările enciclopedice cu satira feroce a moravurilor și superstițiilor vremii. El își bate joc de morala curtenească și de cultul femeii, neagă superioritatea nobilimii de sînge și pune rațiunea în centrul viziunii sale despre lume. Odată cu el, literatura trece către o nouă etapă care anunță criza secolului al XIV-lea și îndrăzneala timpurilor moderne.

Pînă atunci, însă, în timp ce literatura de curte continuă să producă opere de calitate în Spania, Catalogna, Portugalia, Germania (cu *minnesänger*-ii: Heinrich von Morungen, Reinmar

von Hagenau, Walter von Vogelweide), în orașele italiene și la curtea Siciliei, publicul curților seniorale contribuie la succesul unui alt gen literar, cel al poezicii lirice. Occitania încetează, în secolul al XIII-lea, să mai fie un centru de gravitație, centru care glisează către nordul Franței, unde se afirmă mai ales Thibaud IV, conte de Champagne și autor al unei opere în întregime consacrate iubirii, și Adam din Halle, poet stabilit la început la Arras, apoi la curtea napolitană a lui Carol de Anjou, căruia îi datorăm frumoase motete și rondeluri, ca și câteva prime încercări de teatru medieval (*Jeu de la Feuillée*, *Jeu de Marion*).

Semn al timpurilor, relativul declin al literaturii curtenești este însoțit, în secolul al XIII-lea, de o dezvoltare foarte accentuată a literaturii burgheze. Epopei imagine, plină de înalte fapte de arme, de eroi pasionați și mistici, i se substituie o literatură de actualitate: ceea ce am numi astăzi „istoria timpului prezent“, în sensul în care autorul narațiunii a fost martorul evenimentelor pe care le relatează. Acesta este cazul a doi croniciari ai celei de-a patra cruciade: Robert de Clari, mic nobil din regiunea Pérone, a cărui mărunță personalitate se ascunde îndărătul principalilor actori ai expediției, și, mai ales, Geoffroy de Villehardouin, autor al unei *Cuceriri a Constantinopolului*, alcătuită în 1210, autor care a fost unul dintre cei mai importanți protagoniști ai evenimentului, ceea ce nu-l împiedică să se pună în scenă cu cea mai mare discreție. Opera lor dovedește un simț foarte ascuțit al realului și o grijă pentru actualitate care mai apare și în *Istoria lui Ludovic cel Sfânt*, scrisă în ultimii ani ai regimului (între 1300-1309) de către Joinville, seneșal de Champagne, care-l însoțise, cu o jumătate de secol mai devreme, pe regele Franței în cea de-a șaptea cruciadă și care face din figura sa o imagine desigur idealizată, dar plină de o sinceritate naivă și de o mare bunătate.

Cu *Romanul vulpii*, în secolul al XII-lea, înving gustul realității și folosirea limbii vulgare, asociate vervei satirice care caracterizează întreg acest ansamblu de 27 de poeme căruia îi

este cunoscut doar un singur autor – Pierre de Saint-Cloud. Aceste poeme combină tradiția populară cu povestirile fabuliștilor antici (Esop și Fedru), pun în scenă animale victime ale viclenei perversități a vulpoiului (Renart): Isengrin lupul, Noble leul, Tibert pisica, Baudouin măgarul etc. *Romanul vulpii* va continua, în secolul al XIII-lea, cu *Renart de Bestourné* al lui Rutebeuf, *Le Couronnement de Renart* și *Renart le nouvel* ale lui Jacquemart Gelée din Lille (1288) și, mai târziu, *Renart le contrefait*. Zugrăvirea caracterelor cedează puțin câte puțin locul satirei politice și chiar religioase, anticlericalismul îndreptat mai ales împotriva ordinelor religioase semănând cu cel al lui Jean de Meung, în a doua parte a *Romanului trandafirului*.

Detaliul realist, glumele pline de veselie, ironia antife-ministă și anticlericală, satira aplicată eticii curtenești caracterizează și cele cam 150 de *fabliaux*-uri care s-au păstrat, alături de „chantefable” – alternanță de versuri asonantice destinate a fi cîntate și de bucăți de proză –, compuse în a doua jumătate a secolului al XIII-lea și consacrate poveștii unei idile adolescente, contrariate, dar terminîndu-se în mod fericit: *Aucassin și Nicolette*, prima producție a unui gen reprodus fără încetare pînă în zilele noastre.

Fără îndoială, însă, e că marea capodoperă literară a Evului Mediu, scrisă în limba vulgară – în speță italiană –, rămîne puternic marcată de spiritul religios. Este vorba de *Divina Comedie* a florentinului Dante Alighieri (1265-1321). Odată cu Dante, Italia dă secolului al XIII-lea european și umanității întregi una dintre gloriile sale universale cele mai strălucite. Dante provine dintr-o familie burgheză guelfă moderată – *il popolo vecchio* –, care i-a înlocuit în fruntea Republicii pe aristocrații feudali. Discipol al lui Brunetto Latini, a cărui *Comoară*, scrisă în franceză, a fost compusă pentru instruirea conducătorilor cetăților italiene, el este în același timp poet – *Vita nuova*, publicată între 1291 și 1293, cîntă dragostea sa pentru Beatrice Portinari, pe care-o iubește de la nouă ani și care moare în 1290 –, scriitor politic (el scrie *De Monarchia*

pentru Împăratul Henric VII, de la care așteaptă permisiunea de a se întoarce la Florența de unde l-au alungat guelfii „negri“, partizani intransigenți ai Papci, în 1302), savant (*Quaestio de aqua et terra*) și filosof, format de gândirea aristotelică și de cea a lui Toma d'Aquino.

Scrisă în exil, probabil între 1307 și 1321, *Divina Comedia* (adjectivul „divin“, apărut doar în secolul al XVI-lea, spune mult despre admirația postumă de care s-a bucurat Dante) relatează, în 100 de cîntece, de 130-140 de versuri ficcare, odiseea poetului „pierdut, în plin drum al vieții“ în pădurea întunecată a păcatului, salvat de întâlnirea cu Beatrice și înfăptuind un periplu mîntuitor în lumea cealaltă, condus mai întîi de Vergiliu, (*Infernul* și *Purgatoriul*), apoi de Beatrice însăși (*Paradisul*). Dincolo de acest itinerar simbolic, subiectul operei este universul în totalitatea sa: binele și răul, frumosul și urîtul, umanul și inumanul, sublimul și trivialul, individualul încarnat în propriul destin al poetului și universalul, raționalul și supranaturalul, pe scurt, tot ceea ce compune realitatea lumii, căci totul este semn de la Dumnezeu. Toate acestea transcend, din punctul de vedere al formei, genurile literare, amestecînd autobiografia și istoria, filosofia de cea mai înaltă calitate cu polemica cea mai acerbă, politicul și religiosul, într-o limbă poetică de o forță și de o luminozitate extreme. Unul dintre marile texte ale aventurii omenești, fondator al identității culturale „italiene“ și imagine a Creștinătății medievale la apogeul său, echivalent, dacă am putea spune, prin armonia și profunzimea sa, al capodoperelor arhitecturii și sculpturii gotice.

De la roman la gotic

Imaginea bine cunoscută, popularizată de cronicarul Raoul Glaber, a „unei albe mantii de biserici“ acoperind întreaga Creștinătate la începutul secolului al XI-lea, nu trebuie să inducă în eroare. Eadevărat că, în contextul progreselor economice și

spirituale care definesc această perioadă, occidentalii au fost cuprinși de o febră a construcțiilor, însă arta „nouă“, născută, în multe privințe, la „comandă socială“ și sub semnul fervorii religioase a populațiilor creștine, nu a apărut din neantul timpurilor barbare. Ea își află, dimpotrivă, rădăcinile într-o lungă tradiție, căreia îi preia gusturile și tehnicile.

Primul val este acela al arhitecturii și decorațiunilor „romane“. Arheologii și istoricii secolului al XIX-lea au calificat cu acest epitet arta Occidentului creștin în epoca feudală, pentru a marca cum trebuie înrudirea cu monumentele construite în vechiul Imperiu Roman, tot așa cum se vorbește de limbi *romanice* pentru a desemna dialectele derivate din latină, după ce suportă și influențele „barbare“. În fond, însă, dacă influențele romane sînt evidente – întîlnite în planul construcțiilor, în folosirea boltei, a arcurilor pe coloane și a frontoanelor triunghiulare, folosirea absidei și a ornamentelor arhitecturale clasice – ele nu sînt nici pe departe singurele.

Arta bizantină, de remarcă în centrul Imperiului sau în prelungirile de la Ravenna și Italia de Sud, cu edificiile sale cu cupole și cu caracterul hieratic și chiar țcapăn al decorațiunilor sale, arta musulmană, descoperită în Spania Reconquistei și pe Pămîntul Sfînt, i-au inspirat mult pe arhitecții și artiștii romani. Mai trebuie ținut cont și de foarte vechile tradiții locale – în Franța, de exemplu, arta plină de realism și vervă a artizanilor gali. În țările Imperiului, din Lorrena și pînă în Boemia și din Africa pînă în Polonia, începînd cu a doua jumătate a secolului al X-lea, se dezvoltă o arhitectură ottoniană care prezintă deja numeroase trăsături comune cu romanicul și care este moștenirea directă a artei carolingiene.

Primele manifestări ale unei arhitecturi romane originale – caracterizată prin bolta de pietre ajustate, meținute de o piatră mai groasă, înfundată cu forța, *cheia de boltă* – apar aproape în același timp, la sfîrșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, în Catalogna, Lombardia și Lorrena. De aici ele se extind în tot Occidentul creștin, punctul de convergență situ-

îndu-se în Burgundia și Auvergne, adevărate leagăne ale „marilor arte romane“. Condițiile sînt atunci favorabile creării de biserici noi, mai spațioase și mai bine construite: înmulțirea comenzilor venite din partea prinților puternici (Wilhelm Cuceritorul și soția sa Mathilde, contele de Anjou Foulque Nerra etc.), a episcopilor și comunităților religioase, mîna de lucru numeroasă, progresele realizate în tehnica tăierii pietrei, mai buna folosire a animalelor de tracțiune pentru a transporta încărcături importante.

Începînd cu 1050, noutățile hotărîtoare în structura și decorarea edificiilor se generalizează. Planul bisericilor romane combină planul „sirian“, în formă de cruce, cu o navă centrală, tăiată de transept, deseori mărginită de naosuri laterale și uneori de un vestibul acoperit: narthexul. Dincolo de transept, o absidă semicirculară ades împărțită în absidiole adăpostind capele de jur împrejur, conține corul și altarul. Cînd biserica adăpostește sfînte relicve – ceea ce este fracvent –, acestea sînt, în general, conservate într-o criptă subterană, amenajată sub cor.

Printre problemele tehnice care se ridicau în fața arhitecților romanici, cea mai importantă era aceea a acoperișului. Structurile din lemn ale bisericilor preromane prezentau grave riscuri de incendiu. Au fost înlocuite cu bolți din piatră în plin arc, a căror tehnică este împrumutată de la romani. Greutatea, însă, a bolții îl obliga pe arhitect să construiască ziduri joase, groase, cu rare deschideri de mici dimensiuni. Pentru a compensa inconvenientele acestei tehnici care condamna biserica romană la a rămîne un edificiu îndesat și prost luminat, începînd cu secolul al XI-lea vor fi adoptate soluții variate: juxtapunerea mai multor cupole, bolți în umbrar susținute de arcuri ce dublează bolta, bolți cu linii de intersecție a două suprafețe, și unele și altele sprijinindu-se pe coloane robuste, pe ziduri consolidate de puternici contraforți etc.

Arhitectura aceasta nouă, apărută aproape în același timp în regiuni foarte îndepărtate unele de altele, s-a răspîndit repede în Franța – mai ales în Burgundia, Poitou, Auvergne, Provența,

Languedoc —, în Italia și în Spania de Nord, apoi în Anglia și în regiunile germanice. În secolul al XII-lea, specimene ale acestei arhitecturi pot fi aflate și în Scandinavia, Ungaria și în statele latine din Levant. Influența tradițiilor locale, varietatea materialelor de construcție (piatra de rîu în regiunile calcaroase ca Burgundia sau Ile-de-France, granitul în Masivul Central, cărămizile în Languedoc și Lombardia), multitudinea nevoilor, explică marea diversitate a artei romane. Sînt de remarcate, de exemplu, bisericile și mănăstirile foarte simple, cu linii pure și austere, ridicate de călugării cistercieni, și marile biserici de pelerinaj, mai ales cele care mărginesc principalele itinerarii conducîndu-i pe pelerini la Santiago de Compostella. Așezate, în general, în plină cîmpie, precum Biserica Conques, construită între Rouergue și Causses, sau biserica Sf. Nectarie din Auvergne, ele joacă rolul de adăpost la capătul unei etape și posedă vaste galerii în care, noaptea, se întind rogojini pentru culcare. Cînd e vorba de punctul terminus al vreunui pelerinaj, atunci există alt fel de galerii, de mari dimensiuni, destinate și procesiunilor solemne în fața relicvelor sfinților.

Trebuie subliniate cîteva particularități regionale: edificii cu cupole în vestul Franței, mari biserici normande, rhenane și scandinave cu turnuri de fațadă și cu clopotniță (Jumièges, Worms, Lund), biserici fortificate în Languedoc și Provența, acolo unde face ravagii pirateria musulmană, mari nave în umbră în bisericile din Auvergne.

Cît despre decorațiunile romane, acestea sînt total dependente de învățămintele credinței creștine. Pentru oamenii din popor, pentru țărani, mai ales, ei constituind imensa majoritate a credincioșilor, biserica reprezintă o imensă carte cu poze, din care se învață istoria sfîntă și care rezumă principalele învățăminte ale Bisericii. Artizanilor, însă, care lucrează la decorarea edificiilor romane, le place să reprezinte și scene de viață cotidiană. Sculpturi superbe într-un stil foarte pur, adesea naiv, împodobesc portalurile și capitelurile coloanelor romane. Ziduri și coloane erau pictate sau acoperite cu tapiserii, uneori cu

mozaicuri, însă frescele murale au fost foarte rar conservate, ca la Saint-Savin-sur-Gartempe (Vienne), Auxerre sau Berzé-la-Ville (Burgundia). Mai rămîn însă numeroase piese de orfevrerie din acele vremuri: cruci, calicii, carcase menite a adăposti relicve, făcute toate din metal prețios încrustat cu pietre și email.

În cursul secolului al XII-lea, în Franța de Nord se dezvoltă un nou tip de construcție religioasă, calificată drept „gotică” sau „barbară”, în timpul Renașterii, în semn de dispreț față de operele medievale. În comparație cu bisericile romane, adesea construite în jurul mănăstirilor aflate în locuri retrase, edificiile gotice se ridică, dimpotrivă, în orașe. Pe măsură ce orașele își măresc dimensiunile, ele impun și biserici, primării, hale capabile să adăpostească nu numai populația cetății, ci și locuitorii împrejurimilor vecine care vin zilnic la piață sau iarmaroc. Cele mai frumoase construcții gotice sînt catedralele pe care episcopii le-au înălțat în centrul orașelor, pentru a sublinia rolul dominant al religiei creștine.

Noua arhitectură se naște în Ile-de-France, în jurul Parisului, pe domeniul regal al Capetienilor. Prototipul este abația Saint-Denis, transformată, începînd cu 1122, la inițiativa abatelui Suger, consilier al lui Ludovic al VII-lea, și înzestrată cu un narthex, cu un transept și un cor în boltă cu ferestre duble în ogive. Procedul este cunoscut arhitecților romani, dar folosit pînă atunci (de exemplu, la catedrala Durham, în Anglia) într-o perspectivă pur decorativă. Nu este o întîmplare. Această artă, pe care contemporanii o vor boteza *opus francigenum* (lucru francez), este o artă regală, care se dezvoltă în clipa în care se afirmă monarhia capetiană și cînd unitatea teritorială a Franței se desăvîrșește. Dintr-o perspectivă identică, îmbinînd progresele tehnicii cu cele ale administrației regale și cu conceptele teologice ale momentului, ea va înflori și în Anglia regilor normanzi, în regatele spaniole ale Reconquistei, în regiunile Germaniei de Mijloc și în Scandinavia. Leagănul ei rămîne însă Bazinul parizian, unde sînt înălțate între mijlocul secolului

al XII-lea și sfârșitul secolului al XIII-lea perlele rare ale arhitecturii religioase gotice: Sens (1130-1168), Paris (1153-1250), Senlis (1153-1240), Rouen (1145-1307), Laon (1160-1200), Reims (1211-1300), Soissons (1177-1320), Chartres (1194-1260), Beauvais (1250-1300) etc.

Istoricii artei medievale au renunțat astăzi să mai definească stilul gotic printr-o referință exclusivă la formele arhitecturale și, mai ales, la criteriile tehnice considerate, în mod absolut, ca specifice acestui stil: arcu frînt sau „ogiva“, des folosite în epoca romană, bolta situată pe întretăierea ogivelor, apărută la sfârșitul secolului al XI-lea în Anglia și nefolosită sistematic în epoca gotică, arc-butantul, esențial în echilibrul maselor, dar a cărei descoperire este posterioară lui 1180. Ceea ce distinge goticul de roman este mai degrabă spiritul care însuflețește întreaga producție artistică de la mijlocul secolului al XII-lea și pînă la sfârșitul secolului al XV-lea: un amestec armonios între elanul mistic și rațional care, inspirat de construcția filosofilor și teologilor, se traduce printr-un echilibru al volumelor, un avînt către înalt al edificiului, o adevărată pădure de piatră înălțată către cer (32 m la Paris, 37 m la Amiens, 48 m la Beauvais), deschiderea către lumina zilei grație dimensiunilor ferestrelor, substituirea simbolisticii romane cu un decor în care reprezentarea figurii umane ocupă un loc important și se apropie de modelele clasice.

Această prezență a umanului nu este legată doar de metafizica vremii. Este, în egală măsură, și produsul osmozei care se produce în secolele al X-lea, între populația cetății și acest loc al sociabilității și comunicării între indivizi care este catedrala. În navă sau naosurile laterale, poporul citadin circulă, mănîncă, doarme, ba uneori își introduce și animalele. Aici se dau întâlniri de afaceri. Breslele care au finanțat și realizat o parte din lucrări (zidari, dulgheri, sticlari etc.) își țin adesea aici reuniunile. Construirea edificiului, întinsă pe mai multe generații, se face cu ajutorul maselor citadine ale locuitorilor întregului ținut, folosiți la căratul grinzilor și pietrelor din pădure sau carierele vecine.

Sculptura gotică a cunoscut și ea un secol de profundă evoluție. Primele programe iconografice sînt încă asemănătoare tradiției romane. Puțin cîte puțin, însă, artiștii substituie multitudinii de flori și animale care definesc decorul roman, o artă centrată pe uman, la început reprezentat impersonal, într-o perspectivă mai degrabă didactică decît emoțională, apoi cu o grijă pentru emoțional, pentru exprimarea realității, respectînd regulile care dau operei de artă caracterul său clasic: decență în exprimarea sentimentelor, eleganță și claritate a trăsăturii, armonie a compoziției etc. Între 1260-1280, această tendință triumfă, cu nuanțe de la o țară la alta, în fațadele și interioarele marilor catedrale din Franța de Nord, din Rhenania, Anglia, Spania și Italia centrală: lui Hristos-rege din timpanele romane îi urmează Hristos al durerii, surprins în momentul crucificării, în timp ce o parte tot mai mare a programului iconografic este ocupată de viața Fecioarei (Bunavestire, Vizitarea) și a sfinților.

Grafica și artele minore evoluează în același sens, dar cu o oarecare întârziere. Dacă trebuic să așteptăm secolul al XIV-lea pentru a asista la înflorirea unei picturi cu adevărat gotice, arta vitraliului, favorizată de locul important pe care arhitectul i-l acordă în iluminarea edificiului, cunoaște, în schimb, un formidabil avînt. Sticlăria pe care Suger o așează de jur împrejurul galeriilor de la Saint-Denis, apoi programele realizate la Chartres, Bourges și Paris (Sfînta Capelă) fac în curînd școală în întreg Occidentul și contribuie la aceeași operă didactică ca și sculpturile portalurilor. Același lucru se întîmplă cu miniaturile și orfevreria, mai lentă, însă, în desprinderea lor de modelele romane.

Transformările pe care tehnica și stilul gotic le-au impus construcțiilor religioase se regăsesc și în numeroase edificii civile, fie că e vorba de o arhitectură militară (fortificațiile de la Carcassonne sau Provins), de palatele regale sau princiare (Luvrul lui Filip August, *Castel del Monte* al lui Frederic II), de primării sau alte palate comunale sau de locuințele burghezilor bogați. La sfîrșitul secolului al XIII-lea, în spațiul care se

întinde din nordul Angliei și pînă în Sicilia și de la Andalusia pînă la malurile Balticii și în Polonia, *opus francigenum* este pe cale să devină arta Creștinătății occidentale. Apogeul său coincide cu cel al Europei medievale: o Europă care în curînd va cunoaște din plin consecințele lungii și dureroasei crize a secolului al XIV-lea.

Note și comentarii

¹ „Legiștii“ (de la etimonul latin *lex, legis* = lege) erau specialiști în drept roman, formați, cu începere din secolul al XII-lea, la marile Universități europene. Ca membri ai Consiliilor regale, atît în Franța, cît și în Anglia sau în Peninsula Iberică, ei și-au pus competența cîștigată la dispoziția statului monarhic, constituind astfel nu numai primul embrion de birocrație în Europa, dar fiind, totodată, și cei dintîi autori și apărători ai ideii de suveranitate regală, pe care – deși mulți dintre ei erau membri ai clerului – au justificat-o sistematic împotriva teoriei teocratice și universaliste pontificale (v. în acest sens, inter alia *Histoire de France*, sous la direction d'André Burguière et Jacques Revel. *L'État et ses pouvoirs*, par Robert Descimon, Alain Guéry, Jacques Le Goff, Pierre Lévêque, Pierre Rosanvallon, Paris, Éditions du Seuil, 1989).

² Cuvîntul „temporal“ (de la *tempus, temporis*) are în Evul Mediu o conotație religioasă și se referă la tot ce ține de lumea materială sau de Universul vizibil, în opoziție cu „spiritualul“ – domeniul prin excelență al Bisericii romane – a cărei sferă era divinul.

³ În realitate, avarii și bulgarii nu au ocupat niciodată o regiune numită „cîmpia Dunării“: dacă primii s-au stabilit, în secolul al VI-lea (568), în Panonia, înlocuindu-i aici pe longobarzi și gepizi (după ce, în prealabil, pustiiseră Dobrogea), ceilalți se vor așeza definitiv la sud de Dunăre, unde vor întemeia un stat propriu (în anii 679-681). Autorii se gîndesc probabil la teritoriul din jurul *gurilor* Dunării, ceea ce este altceva (V. și *infra*, n. ⁴ și ¹⁶).

⁴ v. nota precedentă și ¹⁶.

⁵ De fapt, această presupusă translație lexicală, ca și filiația dintre *huni* și *maghiari* (acreditată ulterior) sînt pur ipotetice.

⁶ Principiul izvor istoric invocat, alături de așa-zisa *Lex Ribuaria*, pentru a proba existența francilor „ripuari” este geograful anonim din Ravenna, care amintește, către anii 475-480, de o regiune, *Francia Rinensis*, locuită de o parte a acestei populații (numită de autor francii *renani*). În opinia lui F. Beyerle, *ripuarii* nu au constituit niciodată un trib sau o ramură distinctă a francilor (mai bine zis nu au purtat acest nume). Studiind *Lex Ribuaria* cercetătorul german a arătat că aceasta nu reprezintă un cod distinct de *Lex Salica* (aparținînd francilor *salieni*), ci numai o simplă variantă a ei, mai tîrzie. Termenul „ripuari” (în forma corectă *riboari*) este menționat, de fapt, pentru prima dată, în anii 726-727 în *Liber Historiae Francorum* (compusă la St.-Denis, în primul sfert al secolului al VIII-lea), fiind aplicat locuitorilor din partea dreaptă a Rinului, din regiunea cuprinsă între Köln și Bonn (cf. Lucien Musset, *The Germanic Invasions. The Making of Europe (A D 400-600)*, The Pennsylvania State University Press, 1975, p. 69-70, 226, care oferă asupra acestei chestiuni informațiile cele mai complete; v. și ediția în limba franceză: *Les Invasions. Les vagues germaniques*, Paris, 1965. De asemenea, Louis Halphen, *Les Barbares. Des grandes invasions aux conquêtes turques du XIe siècle*, 3ème édition, Paris, 1936, *passim*).

⁷ O prejudecată tenace, a cărei origine rămîne obscură, dar care se reflectă de mai multe decenii în periodizările convenționale ale medievalității, prezente în toate manualele școlare și universitare, atașează anului 476 dubla (dacă nu chiar tripla) semnificație de moment al căderii Imperiului Roman de Apus, de sfîrșit al Antichității și de început al Evului Mediu. Or, după cum au demonstrat multe din cercetările din ultimii ani, o asemenea interpretare (inspirată – e bine să nu uităm acest lucru – de o perspectivă esențialmente factuală sau evenimențială asupra istoriei), chiar dacă nu este întrutotul lipsită de justificări, nu rezistă unei analize atente a faptelor. E adevărat că dificultățile crescînde ale unei guvernări unitare și tendințele centrifuge din imperiu deveniseră, începînd cu secolul al III-lea, îndeajuns de serioase, pentru a-i determina pe împărați, cu începere de la Dioclețian, să atribuie sistematic responsabilitatea administrării Orientului și Occidentului unor persoane diferite. Acest sistem pare a fi cul-

minat la moartea lui Theodosius I (395) prin numirea a doi succesori, Arcadius în Răsărit și Honorius în Apus și, mai târziu, prin hotărîrea – adoptată după promulgarea Codului Theodosian în 438 – ca edictele publicate de unul din împărați să nu se aplice automat în posesiunile celuilalt decît cu încuviințarea expresă a acestuia. Cu toate acestea, se cuvine să distingem aici între realitatea de fapt și realitatea ideii. Chiar dacă unitatea *de facto* a Imperiului a cunoscut, după secolul al III-lea, o erodare sistematică, ajungînd două veacuri mai târziu aproape formală, în mentalitatea epocii Imperiul continua să fie unul singur, așa-zisul partaj din 395 nefiind conceput ca o divizare politică, ci numai ca o distribuire a puterii în cadrul *aceluiași* sistem de organizare. Din acest unghi, actul din 476 dobîndește înțelesul mai curînd al unei reveniri la o situație mult mai veche, de unitate a conducerii, decît al unei „prăbușiri”. Depunerea lui Romulus Augustulus de către Odoacru nu a afectat ci, dimpotrivă, a *întărit* autoritatea împăratului de la Constantinopol, în condițiile în care șeful germanic – trimițînd însemnele imperiale în răsărit – a recunoscut astfel preeminența acestuia asupra provinciilor apusene, acceptînd, totodată, din partea lui Zenon titlurile de patriciu și *magister militum per Italiam* care, din punct de vedere juridic, îl transformau în funcționar imperial. Procedînd în acest mod, Odoacru nu numai că restabilea de fapt unitatea puterii, dar se și conforma unui tip de conduită specific tuturor regilor germanici, care vedeau în cel ce guverna la celălalt capăt al lumii romane singura autoritate în măsură a încarna în chip legitim ideea imperială. Inutil de a mai adăuga că, în acea epocă, actul său nu a avut nici un impact semnificativ, fiind, din contra, perceput ca restabilind o legitimitate periclitată de îndelungatele conflicte și uzurpări anterioare (cf. J. B. Bury, *The Invasion of Europe by the Barbarians*, New York - London, 1967, p. 167-173; A. H. M. Jones, *The Decline of the Ancient World*, Longman, 1978, p. 125-126; Ferdinand Lot, *La Fin du Monde antique et le début du Moyen Âge*, Paris, 1951, *passim*; Roger Remondon, *La Crise de l'Empire roman. De Marc Aurèle à Anastase*, Paris, 1970; p. 225-228 și *passim*. De asemenea, N. Iorga, *Evoluția ideii de libertate*. Ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Ilie Bădescu, București, Ed. Meridiane, 1987, p. 147-148 și Lucien Musset, *op. cit.*, p. 27-28. Pentru izvoarele care relatează episodul din 476, cf. *inter alia* Iordanes, *Getica*, ed. G. Popa-Lisseanu, București, 1939; idem în *Fontes Historiae Daco-Romaniae*, II, București, 1970;

Iordanes și-a redactat opera la mijlocul secolului al VI-lea, după *Historia Gothorum* scrisă de Cassiodorus, astăzi pierdută).

⁸ Lucrurile s-au petrecut, de fapt, invers, inițiativa campaniei din Italia aparținându-i nu lui Teodoric, ci împăratului Zenon, îngrijorat deopotrivă de veleitățile de independență manifestate de Odoacru în Italia, la scurtă vreme după evenimentul din 476 și, pe de altă parte, de prezența din ce în ce mai amenințătoare a ostrogoților în Peninsula Balcanică, care reclamau din partea autorităților imperiale noi concesii teritoriale (în virtutea *foedusului* din 470 cu romanii, care le garantase instalarea în Moesia inferioară). Pentru a orienta nemulțumirile crescînde ale ostrogoților într-o direcție folositoare propriilor scopuri, Împăratul i-a cerut lui Teodoric – numit *magister militum*, consul și patriciu – să se îndrepte spre Italia, ceea ce acesta a și făcut în 488-489 (cf. Gabriel Fournier, *L'Occident de la fin du Ve siècle à la fin du IXe siècle*, Paris, 1970, p. 24, 27; Lucien Musset, *The Germanic Invasions...*, p. 45-47).

⁹ Termenul de „catolic“ (*catholicos* = universal) folosit aici de autor pentru a-i desemna pe creștinii din partea de apus a Imperiului (în cazul de față din Italia) în raport cu ostrogoții arieni (tot creștini, dar eretici) a devenit de uz curent abia în secolul al XI-lea, după Marea Schismă din 1054, numindu-i astfel pe toți credincioșii de obediență religioasă romană în opoziție cu cei de rit „ortodox“ (*orthodoxos* = calea, învățătura dreaptă), afiliați Bisericii răsăritene. Pînă atunci, însă, ambele cuvinte (*catholicos* și *orthodoxos*) au servit concomitent la caracterizarea susținătorilor adevăratei doctrine, în contextul controverselor dogmatice de după secolul al III-lea d. Hr. Primul dintre cele două adjective a fost întrebuințat pentru întâia dată în secolul I d. Hr. de Sf. Ignatius din Antiohia pentru a evoca plenitudinea, universalitatea Bisericii creștine. Cel de-al doilea a sfîrșit prin a se singulariza în vocabularul religios mai cu seamă după evenimentul din 1054, fără a i se cunoaște însă autorul (care, probabil, nici nu există) (cf. Alfred Bertholet, *Dicționarul religiilor*. Ediție în limba română de Gabriel Decuble, Ed. Universității „Alexandru Ioan Cuza“, Iași, 1995, p. 80; Jean Meyendorff, *Biserica ortodoxă ieri și azi*. Traducere de Cătălin Lazaruca, Ed. Anastasia, 1996, p. 5-8; Timothy Ware, *The Orthodox Church*, Penguin Books, 1964, p. 19-26).

¹⁰ Pentru secolul al VI-lea, termenul de „bizantin“ (de la numele vechii colonii grecești Byzantion, întemeiată pe locul viitoare capitale a Imperiului de Răsărit); utilizat de autor pentru a desemna structura politică din Orient și pe conducătorul acesteia, este impropriu, de vreme ce, prin modul de organizare, prin mentalitate și spirit universal, dimensiunea romană a Imperiului rămîne încă, în această vreme, aproape intactă. Se consideră că elenizarea Imperiului de Răsărit și restrîngerea acestuia la teritoriile care ulterior vor face parte fie din stăpînirea sa permanentă, fie din zona sa de influență (bazinul răsăritean al Mării Mediterane, Peninsula Balcanică, Asia Mică, zona pontică și Siria) înregistrează o cotitură decisivă odată cu secolul al VII-lea, la capătul mai multor decenii de războaie civile și de confruntări cu dușmanii din afară (perși, avari, slavi, arabi), prin instaurarea dinastiei Heraklizilor (de la numele fondatorului, Heraklius 610-641), a cărei politică de reforme instituționale a pus definitiv capăt universalismului roman tradițional. Procesul de grecizare și orientalizarea Imperiului se va încheia un secol mai tîrziu (cf. Louis Bréhier, *Vie et mort de Byzance*, Paris, 1969, p. 51 *sqq*; Robert Fossier, *Le Moyen Âge*. Tome I, *Les mondes nouveaux*, Paris, 1986, p. 181 *sqq*, 283 *sqq*; Georg Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München, 1940, p. 52 *sqq*).

¹¹ Mai corect spus este că regele franc s-a convertit la creștinismul de rit roman (v. *supra*, n. ⁹).

¹² V. *supra*, n. ¹⁰.

¹³ „Recomandarea“ sau „închinarea“ (de la cuvîntul de origine latină *commendatio*) este forma primară a *omagiului* vasalic de mai tîrziu care constituie, la rîndul său, alături de *jurămîntul de credință* și *investitură*, primul dintre cele trei momente ale ritualului de intrare în vasalitate, așa cum s-a cristalizat acesta în secolele X-XII. Primele mențiuni despre „recomandare“ datează, după unele opinii, din secolele VI-VII, în Spania vizigotă și într-un document din Galia merovingiană intitulat Formularul lui Marculf, dar fixarea definitivă a obiceiului pare a fi avut loc în a doua jumătate și la finele secolului al VIII-lea, cînd semnalările documentare se înmulțesc. Inițial, „recomandarea“ nu comporta nici o influență religioasă, ceea ce i-a determinat pe unii autori să considere că ceremonia ar avea o origine

germanică. Persoana care se „recomanda“, îngenuncheată, cu capul descoperit și fără arme, își punea mâinile împreunate (*immixtio manuum*) în cele ale protectorului al cărui dependent urma să devină, recunoscându-i-se astfel supus (mai precis, „omul său“) și rostind o scurtă declarație de fidelitate. Semnificația ceremonialului – evocat de documentele vremii prin sintagmele *in vasatico se commendare per manus* și *in manus (manibus) se commendare* – era aceea a unei abandonări complete în mâinile seniorului (*traditio personae*). El însoțea acordarea „beneficiului“ (forma premergătoare „feudului“ de mai târziu), fiind reînnoit periodic. Prin transformarea sa în *omagi*u – proces încheiat, potrivit lui Marc Bloch, în secolul al XII-lea, dar, după opinia lui Ferdinand Lot, mult mai devreme, la mijlocul secolului al VIII-lea – ceremonialul „recomandării“ (devenit, în noile circumstanțe istorice și ca urmare a asocierii sale cu cele două momente menționate mai sus, un *ritual*) a rămas neschimbat, cu excepția sărutului pe gură (*osculum*) schimbat de cei doi parteneri ca o garanție suplimentară a legăturii astfel create (cf. Marc Bloch, *Feudal Society*, vol. I, *The Growth of Ties of Dependence*. Translated by L. A. Manyon, The University of Chicago Press, 1970, p. 146, 151, 162 (v. și ediția în limba română, *Societatea feudală*, vol. I, *Formarea legăturilor de dependență*. Traducere de Cristina Macarovici. Postfață de Maria Crăciun, Cluj-Napoca, Ed. Dacia, 1996, p. 161-175); François-Louis Ganshof, *Feudalism*, 3rd edition, Harper and Row Publishers, s. a., p. 26-27, 72-74 (v. și ediția originală în limba franceză, *Qu'est-ce que la féodalité?*, Bruxelles, 1957); Robert Fossier, *Histoire sociale de l'Occident médiéval*, Paris, 1970, p. 99; Joseph R. Strayer, Dana C. Munro, *The Middle Ages, 395-1500*, 4th edition, New York, 1959, p. 114, *sqq*; Joseph Calmette, *La Société féodale*, Paris, 1927, p. 30-31; Ferdinand Lot, *Histoire du Moyen Âge*, T I₁, *Les destinées de l'Empire en Occident de 395 à 768*, Paris, p. 666; Jacques Le Goff, *Ritualul simbolic al vasalității* în idem, *Pentru un alt Ev Mediu. Valori umaniste în cultura și civilizația Evului Mediu*. Studiu introductiv, note și traducere de Maria Carпов, vol. II, București, Ed. Meridiane, 1986, p. 175-254; Radu Manolescu, *Societatea feudală în Europa apuseană*, București, Ed. Științifică și enciclopedică, 1974, p. 239-241. Potrivit lui Jean-Pierre Poly și Eric Bournazel, *immixtio manuum* nu constituia o parte a ceremonialului „recomandării“, ci o formă între multe altele de intrare în dependență,

în vigoare la franci (*more francico*); cf. *La mutation féodale, Xe-XIIe siècle*, Paris, 1980, p. 107-108). Pentru transformarea „recomandării” („închinării”) în omagiu, v. *infra*, în text.

¹⁴ De la numele dat de cuceritorul Peninsulei Iberice muntelui care străjuiește partea de nord a strîmtorii: Djebel Tarik (Gib-al-Tarik) (cf. Robert Fossier, *Le Moyen Âge*, vol. I. p. 209).

¹⁵ De origine latină (de la *maneo, ere, mansi, mansum* = a rămîne, a dăinui, a persista) și avînd drept echivalent, în teritoriile germane din Răsărit, în Danemarca, Suedia și în Anglia, noțiunile de *huba (hufa)*, *bool*, *hacteny*, respectiv *hide*, termenul de „mansă” începe să fie întrebuințat în această formă odată cu secolul al VII-lea în regiunile unde va înflori mai târziu civilizația carolingiană, pentru a desemna celula de bază a civilizației rurale medievale. Administrația imperială a folosit „mansa” ca unitate principală de prelevare a impozitelor și de recrutare militară. Încorporată ulterior (după secolul al X-lea) marelui domeniu sau senioriei, „mansa” a devenit o posesiune funciară condiționată, constituind baza în conformitate cu care erau repartizate obligațiile seniorale ale țăranilor dependenți. Structura ei era deosebit de complexă. Dacă, la început, ea nu cuprindea, potrivit unor autori, decît locul de casă, ulterior noțiunea s-a extins, ajungînd să se aplice deopotrivă grădinii înconjurătoare, loturilor dispersate de pămînt arabil și dreptului de participare la exploatarea terenurilor aflate în folosință comună. Existau mai multe categorii de „manse”, în funcție de statutul juridic al posesorilor: libere (*ingenuile*), servile și lidile (aparținînd celor eliberați), dar această corespondență a devenit, treptat, din ce în ce mai vagă, sfîrșind prin a nu mai constitui o regulă. Ele erau ereditare și – teoretic – indivizibile, ceea ce nu excludea, însă, partajurile și – implicit – riscul major al pulverizării prin succesiune, care s-a accentuat simțitor după secolele XI-XII, impunînd regimului seniorial reajustări din ce în ce mai ample. Întinderea „manselor” era variabilă: dacă cele *ingenuile*, bunăoară, puteau urca pînă la 10 ha fiecare, cele *servile* erau mai restrînse (în jur de 7 ha), fiind, totodată, grevate și de obligații numeric superioare (cf. Robert Boutruche, *Seigneurie et féodalité*, I, *Le premier âge des liens d'homme à homme*, Paris, 1959, p. 78-83, 105-112; Recueils de la Société Jean Bodin pour l'Étude Comparée des Institutions, IV, *Le Domaine*, Wetteren, 1949, *sqq*; Georges Duby,

L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval (France, Angleterre, Empire, IXe-XVe siècle), vol. I, Paris, 1977, p. 94-101, 214-217; Robert Latouche, *The Birth of Western Economy*, New York, 1972, p. 74-77; Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*, Paris, 1969, p. 60).

¹⁶ În realitate, deși a făcut parte o perioadă din stăpînirea bulgară, nu Dobrogea a constituit centrul de greutate al primului hanat întemeiat în 681 de Asparuh la sud de Dunăre, ci nord-estul Bulgariei actuale, unde cuceritorii și-au stabilit, de altfel, și prima capitală (la Pliska). În noile condiții, Imperiul bizantin a continuat, totuși, să păstreze importante capete de pod în regiune, cum ar fi litoralul pontic, gurile Dunării etc. (cf. Stelian Brezeanu, *O istorie a Imperiului bizantin*, București, 1981, p. 52-53; *Dicționar de istorie veche a României (Paleolitic – sec. X)*, sub conducerea Prof. univ. dr. doc. D. M. Pippidi, București, Editura Științifică și Enciclopedică, 1976, p. 115-116).

¹⁷ Acest eveniment este în întregime ipotetic, fiind, de fapt – cum se întâmpla frecvent în Evul Mediu – rodul unei interpretări ulterioare, apărută la finele secolului al XI-lea (cînd s-a produs, de altfel, și canonizarea regelui Vaik-Ștefan), simultan cu acreditarea ideii despre misiunea apostolică încredințată prin pretinsa coroană regelui maghiar de Papalitate și în contextul fervoarei religioase suscitată de Cearta pentru Investitură (1075-1122) și de propaganda în favoarea primei cruciade, evenimente care, slăbind considerabil Imperiul, au dat Bisericii romane posibilitatea de a-și impune influența în noile state formate în jurul anului 1000 în Europa Centrală (Polonia și Ungaria). După cum au demonstrat cercetările întreprinse de istoricii maghiari încă din prima jumătate a acestui secol, diploma pontificală menită să consfințească înmînarea așa-zisei coroane este un fals din secolul al XVII-lea, în timp ce coroana propriu-zisă – care s-a păstrat pînă astăzi – este, de fapt, de origine bizantină, reprezentînd o diademă de sebastocrator trimisă în aceeași perioadă regelui maghiar de împăratul Mihail VII (1067-1078), într-un moment în care, confruntat cu adversitatea vecinilor săi din Balcani, imperiul grec se străduia să-și îmbunătățească relațiile cu noul stat creștin apărut în Europa dunăreană (cel mai relevant pentru detaliile și demonstrația completă a chestiunii este studiul – astăzi clasic – al lui G. I. Brătianu, *Byzance*

et la Hongrie. À propos du récent article de M. Fr. Dölger, „Revue Historique du Sud-Est Européen“, XXII, [1945], p. 147-157).

¹⁸ Astăzi este un fapt aproape cert că cele dintîi formațiuni ale slavilor de răsărit au fost, dacă nu direct înființate de varegi, în orice caz încadrate din punct de vedere politic și dominate economic o bună bucată de timp de aceștia. Pe lângă argumentele documentare (conținute în *Cronica lui Nestor*), în acest sens pledează și dovezile onomastice, cum ar fi, bunăoară, consonanța evident germanică a numelor primilor cnezi ai Novgorodului și Kievului (Oleg, de la *Helgi*, Igor de la *Ingvar*, Olga de la *Helga* etc., fără a mai vorbi de *Rurik*, miticul fondator al Novgorodului) și denumirea însăși, de mai târziu, a poporului și țării: Rusia (de la cuvîntul de origine scandinavă *Rus'*, menționat pentru prima dată în anul 839 în *Analele de la Saint Bertin*. Este oarecum interesant – și, desigur, picant – de observat aici că numele de „ruși“ a fost dat de populațiile fino-ugrice din nordul Rusiei actuale mai întîi *suedezilor*, care au apărut pe coasta orientală a Mării Baltice cu începere din secolul al IX-lea, principalul argument lingvistic în sprijinul acestei filiații fiind denumirea actuală a acestui popor nordic în limbile finlandeză și estoniană: *ruotsi*, respectiv *rootsi*. Treptat, odată cu asimilarea elementelor de origine scandinavă de către slavi, termenul *Rus'* a început să fie aplicat teritoriilor și etnicului încadrat odinioară de varegi (cf. Lucien Musset, *Les invasions: le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe-XIe siècle)*, Paris, 1965, p. 261-266; O. Halecki, *Borderlands of Western Civilization. A History of East and Central Europe*, New York, 1952, p. 33-34; G. I. Brătianu, *La mer Noire. Des origines à la conquête ottomane*, München, 1969, p. 146 *sqq* și ediția în limba română: *Marea Neagră. De la origini pînă la cucerirea otomană*. Traducere de Micaela Spinei. Ediție, studiu introductiv și note de Victor Spinei, vol. I-II, București, Ed. Meridiane, 1988).

¹⁹ Capitlurile erau corporații de preoți aparținînd unei catedrale episcopale sau unui colegiat, trăind, cu începere din secolul al IX-lea după model monastic, într-o comunitate proprie (*vita canonica*), independentă de episcop. Numele vine de la obișnuința de a citi zilnic în timpul meditațiilor comune, cite un capitol din canon (cf. Alfred Bertholet, op. cit., p. 76).

²⁰ Noțiunea de „fief“ sau „feud“ – cu sensul predominant de posesiune funciară ereditară, condiționată de îndeplinirea serviciilor vasalice – derivă din vechiul cuvânt franc *fehū-ôd* și, prin extensie, din germanicul *Vieh*, înseamnă inițial „vite“ (bogăția prin excelență a populațiilor migratoare). În formele sale lexicale consacrate (*feos/feus* – cea dintâi formă latinizată, apărută la finele secolului al IX-lea în sudul Burgundiei – *feodum*, *feudum*, *fevum*), „feudul“ sau „fieful“ s-a substituit „beneficiului“ carolingian în condițiile când acesta – care fusese pînă atunci viager, nu neapărat corelat cu sistemul relațiilor de dependență personală și fără o conotație materială specifică – a devenit ereditar, a fuzionat definitiv cu vasalitatea și s-a identificat cu precădere (dar nu exclusiv) cu posesiunea funciară (cf. François-Louis Ganshof, *op. cit.*, p. 106-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 19-22; Marc Bloch, *op. cit.*, vol. I-II, *passim*).

²¹ Dreptul de comandă (*hannus*) reprezintă o expresie care rezumă în Evul Mediu puterile sau atribuțiile seniorului în raport cu cei ce se aflau pe domeniul său. Aceste atribuții – deopotrivă fiscale (perceperea taxelor datorate de șerbi), economice (impunerea monopolurilor seniorale, stabilirea condițiilor de desfășurare a târgurilor anuale pe domeniu, impozitarea circulației și desfacerii mărfurilor), militare și juridice – erau atât de largi, încît se identificau, practic, cu puterile exercitate în mod normal de orice autoritate publică. Nu există, printre specialiști, un acord cu privire la originea acestor drepturi (care nu figurează în documentele epocii înainte de secolele IX-X), mai precis, în legătură cu modul lor de transfer din sfera unică și impersonală a Statului în aceea privată și locală. O primă teorie – aceea a suveranității – consideră că aceste atribuții sînt consubstanțiale dreptului medieval de proprietate, derivînd automat din stăpînirea pămîntului. Potrivit altui punct de vedere, dreptul de comandă ar fi rezultatul unor uzurpări succesive sau al unor concesiuni forțate din partea autorității centrale carolingiene, din ce în ce mai neputincioasă în a-și apăra prerogativele în condițiile dramatice ale ultimelor invazii (sarazine, maghiare și normande). Indiferent, însă, de adevăr, important de reținut este faptul că personalizarea și divizarea în plan local a acestor puteri se află la originea pluralismului și diversității teritoriale vest-europene, care constituie una din caracteristicile cele mai profunde ale civilizației medievale în această perioadă (cf.

Robert Boutruche, *op. cit.*, p. 114-117; Joseph Calmette, *op. cit.*, p. 61-66).

²² Denumirea corectă a titlului, în conformitate cu specificul terminologiei social-politice slave în Evul Mediu (care, în treacăt fie spus, nu este originală, ci de sorginte avară, germanică etc.), este *cneaz* (*mare cneaz*).

Index

- Abbassizi 28
Abélard 221, 224, 225, 230
Adrian I 77, 81
Adrian IV 136
Agilulf 26, 35
Agnès de Poitiers 132
Agobard 88, 104
Aistulf 73, 74, 75
Alamani 13, 18, 19, 22
Alani 13, 15, 18
Alaric 15, 16, 23
Albaștri 44, 49
Albert cel Mare 219, 221, 228, 231
Albert de Habsburg 199
Albert Ursul 180
Albigenzi 196, 217
Alboin 26, 27
Alexandru I 167
Alexandru II 127
Alexandru III 136, 137, 138, 195
Alexandru Nevski 181, 211, 212
Alexie I Comnenul 170, 174
Alexie III 176, 177
Alexie IV 177
Alfonso VI 167
Aliénor de Aquitania 235
Almoravizi 167
Alodiu 100, 118
Anastasius 44
Andrei Bogoliubski 211
Andronic 176, 206, 212
Andronic Comnenul 175, 208, 212
Anglia 20, 25, 29, 35, 38, 72, 92, 93, 108, 110, 111, 112, 113, 116, 117, 125, 139, 142, 153, 155, 158, 162, 183, 192, 193, 195, 234, 235, 242, 243, 244, 245, 247, 253
Anglii 20, 76, 92, 108, 141, 143, 183, 184, 188, 189, 192, 196, 224, 246
Anglo-saxoni 25, 35, 38, 91, 142
Anthemius din Tralles 49
Arianism 14, 21, 35, 42
Arnaldo de Brescia 136, 217
Arnulf 96, 128
Assan I 209
Attila 14, 15, 19, 20

- Avari 11, 26, 27, 52, 71, 78, 79, 247, 251
 Averroes 197, 229, 232
 Avicenna 229

Balduin 176, 212
Balduin de Flandra 177
Balia 164
Ban 117
Bannum 108, 109, 121
Basileu 48, 52, 53, 62, 65, 107, 170, 171, 174, 175, 176, 207, 209, 212, 214
Bela 206, 207
Bela III 206, 208
Bela IV 206, 207
Belisarie 44, 45, 46
Bellatores 120
Benedict de Aniana 88, 102
Benoît de Saint-Maure 235
Blanche de Castilla 187, 188
Boethius 21, 22, 36, 229
Bogomili 62
Boleslav III Gură-Strîmbă 205
Bonifaciu VIII 190, 215
Burghezi 123, 141, 162, 163, 164, 165, 180, 191, 192, 194, 226, 245
Burgunzi 13, 18, 22, 23, 65, 85, 167, 175

Calixt II 134
Camera Comunelor 194
Camera Lorzilor 194
Capețieni 140, 144, 165, 183, 184, 222, 243
Carloman 72, 73, 76, 96
Carol cel Gros 96
Carol cel Mare 6, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 113, 116, 129, 132, 135, 154, 202, 224, 225
Carol cel Pleșuv 89, 95, 104, 139
Carol cel Simplu 93, 141
Carol de Anjou 183, 189, 200, 210, 215, 237
Carol IV 191, 192
Carol Martel 25, 28, 71, 72, 73, 75, 101
Carolingieni 74, 89, 95, 98, 100, 106, 117
Cassiodorus 12, 21, 36, 37, 250
Cathari 217, 218, 219
Cazimir al Poloniei 203
Cazimir Renovatorul 204
Celți 13, 20, 91
Celestin III 226
Chanson de Roland 104
Chartreux 107, 125
Childeric 22
Childeric III 73
Chiril 41, 43, 58, 59
Chosroes I 44, 52
Chrétien de Troyes 221, 235, 236
Clairvaux 125
Clement III 133, 134, 138
Clothar I 23
Clothar II 25
Clovis 11, 20, 22, 23, 32, 81
Codul Iustinian 55

- Coloman 206
 Conciliul de la Lateran 178, 196
 Conciliul de la Niceea 43, 57
 Concordatul de la Worms 134
 Conrad al Mazoviei 180
 Conrad I 128
 Conrad II 132
 Conrad III 172, 175
 Conrad IV 199
 Conradin 199, 200
 Constantin 42, 47
 Constantin Bodin 208
 Constantin V 54, 57
 Constantin VI 57
 Constantin VII 59, 62, 66, 67, 82
 Constantinopol 15, 20, 21, 5, 41,
 42, 43, 44, 47, 48, 49,
 50, 52, 53, 54, 55, 56,
 58, 60, 62, 64, 65, 66, 69,
 74, 75, 79, 83, 96, 99, 148,
 154, 155, 166, 168, 170,
 171, 175, 176, 177, 196,
 200, 208, 210, 212, 214,
 237, 249
- Dagobert 24, 25
 Danegeld 92
 Dante Alighieri 201, 222, 238
 Desiderius 69, 75, 77
 Dragostea „curtenească“ 116
 Drakkar 91
 Ducas 59
- Ecloga* 55
 Eduard I 193, 194
 Eduard II 194
- Eduard III 195
 Eginhard 76, 103
 Evul Mediu timpuriu 28
- Ferdinand 167
 Filip cel Lung 191
 Filip I 140
 Filip II 186, 187
 Filip III cel Îndrăzneț 189
 Filip IV cel Frumos 189
 Filip VI de Valois 195
Foris burgus 159, 160
 Fortăreața 114, 115
 Fotius 58, 59, 67
 Frații Minori 218
 Frații predicatori 219
Francia media 95
Francia orientalis 95
 Frederic Barbarossa 135, 136,
 137, 174, 175, 176, 203
 Frederic II 138, 178, 180,
 183, 195, 196, 197, 198,
 199, 200, 203, 204, 214,
 216, 227, 245
 Frederic Roger 195
- Galia 11, 13, 15, 21, 28, 29, 30,
 31, 32, 33, 37, 38, 39, 72,
 74, 90, 92, 101, 104, 252
 Gautier d'Arras 235
 Gelasius II 134
 Gengis Han 155, 211
 Genseric 18
 Ghibellini 134, 135, 183, 198, 201

- Glie* 118
 Goți 13, 14, 18, 37
 Godefroy de Bouillon 171, 172
 Gotic 14, 26, 30, 222, 239, 243, 244, 245
 Grigore cel Mare 12, 34, 35
 Grigore din Tours 37
 Grigore II 56
 Grigore III 72
 Grigore VII 132, 133
 Grigore VIII 134
 Grigore IX 197, 198
 Grigore X 199, 200, 204, 215, 227
 Guillaume de Lorris 221, 236
 Guillaume de Nogaret 190
 Günther de Mainz 169

Hagan 79
Hambare 152
 Hanse 156, 164, 199
 Harald Dinte-Albastru 93
 Henric Leul 138, 180
 Henric Păsărarul 128
 Henric Plantagenetul 141, 144, 235
 Henric I 128, 140, 142
 Henric I Beauclerc 143
 Henric II (rege al Angliei) 143, 186,
 Henric II (împărat german) 132, 192
 Henric III (rege al Angliei) 188, 203
 Henric III (împărat german) 127, 132
 Henric IV 132, 133, 134
 Henric V 134, 137
 Henric VI 138, 176, 195, 203
 Henric VII 197, 201, 239
 Heraclius 48, 51, 52
 Heraclizi 53
 Heruli 19
 Hoarda de Aur 211, 212
 Hohenstaufen 135, 137, 176, 183, 195, 196, 198, 200, 203
 Hugo Capet 139, 140
 Hugo cel Mare 139

 Iaroslav cel Mare 210
 Inocențiu III 167, 176, 80, 86, 92, 93, 195, 196, 197, 215, 217, 218, 227
 Inocențiu IV 198, 200
 Investitură 114, 135, 252, 255
 Ioachim din Flora 219
 Ioan Assan II 210
 Ioan Assan III 210
 Ioan Fără Țară 186, 192, 193, 196, 227
 Ioan I Tzimiskes 59
 Ioan II 174
 Ioan III Vatatzes 210, 214
 Ioan XI 122, 124
 Ioan XII 122, 129
 Irina 57, 83
 Isaac I Comnenul 59
 Isaac II 176, 177, 209
 Isidor din Milet 49
 Iustin I 47
 Iustin II 38, 47

Iustinian 22, 36, 41, 44, 45, 46,
47, 48, 49, 50, 52, 53, 55

Ivan III 212

Jean de Meung 221, 236, 238

Judith 89

Jurămintele de la Strasbourg 94

Knut cel Mare 93, 142

Laboratores 120

Ladislav I 206

Lais 152, 235

Legea Salică 36, 192

Leon I 43

Leon III 54, 55, 56, 57, 73, 81, 82

Leon IV 57

Leon VI 59, 61, 66

Leon IX 125

Limes 13, 15, 18, 36, 49

Liutprand 65, 73

Lothar 89, 94

Lothar II 95

Ludovic cel Pios 71, 72, 85, 87, 89,
93, 95, 98, 101, 102

Ludovic II 95, 96

Ludovic IV Copilul 128

Ludovic al VI-lea cel Gros 140

Ludovic VII 141, 172, 175

Ludovic VIII 186, 187

Ludovic IX 187, 188, 189

Ludovic X 191

Manuel Comnenul 174, 175, 206,
208, 209

Marea Cartă 192, 193

Marele Interregn 199

Mauriciu 47, 48

Mercatores 160

Merovingieni 24, 25, 31, 84, 97,
100, 102, 121

Metodiu 41, 58, 59

Miezskeo II 204

Mihai Anghelos 212

Mihai Paleologul 214

Mihail II 54, 57

Mihail III 57, 58, 59

Mihai VIII 214

Mihail Psellos 67

Ministeriales 120, 160

Missi dominici 87, 100

Nestorius 43

Nicolae I 58, 95

Nicolae II 127, 132, 166

Nicolae Misticul 62

nicolaism 121

Nikephoros II Focas 59

Northmanni 79

Obodriți 79

Odoacru 20, 21, 43, 249, 250

Oratores 120

Ospitalierii Sf. Ioan din Ierusalim
172

Otokar II 199

Otto I 90, 96, 128, 130, 224

Otto II 65, 130

Otto III 130, 132, 224

Otto IV 186, 195

- Pacea de la Constanza 137
 Pascal II 134
 Pascal III 135, 136
 Paul Diaconu 27, 102, 103
 Paulin din Aquileea 102
 Pepin 25, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 83, 87, 89
 Pepin cel Scurt 25, 71, 72, 75
 Pepin de Landen 11, 25
 Petru din Pisa 102
 Petru Ermitul 171
 Petru III 200
 Przemysl I 203

 Raoul de Glaber 151
 Raymond IV de Toulouse 171
 Raymond VII 188
 Reconquista 147, 179, 229
 Regnum Francorum 23, 24, 78
 Respublica Christiana 84
 Richard Inimă-de-Leu 138, 174, 186, 192
 Robert cel Pios 140
 Robert de Sorbona 228
 Robert Guiscard 133, 166, 170, 171
 Roger II 136, 166, 175
 Roland 79
 Rollon 93, 141
 Roman I Lecapene 59
 Rudolf de Habsburg 183, 199, 200, 204

 Samuel 62, 64, 207, 209
 Sergiu III 121

 Silvestru I 75
 Silvestru II 90, 124, 130, 224
 Simeon 61, 62
 Simon de Montfort 193, 196, 217
 Suger 140, 141, 243, 245
 Sven Barbă-Despicată 93

 Ștefan II 74, 75, 209
 Ștefan IX 127, 132
 Ștefan Nemanja 208

 Teodor Anghelos 212
 Teodora 44, 50, 57
 Teodoric 11, 19, 20, 21, 22, 36, 50, 250
 Teodosius 16, 43, 49, 75
 Theodor I Lascaris 214
 Theodulf 102, 103, 105
 Theophana 130
 Thibaut de Champagne 188
 Thierry IV 72
 Tiberiu 47
 Toma d'Aquino 219, 221, 228, 231, 232, 239

 Ulfila 14
 Urban II 134, 167, 169, 170, 171

 Vasile I 59, 61, 67
 Vasile II 59, 62, 64, 65, 207, 209
 Villae 98, 117
 Vladimir din Doiocleea 207
 Vladimir II Monomahul 211
 Vladislav II 203

Walafrid Strabon 104

Welf 134, 135

Wenceslaw I 203

Widukind 78

Wilhelm 142

Wilhelm cel Pios 124

Wilhelm Cuceritorul 241

Zaharia 73, 74

Zenon 20, 43, 249, 250

Cuprins

Cuvînt înainte	1
Capitolul 1 Migrațiile și regatele barbare în	
Occident (secolele V–VIII)	11
Primul val (secolele IV-V)	12
Al doilea val și sfîrșitul	
Imperiului de Apus (476)	19
Instalarea regatelor barbare	20
Merovingieni și Pepinizi	24
Cel de-al treilea val de migratori	
(secolele VI–VII)	26
Un regres la scară europeană?	28
Criza și reînnoirea Bisericii creștine	32
Cultura în timpul monarhiilor barbare	36
Capitolul 2 Europa bizantină de la Iustinian la	
apogeul macedonean (secolele VI–XI)	41
Erezii și dispute religioase	42
Iustinian și recucerirea în Occident	44
Urmașii lui Iustinian	47
Secolul de aur al Bizanțului	49
Replierea din secolul al VII-lea	51
Criza iconoclastă	54
Dinastia macedoneană	59
Recucerirea bizantină	61

Orientul împotriva Occidentului	64
Apogeul civilizației bizantine	66
Capitolul 3 Imperiul carolingian	71
Pepin cel Scurt, rege al francilor	72
Carol cel Mare și expansiunea francă	76
Restaurarea Imperiului de Apus	81
Guvernarea și administrarea Imperiului	84
Imperiul împărțit	87
Noile invazii	89
Dislocarea Imperiului	93
Economia și societatea în epoca carolingiană	97
O înfrumusețare culturală	101
Capitolul 4 Europa feudală (secolele X–XII)	107
Nașterea și avântul feudalității	108
Seniori și seniorii	113
Condiția țaranului	117
Biserica în societatea feudală	120
Împăratul împotriva Papei	128
Monarhia feudală în Franța și Anglia	139
Capitolul 5 Avântul și expansiunea Occidentului (secolele XI–XII)	147
Creșterea demografică și defrișările	148
Avântul marelui comerț internațional	153
Avântul orașelor din Occident	159
Contraofensiva creștină în Mediterana occidentală	166
Cruciadele secolului al XII-lea	168
Occidentul împotriva Bizanțului:	
a patra cruciadă	174
Sfârșitul Cruciadei și replierea occidentală în Levant	178

La periferia Europei creștine: expansiunea germanică și instalarea de noi state	179
---	-----

Capitolul 6 Europa la apogeul „Evului Mediu clasic“ (sfârșitul secolului al XII-lea – începutul secolului al XIV-lea).....	183
Capețieni și Plantageneti	184
Papa și Împăratul	195
Declinul și fărîmîțarea Imperiului Germanic	198
La periferia Occidentului creștin	202
Și Bizanțul?	212
Biserica: putere temporală și contestată	215
Capitolul 7 Civilizația europeană între secolele XI–XIII	221
Școli și universități	224
Filosofia și teologia.....	228
Literatură profană și literatură burgheză.....	233
De la roman la gotic	239
Note și comentarii	247
Index	259
Cuprins.....	267

Istoria Europei, o istorie între fracturi și convergențe: migrații de popoare, războaie și alianțe între state, curente religioase, culturale sau artistice și mutații economice. Cele cinci volume ale *Istoriei Europei* expun cu claritate o istorie comună, marcată de diviziuni, obsedată de ideea unității.

Din cuprins:

- Migrațiile și regatele barbare în Occident (sec. V-VIII)
- Europa bizantină (sec. VI-XI)
- Imperiul carolingian
- Europa feudală (sec. X-XII)
- Avântul și expansiunea Occidentului (sec. XI-XII)
- Apogeul „Evului Mediu clasic” (sec. XII-XIV)